

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
კავკასიოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტი

სადოქტორო პროგრამა: ფილოლოგია

ალექსანდრე კვახაძე

საერთოაფხაზურ-ადილური ფონოლოგიური სისტემა

ფილოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის
მოსაპოვებლად წარმოდგენილი
დისერტაცია

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: პროფ. მერაბ ჩუხუა

თბილისი
2019

აბსტრაქტი

წინამდებარე სადისერტაციო ნაშრომის მიზანია აფხაზურ-ადილურ ენათა ფონოლოგიური ინვენტარის დიაქრონული ანალიზი და საერთოაფხაზურ-ადილური ფუძე ენის ფონემატური სისტემის რეკონსტრუქცია. აფხაზურ-ადილურ ენებში მოიაზრება ჩერქეზული ენა (დასავლურ ჩერქეზულ დიალექტთა წრე, იგივე ადილური; აღმოსავლურ ადილურ დიალექტთა წრე, იგივე ყაბარდოული), აფხაზურ-აბაზური ენა და უბიხური ენა. წინამდებარე ნაშრომი არის მცირე ნაწილი იმ მამუტაბური კვლევისა, რომელიც აფხაზურ-ადილურ ენათა ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური, სისტემისა და ცალკეული ლექსემების აღდგენას ითვალისწინებს. ნაშრომის ფორმატისა და სტანდარტების გათვალისწინებით, ჩვენ წარმოგიდგენთ საერთოაფხაზურ-ადილური ფონოლოგიური სისტემის რეკონსტრუქციას. რეკონსტრუქციის მასალა მოიცავს ფუძე ენურ ხმოვნებს, თანხმოვნებსა და თანხმოვანთა ბგერათკომპლექსებს. რეკონსტრუქცია განხორციელდება ქრონოლოგიური დონეების სრული დაცვით. პირველად ნაჩვენები იქნება საერთოაფხაზურ-აბაზური და საერთოჩერქეზულ-უბიხური რეკონსტრუქციები, საბოლოოდ მათ ურთიერთშეპირისპირების შედეგად კი საერთოაფხაზურ-ადილური. ნაშრომზე დაყრდნობით, სამომავლოდ შესაძლებელი იქნება საერთოაფხაზურ-ადილური მორფოლოგიისა და სინტაქსის უფრო მეტი ზისუსტიტ აღდგენა. მეტიც, აღდგენილი მასალა შესაძლოა წაადგეს აფხაზურ-ადილურ ენათა სხვა კავკასიურ ენებთან გენეტიკური და არეალური ურთიერთმიმართების დადგენის საკითხს.

Abstract

The present dissertation aims the diachronic analysis of the common Abkhaz-Adyghe phonological system and the reconstruction of its phonemes. Abkhaz-Adyghe language group includes Circassian (Adyghean or the group of Western Circassian dialects; and Kabardian, or the group of Eastern circassian dialects), Abkhaz-Abaza and Ubykh languages. The present paper is an integral part of the large-scale examination of Abkhaz-Adyghe phonology, morphology, syntax and its lexical components. Within the framework of the format and standards of this research, we will represent the reconstruction of Abkhaz-Adyghe phonological system. The reconstructed material includes the common vowels, consonants, and consonant clusters. The reconstruction will be done in accordance to all chronological levels. At the first stage, author will demonstrate common Abkhaz-Abaza and common Circassian-Ubykh reconstructions, which will be followed by the common Abkhaz-Adyghe material, based on the comparison of the previous two levels. The present work will give a way to more accurate reconstruction of the common Abkhaz-Adyghe morphology and syntax. Furthermore, the reconstructed material could be useful for examining the genetic and areal relatedness between Abkhaz-Adyghe and other languages of Caucasus.

შინაარსი

შესავალი.....	1
თავი I: ბილაბიალური სისტემის რეკონსტრუქცია.....	23
თავი II: დენტალური სისტემის რეკონსტრუქცია.....	40
თავი III: ლატერალური სისტემის რეკონსტრუქცია.....	56
თავი IV: სიბილანტური სისტემის რეკონსტრუქცია.....	69
თავი V: უკანაენისმიერ ფონემათა სისტემის რეკონსტრუქცია.....	122
თავი VI: ხმოვანთა სისტემის რეკონსტრუქცია.....	166
თავი VII: ბგერათვომპლექსების რეკონსტრუქცია.....	175
დასკვნა.....	179
ბიბლიოგრაფია.....	188

ცხრილები

ცხრილი N 1: აფხაზურ-ადიღური თანხმონების რაგვარობა

ცხრილი N 2: ბილაბიალური ფონემების რეკონსტრუქცია

ცხრილი N3: არაიდენტური ბილაბიალური ბგერათშესატყვისობები

ცხრილი N4: რეკონსტრუირებული დენტალური ფონემები

ცხრილი N 5: ს. სტაროსტინის და ს. ნიკოლაევის რეკონსტრუქცია

ცხრილი N 6: ვ. ჩირიკბას რეკონსტრუქცია

ცხრილი N7: ლატერალური ფონემების რეკონსტრუქცია

ცხრილი N 8: ვ. ჩირიკბას მიერ რეკონსტრუირებული სიბილანტები

ცხრილი N 9: ს. სტაროსტინის და ს. ნიკოლაევი მიერ რეკონსტრუირებული სიბილანტები

ცხრილი N 10 : ჩვენსმიერ რეკონსტრუირებული სიბილანტები

ცხრილი N 11: რეკონსტრუირებული გუტურალური ფონემები

ცხრილი N 12: რეკონსტრუირებული უვულარული ფონემები

ცხრილი N 13: რეკონსტრუირებული ფარინგალური ფონემები

ცხრილი N 14: რეკონსტრუირებული პალატალური ფონემები

ცხრილი N 15: საერთოაფხაზურ-ადიღური ფონოლოგიური სისტემა

ტრანსკრიფცია

- ა - დაბალი აწეულობის ღია ხმოვანი
- ჰ - დაბალი აწეულობის დახურული ხმოვანი
- გ - ნეიტრალური (ე.წ. ირაციონალური) ხმოვანი
- ო - საშუალო აწეულობის ლაბიალური ხმოვანი
- უ - მაღალი აწეულობის ლაბიალური ხმოვანი
- ე - საშუალო აწეულობის პალატალური ხმოვანი
- ი - მაღალი აწეულობის პალატალური ხმოვანი
- ჟ - დაბალი აწეულობის პალატალიზებული (უმლაუტიანი) ღია ხმოვანი
- ჩ - საშუალო აწეულობის ლაბიალური პალატალიზებული (უმლაუტიანი) ხმოვანი
- წ - მაღალი აწეულობის ლაბიალური პალატალიზებული (უმლაუტიანი) ხმოვანი
- ღ - პალატალური ნახევარხმოვანი (სონანტი)
- ჭ - ლაბიალური ნახევარხმოვანი (სონანტი)
- ‘ჭ - ფარინგალიზებული ლაბიალური ნახევარხმოვანი (სონანტი)
- ბ - ბილაბიალური მჟღერი ხშული
- ‘ბ - ფარინგალიზებული ბილაბიალური მჟღერი ხშული
- ფ - ბილაბიალური ყრუ-ფშვინვიერი ხშული
- ფჟ - ბილაბიალური ყრუ-უფშვინველი ხშული
- პ - ბილაბიალური ყრუ-მკვეთრი ხშული
- პ° - ბილაბიალური ყრუ-მკვეთრი ლაბიალიზებული ხშული
- მ - ბილაბიალური სონორი
- ‘მ - ფარინგალიზებული ბილაბიალური სონორი
- დ - დენტალური მჟღერი ხშული
- დ° - დენტალური მჟღერი ლაბიალიზებული ხშული
- თ - დენტალური ყრუ-ფშვინვიერი ხშული
- თჟ - დენტალური ყრუ-უფშვინველი ხშული
- თ - დენტალური ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული ხშული
- თჟ - დენტალური ყრუ-უფშვინველი ლაბიალიზებული ხშული
- ტ - დენტალური ყრუ-მკვეთრი ხშული
- ტ° - დენტალური ყრუ-მკვეთრი ლაბიალიზებული ხშული
- რ - დენტალური ვიბრანტი სონორი
- ნ - დენტალური ნაზალური სონორი

- ც - ლაბიოდენტალური მჟღერი სპირანტი
- ჭ - ლაბიოდენტალური ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი
- ჩ - ლაბიოდენტალური ყრუ-მკვეთრი სპირანტი
- ძ - სისინა მჟღერი აფრიკატი
- ძ⁰ - სისინა მჟღერი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ც - სისინა ყრუ-ფშვინვიერი აფრიკატი
- ც⁰ - სისინა ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ც¹ - სისინა ყრუ-უფშვინველი აფრიკატი
- ც⁰ - სისინა ყრუ-უფშვინველი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- წ - სისინა ყრუ-მკვეთრი აფრიკატი
- წ⁰ - სისინა ყრუ-მკვეთრი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ზ - სისინა მჟღერი სპირანტი
- ზ⁰ - სისინა მჟღერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ს - სისინა ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი
- ს⁰ - სისინა ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ძ' - სისინ-შიშინა მჟღერი აფრიკატი
- ძ⁰ - სისინ-შიშინა მჟღერი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ც' - სისინ-შიშინა ყრუ-ფშვინვიერი აფრიკატი
- ც⁰ - სისინ-შიშინა ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ც¹ - სისინ-შიშინა ყრუ-უფშვინველი აფრიკატი
- ც⁰ - სისინ-შიშინა ყრუ-უფშვინველი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- წ' - სისინ შიშინა ყრუ-მკვეთრი აფრიკატი
- წ⁰ - სისინ-შიშინა ყრუ-მკვეთრი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ზ' - სისინ-შიშინა მჟღერი სპირანტი
- ზ⁰ - სისინ-შიშინა მჟღერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ს' - სისინ-შიშინა ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი
- ს⁰ - სისინ-შიშინა ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ს¹ - სისინ-შიშინა ყრუ-მკვეთრი სპირანტი
- ს⁰ - სისინ-შიშინა ყრუ-მკვეთრი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ჯ - შიშინა მჟღერი აფრიკატი
- ჯ[~] - შიშინა მჟღერი პალატალიზებული აფრიკატი
- ჯ⁰ - შიშინა მჟღერი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ჩ - შიშინა ყრუ-ფშვინვიერი აფრიკატი

- ჩ~ - შიშინა ყრუ-ფშვინვიერი პალატალიზებული აფრიკატი
- ჩ° - შიშინა ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ჩა - შიშინა ყრუ-უფშვინველი აფრიკატი
- ჩა~ - შიშინა ყრუ-უფშვინველი პალატალიზებული აფრიკატი
- ჩა° - შიშინა ყრუ-უფშვინველი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ჭ - შიშინა ყრუ-მკვეთრი აფრიკატი
- ჭ~ - შიშინა ყრუ-მკვეთრი პალატალიზებული აფრიკატი
- ჭ° - შიშინა ყრუ-მკვეთრი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ჟ - შიშინა მჟღერი სპირანტი
- ჟ~ - შიშინა მჟღერი პალატალიზებული სპირანტი
- ჟ° - შიშინა მჟღერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- შ - შიშინა ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი
- შ~ - შიშინა ყრუ-ფშვინვიერი პალატალიზებული სპირანტი
- შ° - შიშინა ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- შჟ - შიშინა ყრუ-მკვეთრი სპირანტი
- გ - გუტურალური (ველარული) მჟღერი ხშული
- გ~ - გუტურალური (ველარული) მჟღერი პალატალიზებული ხშული
- გ° - გუტურალური (ველარული) მჟღერი ლაბიალიზებული ხშული
- ქ - გუტურალური (ველარული) ყრუ-ფშვინვიერი ხშული
- ქ~ - გუტურალური (ველარული) ყრუ-ფშვინვიერი პალატალიზებული ხშული
- ქ° - გუტურალური (ველარული) ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული ხშული
- ქა - გუტურალური (ველარული) ყრუ-უშვინველი ხშული
- ქა~ - გუტურალური (ველარული) ყრუ-უშვინველი პალატალიზებული ხშული
- ქა° - გუტურალური (ველარული) ყრუ-უშვინველი ლაბიალიზებული ხშული
- ღ - გუტურალური (ველარული) მჟღერი სპირანტი
- ღ~ - გუტურალური (ველარული) ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი
- ღ° - გუტურალური (ველარული) ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ღა - უვულარული მჟღერი აფრიკატი
- ღა° - უვულარული მჟღერი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- წ - უვულარული ყრუ-ფშვინვიერი აფრიკატი
- წ~ - უვულარული ყრუ-ფშვინვიერი პალატალიზებული აფრიკატი
- წ° - უვულარული ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ჭა - ფარინგალიზებული უვულარული ყრუ-ფშვინვიერი აფრიკატი

- ‘წ’ - ფარინგალიზებული უვულარული ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ჭ - უვულარული ყრუ-უფშვინველი აფრიკატი
- ჭ~ - უვულარული ყრუ-უფშვინველი პალატალიზებული აფრიკატი
- ჭ° - უვულარული ყრუ-უფშვინველი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ყ - უვულარული ყრუ-მკვეთრი აფრიკატი
- ყ° - უვულარული ყრუ-მკვეთრი ლაბიალიზებული აფრიკატი
- ღ - უვულარული მჟღერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ღ° - უვულარული მჟღერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ‘ღ - ფარინგალიზებული უვულარული მჟღერი სპირანტი
- ‘ღ° - ფარინგალიზებული უვულარული მჟღერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ხ - უვულარული ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი
- ხ° - უვულარული ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ‘ხ - ფარინგალიზებული უვულარული ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი
- ‘ხ° - ფარინგალიზებული უვულარული ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ლ~ - მჟღერი ლატერალური სპირანტი
- ლ’ - ყრუ-ფშვინვიერი ლატერალური სპირანტი
- ლ’ - ყრუ-მკვეთრი ლატერალური სპირანტი
- ც - ლარინგალური ყრუ-მკვეთრი სპირანტოიდი
- ც~ - ლარინგალური ყრუ-მკვეთრი პალატალიზებული სპირანტოიდი
- ც° - ლარინგალური ყრუ-მკვეთრი პალატალიზებული სპირანტოიდი
- ჭ - ლარინგალური ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი
- ჭ - ფარინგალური მჟღერი სპირანტი
- ჭ° - ფარინგალური მჟღერი ლაბიალიზებული სპირანტი
- ჭ - ფარინგალური ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტი
- ჭ° - ფარინგალური ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული სპირანტი

შემოკლებანი

შაფს. – შაფსულური
ჭემ. – ჭემგური
აბძ. – აბძხური
ბჟედ. – ბჟედული
ყაბ. – ყაბარდული
ბასლ. – ბასლენური
უბ. – უბიხური
ჩერქ. – ჩერქეზული
აფხ. – აფხაზური
აბაზ. – აბაზური
ტაპ. – ტაპანთური
აშხ. – აშხარული
სად. – საძური
დალ-წაბ. – დალ-წაბალური
ახჭ. – ახჭიფსოური
ჰათუკ. – ჰათუკური
თურქ. – თურქული
ქართ. – ქართული
მეგრ. – მეგრული
სვან. – სვანური
ოს. – ოსური
ჩეჩ. – ჩეჩნური
ინგ. – ინგლისური
რუს. – რუსული

შესავალი

ისტორიულ-შედარებითი და დიაქრონიული ენათმეცნიერების, როგორც ლინგვისტიკის ერთ-ერთი საკვანძო დარგის, მთავარი მიზანია ენათა ან ენობრივ ერთობათა შორის ურთიერთმიმართების დადგენა, მათი ოჯახებად, ჯგუფებად, ქვეჯგუფებად და უფრო წვრილ ერთეულებად დაყოფა და, შეძლებისდაგვარად, მონათესავე ენათა წინაპარი ენის ან მისი რომელიმე ენობრივი ელემენტის აღდგენა. ენობრივი დიაქრონია არის დროის განზომილება, რომელიც მოიაზრებს „ენობრივ ელემენტთა, ცვლილებათა და ევოლუციის კვლევას“ (კემპბელი, მიქსკო 2007: 42). დიაქრონიული და სინქრონიული ენათმეცნიერება პირველად განაცალკევა ფერდინანდ დე სოსიურმა (სოსიური 2011: 91). ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების ერთ-ერთ ქვაკუთხედად ფონოლოგიური ცვლილებებია მიჩნეული (კემპბელი 2013: 14-15). ჩვეულებრივ, ათასწლეულების მანძილზე მორფოლოგიური და სინტაქსური სისტემის ცვლილება უფრო სწრაფად ხდება, ვიდრე ფონოლოგიურისა. სწორედ ფონოლოგიური მონაცემებია ის ძირითადი მასალა, რასაც ეყრდნობა დიაქრონიული ენათმეცნიერება. მე-19 საუკუნეში ნეოგრამატიკოსთა სკოლის მიერ გამოვლენილ იქნა ბგერათა ცვალებადობის კანონზომიერება. „ბგერათა ცვლილებას არ გააჩნია გამონაკლისი“ – ლოზუნგით გამოვლინდა ბგერათა რეგულარულობისა და კანონზომიერების კანონი (ოსტჰოფი და ბრუგმანი 1878). ორ ენასა ან ენობრივ ერთობას შორის გენეტიკური ნათესაობა იზომება მათ შორის არსებულ რეგულარულ და კანონზომიერ ბგერათშესატყვისობათა პოვნით. ბგერათშესატყვისობათა მწყობრი სისტემის არარსებობის შემთხვევაში ენათა ურთიერთმიმართების საკითხი ღიაა ან ნათესაობა უფრო ღრმა ქრონოლოგიურ დონეზეა საძიებელი.

პალეოკავკასიურ ენათა ჯგუფებს შორის გენეტიკური ურთიერთმიმართების დადგენა კავკასიური ენათმეცნიერების ერთ-ერთ საკვანძო ამოცანას წარმოადგენს.

ბოლო პერიოდში გამოქვეყნებული რიგი ნაშრომები ემსახურება ქართველურ და სხვა კავკასიურ ენებს შორის ბგერათშესატყვისობათა დადგენას. პირველ ასეთ მცდელობად შეიძლება მივიჩნიოთ პროფ. მ. ჩუხუას მონოგრაფია „იბერიულ-იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა“ (2008), სადაც შეპირისპირებულია ქართველური და ნახური ენების ფონოლოგიური და ლექსიკური ინვენტარი. შედარებით უფრო ნაკლები მოცულობის ქართველურ-დადესტნური შედარებითი მასალა წარმოდგენილია მიხეილ ქურდიანის ნაშრომში „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები“ (2007). უფრო ვრცელი ქართველურ-აფხაზურ-ადილური შეპირისპირებები წარმოდგენილია მ. ჩუხუას სხვადასხვა სტატიებსა თუ საკონფერენციო თეზისებში (ჩუხუა 2007; 2007ა; 2008; 2009; 2011). აფხაზურ-ადილურ და ქართველურ ენათა შედარებითი ფონოლოგია და ძირ-ფუძეები ერთიანი შემაჯამებელი ნაშრომის სახით წარმოდგენილია მისი მონოგრაფიაში „ქართულ-ჩერქეზულ-აფხაზური ეტიმოლოგიური ძიებანი“ (2017). გარდა ამისა, ქეთევან ლომთათიძესა და გიორგი როგავას ჰქონდათ ცალკეული აფხაზურ-ადილური ლექსემების ქართველურებთან დაკავშირების მცდელობები (ლომთათიძე 1955; 1977ა; 1980; როგავა 1946; 1955; 1985; 1986).

წინამდებარე კვლევის მთავარი საგანი არის აფხაზურ-ადილურ ენათა ფონოლოგიური სისტემის დიაქრონულ ჭრილში განხილვა. აფხაზურ-ადილური ენები იყოფიან ორ ძირითად ქვეჯგუფად: აფხაზურ-აბაზური და ჩერქეზულ-უბიხური. აფხაზურ-აბაზური ქვეჯგუფში პირობითად ორი ენა ერთიანდება: აფხაზური და აბაზური, თუმცა კომპარატივისტიკის მეთოდების გამოყენებით ცხადი ხდება, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ერთი ენის ორ დაშორებულ დიალექტთან (ლომთათიძე 1944; ლომთათიძე 1954). ამის მიუხედავად, პოლიტიკურ და სოციოლინგვისტური მიზეზების გამო დღეს სპეციალურ ლიტერატურაში იხმარება ტერმინები აფხაზური ენა და აბაზური ენა. თავის მხრივ, აფხაზური (სამხრული) იყოფა აბჟურ, საძურ, ახჭიფსოურ და დალ-წაბალურ დიალექტებად, ხოლო აბაზური (ჩრდილოური) კი აშხარულად და ტაფანტურად (ჩირიკვა 1995).

დღეისათვის ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ჩერქეზებს შორის მიმდინარეობს აქტიური ბრძოლა ერთიანი ეთნონიმის შემოღების თაობაზე. დღეისათვის რუსეთის ფედერაციის მოსახლეობის აღწერისას ჩერქეზთა სხვადასხვა სუბეთნოსის აღსანიშნავად გამოიყენება ტერმინი „ყაბარდოელი“ (რუს. кабардинец, кабардинцы), „ჩერქეზი“ (რუს. черкес, черкесы), ადიღელი (რუს. адыгеец, адыгейцы) და შაფსული (რუს. шапсуг, шапсуги).

ჩერქეზული ენის შემთხვევაში აღმოსავლური დიალექტები გამოიყოფა ყაბარდოულ-ჩერქეზული ენად (რუს. кабардино-черкесский язык), ხოლო დასავლური დიალექტები – ადიღურად (რუს. адыгейский язык). მიუხედავად ამისა, არსებობს რიგი შეუსაბამო საკითხები. მაგალითად, ადიღეს რესპუბლიკაში ყაბარდოელებით დასახლებულ სოფელ ქომეჰაბლის ჩერქეზული მოსახლეობა რუსეთის ფედერაციის 2014 აღნიშნულია როგორც „ადიღელი“ (სახელმწიფო სტატისტიკის ფედერალური სამსახური 2014, 24).

ზოგადად, რუსეთის ფედერაციაში გამოყენებული ტერმინოლოგია სათავეს საბჭოთა პერიოდიდან იღებს. ნუკ გიშევი სამართლიანად აღნიშნავს, რომ „თუკი ტერმინი ყაბარდო (ქაბართეი) გაჩნდა მე-15 საუკუნის პირველ ნახევარში, ტერმინი ჩერქეზი გაცილებით ადრე ჩამოყალიბდა.“ (გიშევი 2013, 2). ამავდროულად, ბეთროზოვი მიიჩნევს, რომ „ადიღური მოსახლეობის აღმნიშვნელი ტერმინი ჩერქეზი თურქულენოვანი მოსახლეობის წიაღში გაჩნდა, რომელიც სხვა ხალხებმაც აითვისეს და შემდგომში მყარად დამკვიდრდა ევროპულ და აღმოსავლურ ლიტერატურაში“ (ბეთროზოვი 1996, 225).

საყურადღებოა, რომ თურქეთში მცხოვრებ ჩერქეზთათვის უცხოა „ყაბარდოელებად“ და „ადიღელებად“ დაყოფა. მაგალითად, კაისერის პროვინციის რეგიონ უზუნიაილაში, სადაც 50-ზე მეტი ყაბარდოული და 13 ჰათუკაური სოფელია თავმოყრილი, მიუხედავად დიალექტური სხვაობისა ჩერქეზი ერის ერთობა ექვგარეშა.

თვითსახელწოდება „ადილე“ და უცხოენოვანი სახელწოდება „ჩერქეზი“ – ეს არის ჩერქეზი საზოგადოებრივი ჯგუფების მოთხოვნა. ამ ფაქტორების გათვალისწინებით, წინამდებარე ნაშრომში შემდეგ ტერმინოლოგიას გამოვიყენებთ: ყაზარდოულისა და ბასლენური აღსანიშნავად გამოვიყენება ტერმინი „აღმოსავლურადილური დიალექტები“, ხოლო შაფსულური, ბჟედულური, შაფსულური, აბძახური და ჰათუკაური დიალექტების „დასავლურადილური დიალექტები“. რაც შეეხება აფხაზურ-აბაზურს, იმ შემთხვევაში თუკი ფონეტიკური პროცესი იდენტურია აფხაზურ და აბაზურ დიალექტებში, შეპირისპირებისას მითითებული იქნება აფხაზური და აბაზური. იმ შემთხვევაში, თუკი რომელიმე დიალექტის წიაღში განსაკუთრებულ ფონოლოგიურ პროცესს აქვს ადგილი, მაშინ მითითებული იქნება კონკრეტული დიალექტი, მაგალითად ბზიფური, აბჟუური, ტაფანტური და აშხარული.

რაც შეეხება ჩერქეზულ-უბიხურ ჯგუფს, აქ საქმე გვაქვს ორ გამოკვეთილ ენასთან – ჩერქეზულსა და უბიხურთან. ჩერქეზულის შემთხვევაში იმავე პრობლემას ვაწყდებით, რაც აფხაზურ-აბაზურ ენებთან დაკავშირებით. მიუხედავად იმისა, რომ რუსეთის ფედერაციის მეცნიერებათა აკადემიის სპეციალური კომისიის დადგენილების მიხედვით, ყაზარდოული და ადილეური ენები ერთი ენის ორ დიალექტად იქნა აღიარებული. დღესდღეობით აკადემიურ წრეებში კვლავაც გამოიყენება ტერმინი ყაზარდოული და ადილეური ენა. თავის მხრივ, ყაზარდოული იყოფა ბაქსანის, ბასლენისა და ყუბანის დიალექტებად, ხოლო ადილეური ენა ადილეურ, ჭემგურ, ბჟედულურ, შაფსულურ, აბძახურ და ჰათუკაურ დიალექტებად.

უბიხურ ენას არ გააჩნდა მკვეთრი დიალექტური დიფერენციაცია; სპეციალურ ლიტერატურაში გამოყოფენ შახესა და ვარდანეს თქმებს (კუმახოვი 1967).

წინამდებარე ნაშრომი არის მცირე ნაწილი იმ მაშტაბური კვლევისა, რომელიც აფხაზურ-ადილურ ენათა ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური სისტემებისა და ცალკეული ლექსემების აღდგენას ითვალისწინებს. ნაშრომის ფორმატისა და სტანდარტების გათვალისწინებით, ჩვენ წარმოგიდგენთ საერთოაფხაზურ-ადილური ფონოლოგიური სისტემის რეკონსტრუქციას. აღდგენილი მასალა მოიცავს ფუძეენისეულ ხმოვნებს, თანხმოვნებსა და თანხმოვანთა ბგერათკომპლექსებს. რეკონსტრუქცია განხორციელდება ქრონოლოგიური დონეების ზედმიწევნითი დაცვით.

თავდაპირველად ნაჩვენები იქნება საერთოაფხაზურ-აბაზური და საერთოჩრქვეულ-უბიხური რეკონსტრუქციები, საბოლოოდ მათ ურთიერთშეპირისპირების შედეგად კი – საერთოაფხაზურ-ადილური.

ნაშრომზე დაყრდნობით, სამომავლოდ შესაძლებელი იქნება საერთოაფხაზურ-ადილური მორფოლოგიისა და სინტაქსის მეტი სიზუსტით აღდგენა. მეტიც, აღდგენილი მასალა შესაძლოა გამოყენებულ იქნეს აფხაზურ-ადილურ ენათა სხვა კავკასიურ ენებთან გენეტიკური და არეალური ურთიერთმიმართების დადგენისას.

აფხაზურ და აბაზურ დიალექტებს ჯერ კიდევ ქეთევან ლომთათიძემ ერთ-ერთ ფუძემდებელ ნაშრომს უწოდა „აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი“ (1944). ამის გათვალისწინებით, სამხრულ დიალექტებს (აბჟურის, ბზიფურის, საძურის, დალ-წაბალურის და ახჭიფსოურის) აღინიშნება როგორც „აფხაზური“, ხოლო ჩრდილოური დიალექტები (ტაფანტურის და აშხარული) – როგორც „აბაზური“. ცალკეული დიალექტი აღინიშნება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუკი მისთვის დამახასიათებელ ფონოლოგიურ მოვლენას მიექცევა ყურადღება, აფხაზურისა და აბაზურის აღმნიშვნელ საერთო ტერმინად კი „აფხაზურ-აბაზური“ იქნება გამოყენებული .

ენობრივი მასალა მოხმობილია შემდეგი წყაროებიდან: აფხაზური (კასლანძია 2005; ჰენკო 1988; კასლანძია-ჯონუა 2016, ჩირიქა 1996ა), მათ შორის ბზიფური დიალექტი (ბლაჟბა 1964), აბაზური (ტუგოვი 1967, ჟიროვი და ექბა 1956, ლომთათიძე 1944; 1946), უბიხური (ფოგტი 1963, ბერსიროვი და ბერსიროვა 2017, კლიმოვი და ჰალილოვი 2003, ჩირიქა 1996), აღმოსავლური ჩერქეზული (კარდანოვი 1957, აპაჟევი და კოკოვი 2008), ცალკეული აღმოსავლურ-ჩერქეზული კილო-თქმები (ყუბანურ-ზელენჩუკური -- ბალოვი 1968, ბასლენური – ბალყაროვი 1959, პარი 1974), დასავლური ჩერქეზული (ბერსიროვი 2011-2012-2013, ვოდოჟოკოვი 1960), ასევე ცალკეული დიალექტები (შაფსულური – კერაშევა 1957, აბმახური – პარი და ბათუკა 2005, ბჟედულური – სითიმოვა 2004, ჰათუკაური – ჩემი საექსპედიციო ჩანაწერები თურქეთის რესპუბლიკაში მცხოვრებ ჰათუკაური დიალექტის მატარებელთან, თურჰან ევთიჰთან).

საკითხის შესწავლის ისტორია. საერთოაფხაზურ-ადილურ ფონოლოგიურ სისტემას სხვადასხვა დროს სხვადასხვა მკვლევარი განიხილავდა. მათი უმრავლესობა ცოცხალ ენა-კილო-თქმებში არსებულ ამ ფონემებს სინქრონიულ დონეზე იკვლევდა (უსლარი 1862, ტრუბეცკოი 1922; 1926; დირი 1928, ახვლედიანი 1949, კერაშევა 1957, ბლაჟბა 1964, ფოგტი 1963).

საერთოაფხაზურ-ადილური ფონოლოგიური სისტემის რეკონსტრუქციის პირველი და მნიშვნელოვანი დაკვირვებები ეკუთვნის ნიკოლოზ ტრუბეცკოისა (1922; 1926) და ჟორჟ დიუმეზილს (1933).

ნ. ტრუბეცკოიმ პირველად მიაქცია ყურადღება ადილურ ლატერალებსა და აფხაზურ-აბაზურ შიშინა სპირანტებს შორის არსებულ კანონზომიერ ბგერათშესატყვისობებს. მიუხედავად ამ კვლევათა უდიდესი მნიშვნელობისა, მათ ვერ წარმოადგინეს ფუძე ენის მწყობრი ფონოლოგიური სისტემა.

დიაქრონიული კვლევებიდან უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ქ. ლომთათიძის თვალსაზრისი. იგი ისტორიულ-შედარებითი ჭრილში განიხილავდა აფხაზურ-აბაზური ქრონოლოგიური დონის ფონოლოგიური დონის ფონემატურ სისტემას. მისი აზრით, აფხაზურ-აბაზურ დიალექტები მნიშვნელოვან სხვაობას იჩენს ფონეტიკაში (ლომთათიძე 1977, 7).

მსგავსი კვლევა ჩერქეზულ დიალექტთა მაგალითზე განახორციელა მ. კუმახოვა. მან წარმოადგინა ჩერქეზული ფონოლოგიური ინვენტარის დიაქრონიული ანალიზი, თუმცა ქ. ლომთათიძისაგან განსხვავებით, იგი პროტოფონემების აღდგენას არ ერიდებოდა (კუმახოვ-კუმახოვა 1981). მისი აზრით, „საერთოადილური ფონოლოგიური სისტემის ტრანსფორმაცია ცალკეულ ენათა და დიალექტთა სისტემაში მნიშვნელოვანი ფონოლოგიური ცვლილებებით არის განპირობებული. ეს უკანასკნელი ეხება როგორც ვოკალიზმს, ისე კონსონანტიზმს, თუმცა არსებითი ცვლილებები მაინც კონსონანტიზმის სფერომ განიცადა“ (კუმახოვ-კუმახოვა 1981, 268).

ჩერქეზულ ენებში პრერეპტიული თანხმონებისა და ლატერალური რიგის ისტორიის დასადგენად დიდი როლი ითამაშა ვ. შენგელიამ (შენგელია 2006, 66-85). გარდა ამისა, მან ივარაუდა საერთოჩერქეზულ ქვესისტემაში უმლაუტის არსებობის თეორიაც (იქვე. გვ. 59-65).

ამგვარი სისტემის წარმოდგენის პირველი მცდელობა ეკუთვნის ა. აბდოკოვს (1973; 1976). მიუხედავად იმისა, რომ მას ბევრი მნიშვნელოვანი მიგნება აქვს, ხშირად საეჭვო და გადასამოწმებელია მისი სეგმენტირებული და შეპირისპირებული ლექსემები, რაც ჩრდილქვეშ აყენებს მის კვლევას.

შემდგომი წლების კვლევებიდან, აგრეთვე, აღსანიშნავია ს. სტაროსტინისა, ს. ნიკოლაევისა (1994) და ჩირიქბას (1996) მიერ რეკონსტრუირებული საერთოაფხაზურ-ადილური ფონოლოგიური სისტემა. ორივე ავტორს ერთმანეთის

მიმართ შენიშვნები ჰქონდათ და ამ კუთხით აღსანიშნავია სტაროსტინის წერილი, რაც ამ საკითხზე აკადემიური დისკუსიის პირველი ნიმუშია.

პოლემიკურ წერილში, ჩირიქბამ არ გაიზიარა სტაროსტინის მიერ აღდგენილი ფონემათა გარკვეული რიგების არსებობა. ჩირიქბა საექვოდ მიიჩნევს ფუძემენაში 168 ფონემის აღდგენას; აგრეთვე, ავტორი სკეპტიციზმით უყურებდა ზოგიერთი ფონემის, მაგალითად „ლაბიალიზებულ-პალატალიზებულ ბილაბიალური“ ფონემის არსებობის საკითხს (ჩირიქბა 1999, 154). აღსანიშნავია, რომ ვ. ჩირიქბამ საკუთარ მონოგრაფიაში გარკვეული კორექტივები შეიტანა სტაროსტინ-ნიკოლაევის რეკონსტრუქციებში.

საერთოაფხაზურ-ადილური ფონოლოგიის შესახებ კვლევა გააჩნია ჯონ კოლარუსოსაც (1994).

საერთოაფხაზურ-ადილური ლექსემების ქართველურთან შეპირისპირებაში უდიდესი წვლილი მიუძღვის მერაბ ჩუხუას. მის უახლეს მონოგრაფიაში (2017) წარმოდგენილია როგორც ქართველურ-აფხაზურ-ადილური ბგერათშესატყვისობები, აგრეთვე ათასამდე საერთო წარმომავლობის მქონე ძირი.

მეთოდოლოგია. წინამდებარე კვლევის უმთავრესი მიზანია საერთოაფხაზურ-ადილური ფონოლოგიური სისტემის რეკონსტრუქცია და მისი წარმოდგენა პარადიგმის სახით. ფონემათა რეკონსტრუქციის პროცესი არ წარმოადგენს მათემატიკურ ფორმულას; მისი მიზანია მათ შორის კანონზომიერი ურთიერთმიმართების დადგენა და მისი არქაული სახის წარმოჩენა.

ფონემის რეკონსტრუქციისას გამოყენებულ იქნება შედარებითი ლინგვისტიკის ის ნაწილი, რომელიც ითვალისწინებს შეპირისპირებულ ლექსიკურ მასალაზე დაყრდნობით ფონოლოგიური არქეტიპის აღდგენას. მსგავსი მეთოდოლოგია აღწერილია კემპბელის (2013: 107-158) ნაშრომში. იგი რამდენიმე საფეხურს გამოჰყოფს:

1. შესატყვისი ძირების დადგენა
2. ბგერათშესატყვისობების დადგენა
3. პროტო-ბგერის რეკონსტრუქცია (გვ. 107-113).

მეთოდოლოგია წარმატებულად გამოყენებულ იქნა ინდო-ევროპული, სემიტური, დრავიდული, უტო-აცტეკური, ფინურ-უნგრული და თურქული ენობრივი ოჯახების ფონოლოგიური სისტემის აღდგენისას (ID).

ფონემატური ინვენტარის რეკონსტრუქციის მეთოდოლოგია უფრო ვრცლად აქვს ანტონი ფოქსს (1995). მკვლევრის მიხედვით, პროტოფონემის რეკონსტრუქციამდე აუცილებელია ენათა შორის კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობების გამოვლენა. შემდგომი საფეხური უნდა იყოს ფონემათა ცვლილების რაობის დადგენა. ეს ცვლილებები შეიძლება იყოს:

ა) გაყოფა – როდესაც ერთი პროტოფონემა შვილობილ ენებში ორ სხვადასხვა ფონემას გვამღვეს

ბ) შერწყმა – როდესაც ორი სხვადასხვა პროტოფონემა შვილობილ ენებში კარგავს კორელაციურ ოპოზიციას და ერთი ფონემატური ერთეულით არის წარმოდგენილი

გ) ჩანაცვლება – როდესაც პროტოფონემა შვილობილ ენებში იცვლის თავის ბუნებას რაგვარობისა თუ წარმოთქმის ადგილების მიხედვით (ფოქსი 1995, 69-72).

აფხაზურ-ადიღური ენების სპეციფიკიდან გამომდინარე აუცილებელია გარკვეული ენობრივი პროცესების გათვალისწინება. პირველ რიგში, საჭიროა საერთოაფხაზურ-ადიღური ფონოლოგიური მოვლენებისა და დიალექტური ინოვაციების ურთიერთგამიჯვნა. იმ შემთხვევაში, თუკი ფონოლოგიური არსებული მასალა ამის საშუალებას იძლევა, საჭიროა ფონემის ცვლილების მიზეზის დადგენა. ეს შეიძლება იყოს ასიმილაცია, დისიმილაცია, გარვეული ფონოლოგიური რიგების

მოშლა და სხვა. ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის რეგიონის სპეციფიკიდან გამომდინარე, გასათვალისწინებელია მეზობელი ენების ზეგავლენა (პირველ რიგში თურქული წარმოშობის ნოღაური და ყირიმულ-თათრული ენები), რომელთაც ფონოლოგიურ სისტემაზე მნიშვნელოვანი ზეგავლენის მოხდენა შეუძლიათ.

უშუალოდ კვლევის ჩატარებამდე აუცილებელია აფხაზურ-ადიღურ ენათა და დიალექტთა კლასიფიკაცია, რათა თავიდან გამოირიცხოს შესადარებელი მასალის ურთიერთაღრევა და სხვადასხვა მანიპულაცია. კლასიფიკაციის პროცესში უნდა გამოიკვეთოს ენობრივი ჯგუფები, ქვეჯგუფები, საკუთრივ ენები, დიალექტები და კილო-თქმები. გარდა საყოველთაოდ მიღებული კლასიფიკაციის გათვალისწინებისა, საჭიროდ მიგვაჩნია უბიხურს, აფხაზურ-აბაზურსა და ჩერქეზულს შორის სიახლოვის რევიზია.

კვლევისას ნაშრომში იქნება გამოყენებული საფეხურეობრივი რეკონსტრუქცია. თავდაპირველად ცალ-ცალკე აღდგება აფხაზურ-აბაზური და ჩერქეზული ფონოლოგიური სისტემები; თითოეულ ფონოლოგიურ რიგს (ბილაბიალური, დენტალური, სიბილანტური და სხვა) დაეთმობა ცალკე თავი. თითოეული ფონემატური რეკონსტრუქცია გამყარდება სულ მცირე ხუთი მაგალითით. ამის შემდგომ, უკვე რეკონსტრუირებული მასალის ურთიერთშეპირისპირებისას ვიმსჯელებთ საერთოაფხაზურ-ადიღურ არქეტიპზე.

აფხაზურ-ადიღურ ენათა შიდა კლასიფიკაციის საკითხისათვის. აფხაზურ-ადიღური ფუძე-ენის ფონემატური სტრუქტურის გამოვლენისათვის აუცილებელია ამ ჯგუფში შემავალ ენათა და დიალექტთა კლასიფიკაცია. აქედან ყველაზე პრობლემურია უბიხური ენის სხვა ენებთან ურთიერთმიმართების საკითხი, რაც კვლავაც ღიად რჩება იბერიულ-კავკასიურ ენათმეცნიერებაში. დღეისათვის გაბატონებულია სამი ძირითადი შეხედულება უბიხური ენის კლასიფიკაციასთან დაკავშირებით:

ა) უბიხური ენა უფრო ახლოს დგას ჩერქეზულ ჯგუფთან, ვიდრე აფხაზურ-აბაზურთან (კუმახოვ-კუმახოვა 1981); მათი აზრით „მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზური და ადიღური ქვეჯგუფები, სინქრონიული თვალსაზრისით, უბიხური ენის მიმართებით პოლარულ პოზიციებს იკავებენ, მასალის ანალიზი ცხადყოფს, რომ ჩრდილო-დასავლური კავკასიური ენების ფორმირების ადრეულ ეტაპზე ორი ქრონოლოგიური დონის, ადიღურ-უბიხურისა და აფხაზურის გამოსაყოფად საკმარისი საფუძველი არსებობს“ (კუმახოვ-კუმახოვა 1981, 8-9).

ბ) სხვაობა უბიხურსა და დანარჩენ ორ ჯგუფს შორის არ აღემატება თითოეულს შორის არსებულ სხვაობას (უსლარი, დირი, დიუმეზილი, შაგიროვი); ა. დირის აზრით, „უბიხური ენა დგას აფხაზურისა და ჩერქეზულის ზღვარზე ამ სიტყვის ფართო გაგებით (დირი 1996, 17).

გ) უბიხური ენა უფრო ახლოს დგას აფხაზურ-აბაზურ ჯგუფთან, ვიდრე ჩერქეზულთან (ჩირიქბა). იგი მიიჩნევს, რომ უბიხურის აფხაზურთან დაახლოების საფუძველი სვოდემის 200-სიტყვიან სიაში გაცილებით მეტი აფხაზურ-უბიხური შესატყვისობა გვხვდება, ვიდრე ჩერქეზულ-უბიხური; თუმცა იქვე ავტორი ფიქრობს, რომ საკითხი „საჭიროებს შემდგომ დისკუსიას“ (ჩირიქბა 1996, 7-8).

პირველ და მეორე შემთხვევაში მკვლევრები ასეთ დასკვნამდე მივიდნენ არა დიაქრონიული ენათმეცნიერების მეთოდოლოგიის გამოყენებით, არამედ არეალურ-ტიპოლოგიურ მსგავსებებზე დაყრდნობით. მართლაც, უბიხური ენა შეიცავს როგორც აფხაზურ-აბაზური, ისევე ჩერქეზული ენებისთვის დამახასიათებელ სხვადასხვა ფონოლოგიურ, მორფოლოგიურ, ლექსიკურ თუ სინტაქსურ ელემენტს (კუმახოვ-კუმახოვა 1981, 9-11). ეს ბუნებრივიცაა, ვინაიდან უბიხური ენა ერთის მხრივ სამხრეთ-აღმოსავლეთით აფხაზური ენის სამურ და ახჭიფსოურ დიალექტებს, მეორეს მხრივ კი ჩრდილო-დასავლეთით ადიღური ენის შაფსულური დიალექტის ინტენსიური ზეგავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. უბიხურ მოსახლეობაში ფართოდ იყო ფეხმოკიდებული უბიხურ-აფხაზურ-ადიღური

ტრილინგვიზმი (ინალ-იფა 2015, 106). აფხაზური და ადიღური ენების ზეგავლენა იმდენად დიდი იყო, რომ დღესაც რთულია საკუთრივ უბიხური და ნასესხები მასალის დიფერენციაცია.

უბიხური ენის ადგილის განსაზღვრისთვის თეორიულად დასაშვებია შემდეგი სახის დებულებები:

1. უბიხური ენა უფრო ახლოს დგას აფხაზურ-აბაზურ ჯგუფთან, ვიდრე – ჩერქეზულთან.

2. უბიხური ენა უფრო ახლოს დგას ჩერქეზულ ჯგუფთან, ვიდრე – აფხაზურ-აბაზურთან.

3. უბიხური ენა ცალკე მდგომი ენაა, ხოლო აფხაზურ-აბაზური და ჩერქეზული ჯგუფები ქმნიან ერთგვარ ჩერქეზულ-აფხაზურ-აბაზურ ენობრივ ერთობას.

4. სხვაობა უბიხურსა და დანარჩენ ორ ჯგუფს შორის არ აღემატება თითოეულს შორის არსებულ სხვაობას.

თეორიულად სხვა სახის დაშვება გამორიცხულია. იმის დასადგენად, თუ რომელია ამ ოთხი დებულებიდან მართებული, ჩვენ გამოვიყენებთ ე.წ. „იზოგლოსურ მეთოდს“. აღნიშნული მეთოდი ითვალისწინებს ორ ან მეტ ენასა თუ ენობრივ ერთობას შორის ნათესაობის ხარისხის დადგენას ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ლექსიკური იზოგლოსების გამოვლენითა და მათი ხვედრითი წილის შეფარდებით თითოეულ ენობრივ ერთეულს შორის. ადრე აღნიშნული მეთოდოლოგია გამოყენებულ იქნა ინდო-ევროპულ (გამყრელიძე-ივანოვი 1984) და ქართველურ (გამყრელიძე-მაჭავარიანი 1965) ენათა კლასიფიკაციისას.

ავხაზურ-ადილურ ჯგუფში უბიხური ენის ადგილისა და მისი ჩერქეზულ და ავხაზურ-აბაზურ ენებთან სიახლოვის ხარისხის დასადგენად წარმოვადგენთ მნიშვნელოვან ფონოლოგიურ, მორფოლოგიურ და ლექსიკურ იზოგლოსებს უბიხურ და ჩერქეზულ ენებს შორის.

ფონოლოგიური პარალელები: ლატერალური რიგი – უბიხ. **ლ̄, ლ', ლ;** ჩერქ. **ლ̄, ლ', ლ;** ავხაზ.-აბაზ. **ლ̄, ლ'**. ავხაზურ-აბაზურ ენებში არ მოგვეპოვება ლატერალური სპირანტები. ჩერქეზულიდან ნასესხებ სიტყვებში **ლ'** ლატერალი გადაიცემა **ქლ** კომპლექსით. მაგალითად, აღმ. ად. **ლ'ჟჟად** „წინდა“, აბაზ. **ქლაფად** (ID) (ლომთათიძე 1976).

ველარულ-უველარულ სპირანტთა კორელაცია – უბიხ. **ღ', ხ' / ღ, ხ;** ჩერქ. **ღ', ხ' / ღ, ხ;** ავხაზ.-აბაზ. **ღ, ხ.** ავხაზურ-აბაზურ ენებში არ მოიპოვება ველარული სპირანტები. ჩერქეზული ენებიდან ნასესხებ ლექსემებში ველარულ სპირანტთა კომპენსაცია ველარული ხშულების **გ/ქ** ფონემების საშუალებით ხდება. მაგალითად: ადილ. **ხ'აზზ** „წესი, ადათი“ ავხაზ. **ა-ქაზა** ID

უველარულ ხშულთა სისტემა – უბიხ. **ქ/ყ,** ჩერქ. **ქ/ყ** შეესატყვისება ავხაზურ-აბაზურ ენებში **ხ** ან **ჰ** ფონემებს, რაც ერთი მხრივ დეფარინგალიზაციით, მეორე მხრივ კი სპირანტიზაციით უნდა იყოს გამოწვეული.

ველარულ ხშულთა პალატალიზაცია – უბიხ. **გ̄, ქ̄, კ̄,** ჩერქ. **გ̄, ქ̄, კ̄** (პოვნიერია შაფსულური დიალექტის ჰაკუჩურ თქმაში, ბასლენური დიალექტში, ყაბარდოული დიალექტის ფსოუჩე დახესა და ბაბულოს და თურქეთში, კაისერის პროვინციაში მცხოვრებ ყაბარდოელთა მეტყველებაში), შედარებით ავხაზ.-აბაზ. **გ, ქ, კ.** ავხაზურ-აბაზურ ენებში არ შეინიშნება იმ ველარულ სპირანტთა პალატალიზაცია, რომელთაც უბიხურ და ჩერქეზულ ენებში პალატალიზებული შესატყვისი გააჩნიათ.

ეს მიუთითებს იმაზე, რომ პალატალიზაცია გვიანდელი მოვლენაა და იგი მხოლოდ ჩერქეზულ-უბიხურ ქრონოლოგიურ დონეზე შეიძლება იყოს წარმოქმნილიყო.

მორფოლოგიური იზომორფები: ბრუნვათა სისტემა – უბიხურ და ჩერქეზულ ენათათვის საზიაროა ერგატიული ბრუნვა. ორივე ენობრივ ერთეულს გააჩნია პოლიფუნქციური ერგატივის ნიშანი, რომელიც გარდამავალ ზმნში ითავსებს სუბიექტის, ხოლო გარდაუვალში მიცემით ბრუნვაში მდგომი ობიექტის ფუნქციებს. გარდა ამისა, ერგატივის ნიშანი ლოკატივის გამომხატველიც შეიძლება იყოს (კუმახოვი, კუმახოვა და ვამლინგი 1996: 99). უბიხ. -(ა)ნ (ერგატივის ნიშანი), ადილ. –მჷ ID, აღმ.ად. –მჷ (ID) ერგატიულ ნიშნებში ფიქსირდება მ : ნ სახის ბგერათშესატყვისობა. არც ერგატივი და არც სხვა სახის ბრუნვები აფხაზურ-აბაზურ ენებში არ მოგვეპოვება.

პრევერბები – უბიხურ და ჩერქეზულ ენებში პოვნიერია პრევერბული იზოგლოსები. უბიხ. ბლ~ა- (რადაცის ზედაპირზე ყოფნა), ადილ. ბლ°გ- (გვერდით ყოფნა), უბიხ. ჟა- (რადაცაზე ჩამოკიდებული ყოფნა), ადილ. ფჷ- (ID) აღმ.ად. ფჷ- I . აღნიშნული პრევერბები არ მოიპოვება აფხაზურ-აბაზურ ენებში.

თვლის სისტემა – უბიხ. ზა (ერთი), ადილ. ზგ (ერთი), აღმ.ად. ზგ (ერთი), აფხ. აკვ (ერთი), უბიხ. ტყ°ა (ორი), ადილ. (შაფსულ.) ტყ°გ (ორი), აფხ. ჰ°გ-ზა (ორი) უბიხ. პლგ (ოთხი), ადილ. პლგ (ოთხი), აღმ.ად. პლგ (ოთხი), აფხ. ფშ~ზა (ოთხი), უბიხ. ბლწ (შვიდი), ადილ. ბლწ (შვიდი), აღმ.ად. ბლწ (შვიდი), აფხ. ბჷ~ზა (შვიდი) უბიხ. ბლწ (ცხრა), ადილ. ბლწ (ცხრა), აღმ.ად. ბლწ (ცხრა), აფხ. ჟ°-ზა (ცხრა). აგრეთვე უბიხურსა და ჩერქეზულ ენებს ოცს ზემოთ რიცხვთა წარმოების ერთიანი სისტემა ახასიათებთ. უბიხ. ტყ°ატ°აღა ზაღა (ოცდაერთი), ადილ. ტ°ჷჷგრა ზგრა (ოცდაერთი), უბიხ. ტყ°ატ°აღა (ოცდაერთი), აფხ. ღ°აჷეი აკვ (ოცდა ერთი), უბიხ. ტყ°აღა (ოცდაორი), ადილ. ტ°ჷჷგრა ტ°გრა (ოცდაორი), აფხ. ღ°აჷეი ჰ°გ-ზა (ოცდა

ორი) და ასე შემდეგ. აღსანიშნავია, რომ საძური ენის თვლის სისტემაც უფრო ახლოს დგას ადიღურთან, ვიდრე აფხაზურ-აბაზურთან. მაგალითად: **toka** “ორი”, **plii** “ოთხი” **iplii** “შვიდი”, **ipgi** “ცხრა” (ჩელები 2003: 132).

ლექსიკური იზოგლოსები: უბიხ. ყ^ა (შვილი), ადიღ. ქ^ა (შვილი), აღმ-ად. ქ^ა (შვილი), აფხ. ბა/ფა (შვილი), უბიხ. კ^ა- (სიარული), ადიღ. კ^ა- (სიარული), აფხ. ა-ნყ-არა (სიარული), უბიხ. წა (სახელი), ადიღ. აღმ-ად. წა (სახელი), აფხ. ხამ- (სახელი), უბიხ. ბზგ (წყალი), ადიღ. ჩერქ. ფსგ (წყალი), აფხ. ამგ (წყალი), უბიხ. (ნ)დლა (მზე), ადიღ. თგლ^ა (მზე), აღმ-ად. დგლ^ა (მზე), აფხ. ა-მრა (მზე) უბიხ. ჭა (კარგი), ადიღ. ს^აგ (კარგი), აღმ-ად. ფა (კარგი), აფხ. ბზია (კარგი) და სხვა. აღსანიშნავია ისეთი საძური¹ ლექსემები, როგორცაა **bizi** “წყალი”, **umke** “არ წახვიდე” (შედარებით შავს. უგ-მგ-კ^ა “არ წახვიდე”), რომელთა ადიღურთან სიახლოვე თვალსაჩინოა (ჩელები 2003: 133).

როგორც ამ მაგალითებიდან გამოჩნდა, აფხაზურ-აბაზურ ენებში აღნიშნულ სემანტიკებს სხვა ლექსემები აღნიშნავს.

ძალიან მნიშვნელოვანია უბიხურსა და ჩერქეზულს შორის არსებული კომპოზიციური იზოგლოსები. ამგვარ იზოგლოსებში, ერთი მხრივ ფიქსირდება რეგულარული და კანონზომიერი ბერათმესატყვისობები, მეორე მხრივ კი ამ ლექსემათა სემანტიკა, შესაძლებელია როგორც უბიხური, ისე ჩერქეზული ენობრივი მონაცემების მიხედვითაც. მაგალითად: უბიხ. ლ^აკ^აგ^ამა (ყური), ადიღ. თჰაკემ (ყური), აღმ.ად. თჰაკემ^ა (ყური), უბიხ. შხ^აგ^არბ (ქაფი), ადიღ. თხ^აგ^არბ (ქაფი), უბიხ. ლ^ალ^ა- (დახრჩობა), ადიღ. თჰა^ალ^ა- (დახრჩობა), უბიხ. ბაგ^აშ^ა (ტურა), აღმ.ად. ბაჟას^აგ^ა (ტურა). ამ შემთხვევაში სესხებზე საუბარი ზედმეტია. აღნიშნული მაგალითები გვიდასტურებს უბიხურ-ჩერქეზული ფუძე-ენის რეალურ არსებობას.

¹ არ შეგვეშალოს აფხაზური ენის საძურ დიალექტში

აღნიშნულ მაგალითებზე დაყრდნობით, თავისუფლად შეიძლება ითქვას, რომ აფხაზურ-ადიღური ფუძე-ენა დივერგენციის პერიოდში ორ ძირითად ჯგუფად – აფხაზურ-აბაზურად და ჩერქეზულ-უბიხურად გაიყო. ჩერქეზულ-უბიხურ ჯგუფს შეიძლება მივაკუთვნოთ საძური ენა, რომლის მცირე ნიმუშებიც დაცულია ევლია ჩელების ჩანაწერებში (ჩელები 2003, 132). საძურის, როგორც დამოუკიდებელი ენის არსებობას ადასტურებს ფილიფსონი, რომლის მიხედვითაც „დაბალი ფენის წარმომადგენლები საუბრობენ ასაძიფსუაზე“ (ფილიფსონი, ციტირებულია: ანჩაბაძე 2010, 166). მან საძების მხარე მე-19 საუკუნის შუა წლებში მოინახულა, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ რუსეთ-კავკასიის ომის მსვლელობისას საძური ენა ჯერ კიდევ არსებობდა, თუმცა მისი დაბალი სოციოლინგვისტური სტატუსის გამო მისი დისტრიბუცია იყო შეზღუდული და უკვე მოწყვლად მდგომარეობაში იყო.

თანამედროვე აფხაზურ-ადიღურ დიალექტთა კლასიფიკაციას, ეჭვს არ იწვევს, რომ აფხაზურ-აბაზური ჯგუფი იყოფა სამხრულ (აფხაზურ) და ჩრდილოურ (აბაზურ) დიალექტთა ჯგუფებად. აღნიშნული დაყოფა ამ ენათა შესწავლის დროიდან იყო ცნობილი და ერთხმად ათიარებულია ამ ენათა სპეციალისტების მიერ (ლომთათიძე 1977, 7-13, ბლაჟბა 1964, 20-26, ჩირიქბა 2003, 19, 12-14). დაყოფა საფუძვლად ფონოლოგიური, მორფოლოგიური ლექსიკური და სინაქსური მთელი რიგი თავისებურებები უდევს.

1. აფხაზურ-აბაზური

1.1. აფხაზურ დიალექტთა წრე

1.1.1. აბჟურ დიალექტი

1.1.2. ბზიფური დიალექტი (კლასიფიკაცია ეკუთვნის ქ. ლომთათიძეს – 1977, 9)

1.1.2.1. ოთჰარის თქმა

1.1.2.2. ლიხნის თქმა

- 1.1.2.3. ააცის თქმა
- 1.1.3. საბური დიალექტი (კლასიფიკაცია ეკუთვნის ვ. ჩირიქას – 1996, 21)
 - 1.1.3.1. წვიჯური თქმა
 - 1.1.3.2. ხალიწური თქმა
- 1.1.4. დალ-წაბალური დიალექტი
- 1.1.5. ახჭიფსოური დიალექტი
- 1.2. აბაზურ დიალექტთა წრე
 - 1.2.1. ტაპანთური დიალექტი (კლასიფიკაცია ეკუთვნის ქ. ლომთათიძეს – 1977, 13)
 - 1.2.1.1. ფსიჟ-კრასნი ვოსტოკის თქმა
 - 1.2.1.2. ყუბინა-ელბურგანის თქმა
 - 1.2.2. აშხარული დიალექტი (კლასიფიკაცია ეკუთვნის ქ. ლომთათიძეს – 1977, 13)
 - 1.2.2.1. კუვინსკის თქმა
 - 1.2.2.2. აფსუის თქმა
- 2. უბიხური ენა
- 3. ჩერქეზული ენა
 - 3.1. აღმოსავლურ-ჩერქეზულ დიალექტთა წრე
 - 3.1.1. ყაბარდოული დიალექტი
 - 3.1.2. ბასლენური დიალექტი
 - 3.2. დასავლურ-ჩერქეზულ დიალექტთა წრე
 - 3.2.1. ჭემგური დიალექტი (კლასიფიკაცია ეკუთვნის თჰარქახოს 1965, გვ. 4-5)
 - 3.2.1.1. საკუთრივ ჭემგური
 - 3.2.1.2. ჯამბეჩიის თქმა
 - 3.2.2. ბჟედულური დიალექტი
 - 3.2.2.1. ჩეჩენაის თქმა

3.2.2.2. ხამიშის თქმა

3.2.3. ჰათუკაური დიალექტი

3.2.4. აბძახური დიალექტი

3.2.5. შაფსულური დიალექტი (კლასიფიკაცია ეკუთვნის ზ. კერაშევას – 1957, 6)

3.2.5.1. ყუბანისპირა თქმა

3.2.5.2. შავი ზღვის პირა თქმა (მათ შორის, ჰაკუჩური თქმა)

4. [სამური ენა (ასამიფსუა)]

საერთოაფხაზურ-ადიღური კონსონანტური რიგების შესახებ – ერთ-ერთი მთავარი დავის საგანია. უდავოა, რომ ფუძემდებურ ქრონოლოგიურ დონეზე უნდა არსებულიყო ხშულთა სულ ცოტა სამი რიგი, მჟღერი, ყრუ-ფშვინვიერი და აბრუპტიული, ანუ ყრუ-მკვეთრი. მთავარი დავის საგანი შემდეგი, აღდგება თუ არა საერთოაფხაზურ-ადიღურ ქრონოლოგიურ დონეზე პრერუპტიული, ანუ ყრუ-ფშვინვიელი ხშულები?

პრერუპტიული თანხმოვნები პირველად ნ. იაკოვლევმა გამოავლინა (იაკოვლევი 1928, 120-123), ხოლო მათი არსებობა ექსპერიმენტულად დაამტკიცა თ. უჯუხუმ (უჯუხუ 1976, 135-157). პრერუპტიული კონსონანტები პოვნიერია ბჟედულურ, შაფსულურ და ჰათუკაურ დიალექტებში.

ბჟედულურ დიალექტში პრერუპტივთა არსებობას საგანგებო კვლევა მიუძღვნა კ. აუტლევმა (1971), ხოლო შაფსულურში კი ეს ფონემათა რიგი განიხილა ზ. კერაშევამ (1957). კერაშევას აზრით, „ნახევრადაბრუპტივები [იგულისხმება პრერუპტივები] ფშვინვიერსა და აბრუპტივს შორის მდგარი ფონემებია. ფშვინვა მინიმუმამდეა დაყვანილი, თუმცა თავის ბუნებით ის არც აბრუპტივი და არც ფშვინვიერია. აკუსტიკურად პრერუპტივები რუსულ ყრუ ხშულებს წააგავს, თუმცა მისი იდენტური არ არის.“ (კერაშევა 1957, 26-27).

ჰათუკაურში ისინი უშუალოდ აღმოვაჩინე თურქეთის რესპუბლიკაში განხორციელებული სამეცნიერო ექსპედიციის დროს, რაც უცხო იყო აქამდე

ჩერქეზული დიალექტოლოგიისთვის. მთქმელმა თურჰან ევთიჰმა დაადასტურა ცოცხალ მეტყველებაში კორელაციური ოპოზიციის არსებობა შემდეგი მაგალითებით: ჰათუკ. **დღღ** „შეკერილი“, **თღღ** „ჯილდო“, **თჷღღ** „მზე“, **ტღღ** „ამოთხრილი“.

აფხაზურ-ადიღურ ენებში ხშულთა რიგები ხასიათდება გლოტალიზაციით, მჟღერობითა და ფშვინვიერებით. ამ სამი კომპონენტის სხვადასხვა სახის კომბინაციით შეიძლება მივიღოთ აბრუპტივი, პრერუპტივი, მჟღერი და ყრუ-ფშვინვიერი ფონემები (იხილეთ ცხრილი ქვემოთ).

ცხრილი N 1 - აფხაზურ-ადიღური თანხმოვნების რაგვარობა

	გლოტალიზაცია	სიმჟღერე	ფშვინვიერობა
აბრუპტივი	+	-	-
პრერუპტივი	-	-	-
მჟღერი	-	+	-
ყრუ-ფშვინვიერი	-	-	+

ჩერქეზულ კილო-თქმებში პრერუპტივები გვხვდება ორი სახისა – პოზიციურად წარმოქმნილები და სხვა ჩერქეზულ დიალექტებში რეგულარული და კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობის მქონენი. ვ. შენგელია სამართლიანად მიიჩნევს, რომ „პრერუპტივების მიღების ერთ-ერთი წყარო შეიძლებოდა ყოფილიყო ფშვინვიერ თანხმოვანთა კომპლექსები“, რაც იქვე მაგალითებით აქვს გამყარებული (შენგელია 2006, 72).

სხვა დიალექტებში შესატყვისობის მქონე პრერუპტივების არსებობა პირველად როგავამ შენიშნა. მის მიერ წარმოდგენილი პარადიგმის მიხედვით, შაფსულური და ბჟედულური პრერუპტივი შეესატყვისება ჭემგუურს-აბძახურ ყრუ-ფშვინვიერსა და ყაბარდოულ მჟღერ კონსონანტებს (როგავა 143ა, 273-276). გამონაკლისს უვულარული რიგი წარმოადგენს, სადაც ყაბარდოულში მოსალოდნელი

მჟღერი ფონემის ნაცვლად გვხვდება ყრუ-მკვეთრი სპირანტოიდი (მაგალითები იხილეთ შესაბამის თავში).

დღეისათვის აფხაზურ-აბაზურ ენებში პრერუპტივთა წარმომავლობის საკითხი ღიად დგას. მკვლევართა აზრი სამად იყოფა:

I: გ. როგავა (1943ა, 1943ბ), ს. სტაროსტინი და ს. ნიკოლაევი (1994) პრერუპტიულ ხშულებს საერთოაფხაზურ-ადილურ მოვლენად მიიჩნევენ. ს. სტაროსტინი და ნიკოლაევი მათ შაფსულური დიალექტის ჩვენების საფუძველზე აღადგენდნენ (სტაროსტინ-ნიკოლაევი 1994, 180).

გ. როგავას მიაჩნდა, რომ პრერუპტივი არა მხოლოდ აფხაზურ-ადილურისათვის, არამედ საერთოიბერიულ-კავკასიური ენობრივი ერთობისთვისაც ყოფილა დამახასიათებელი (როგავა 1943ბ, 837-843). იმის გათვალისწინებით, რომ პრერუპტივები პოვნიერია ლეზგიური ენის ზოგ დიალექტში, ეს საკითხი დამატებით კვლევას საჭიროებს (იხ. მეილანოვა და ტალიბოვი 1975).

II: მკვლევართა ნაწილი (ქურდიანი 2007, კუმახოვი და კუმახოვა 1981) პრერუპტივს ჩერქეზულ დიალექტობრივ ინოვაციად მიიჩნევენ.

მ. ქურდიანს ამის დასტურად ნასესხები ლექსიკა მოჰყავს, სადაც ყაზარდოული მჟღერი შეესატყვისება ბჟედულურ და შაფსულურ პრერუპტივს (ქურდიანი 2007, 214-220).

მ. კუმახოვისა და ზ. კუმახოვას აზრით, პრერუპტივების რეკონსტრუქციის მთავარი დამაბრკოლებელი ფაქტორი მისი აფხაზურ-აბაზურსა და უბიხურში არარსებობაა. გარდა ამისა, აღნიშნული მკვლევრების აზრით, პრერუპტივის კვალი არ ჩანს ბასლენურ დიალექტშიც კი, რომელიც არქაულობით ხასიათდება (კუმახოვ-კუმახოვა 1981, 131-133). ფიქრობენ, რომ ამოსავალ ვითარებაში აღდგება მჟღერი კონსონანტი, ვინაიდან სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში შაფსულურ-ბლედულური პრერუპტივი შეესატყვისება მჟღერ ფონემას (იქვე გვ. 135-136).

III: ზოგი მკვლევარი (შენგელია 2006, ჩირიქა 1996, კვიპერსი 1975) პრერუპტივს საერთოჩერქეზულ მოვლენად მიიჩნევს, თუმცა მის კვალს საერთოაფხაზურ-ადილურ ფუძე-ენაში ვერ ხედავენ.

ვ. ჩირიქას აზრით, ამოსავალი საერთოჩერქეზული კონსონანტური სისტემა ბჟედულურთან ახლოს უნდა მდგარიყო (ჩირიქა 1996, 110)

ვ. შენგელიას მთავარი არგუმენტებია, რომ დასავლურ ჩერქეზულ დიალექტებში გვხვდება ომონიმია ისეთ ძირებში, სადაც პრერუპტივი არაა წარმოდგენილი, მაშინ როცა შაფსულურსა და ბჟედულურში ხდება ამ სიტყვათა ურთიერგარჩევა. მაგალითად: ჭემგ. ფჳ (ცხვირი), (აღელვება); ბჟედ. ფჳ (ცხვირი), ფჳჳ (აღელვება) და სხვა (შენგელია 2006, 71); მეორე არგუმენტად მოჰყავს, რომ „სიტყვის ბოლოკიდურ პოზიციაში ბჟედულურსა და შაფსულურში პრერუპტივისა და ფშვინვიერის ოპოზიცია ნეიტრალიზებულია“. მაგალითად ჩჳთ „ქათამი“ (განუსაზღვრელი ფორმა), ჩჳთჳ რ „ქათამი“ (განსაზღვრული ფორმა) და სხვ. (იქვე გვ. 71).

გვხვდება გამონაკლისი ფორმებიც: ჭემგ. აბმ. სგდ „რა“, აღმ.ად. სგთ „id“. ამ შემთხვევაში საქმე უნდა გვექონდეს მეორეულ მოვლენასთან, სადაც ყაზარდოულ ფორმაში ბოლოკიკური მჟღერი ფონემა დაყრუვდა.

იყო თუ არა საერთოჩერქეზულ-უბიხურ და საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე პრერუპტიულ ხშულთა სერია, გვაჩვენებს ის ბგერათფარდობანი, რომელნიც შესაბამის ჩერქეზულ ფონემებს შეეფარდება. მასალის აბსოლუტურ უმრავლესობაში აფხაზურ და უბიხურ ექვივალენტებში პრერუპტიულ ფონემებში შეესაბამება მათი მჟღერი კორელატი:

ბჟედ. / შაფს. თჳღჳ „მზე“, აბმ. / ჭემგ. თგღჳ „id“, უბიხ. ნღღა „id“

ბჟედ. / შაფს. ფანა (ეკალი), აბმ. / ჭემგ. ფანა „id“, აფხაზ. პ-ბნა „ტყე“

გვხვდება ისეთი ტიპის შესატყვისობებიც, სადაც პრერუპტივს ფშვინვიერი ან მკვეთრი ხშული შეესატყვისება; მაგალითად, მ. ჩუხუას მიერ მოყვანილი შესატყვისობა: შაფს. ქათგ (ქათამი) : აფხაზ. ა-კ^{გტ} „ქათამი“, სადაც, მისი აზრით, აფხაზურში პრერუპტიული ფონემის გლოტალიზაცია მოხდა (ჩუხუა 2017, 396), მაგრამ ეს მაგალითები არ იძლევა პრერუპტივთა საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე აღდგენის საფუძველს.

ამრიგად, ჩვენ ვ. შენგელიას არგუმენტები უფრო ლოგიკურად მიგვაჩნია და ვფიქრობთ, რომ პრერუპტივების აღდგენა მხოლოდ ჩერქეზულ ქრონოლოგიურ დონეზე ხორციელდება. ამას ადასტურებს თურქეთში მცხოვრებ ჰათუკაელთა მეტყველებაში პრერუპტივთა პოვნირება. სავარაუდოდ, პრერუპტიული თანხმოვნები საერთოაფხაზურ-ადილური ერთობის დაშლის შემდეგ უნდა წარმოქმნილიყო.

რაც შეეხება დანარჩენ რიგებს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ყველა ცოცხალ აფხაზურ-ადილურ ენა-კილო-თქმაში პოვნირია მჟღერ, ყრუ-ფშვინვიერ და ყრუ-მკვეთრ თანხმოვანთა რიგი. ხშულთა სამეულებრივი სისტემა დამახასიათებელია არა მხოლოდ აფხაზურ-ადილურ, არამედ ყველა იბერიულ-კავკასიური ენისთვის და ასევე კავკასიაში გავრცელებული ზოგი ინდოევროპული ენისათვისაც კი. ამგვარი ვითარება გვაფიქრებინებს, რომ ხშულთა სამეულებრივი სისტემა საერთოიბერიულ-კავკასიური ფუძე-ენის შემადგენელი კომპონენტი უნდა ყოფილიყო (ჩიქობავა 1979, 54), შესაბამისად, საერთოაფხაზურ-ადილური ენა არ უნდა ყოფილიყო გამონაკლისი და მასაც ხშულ თანხმოვანთა სამეულებრივი სისტემა უნდა ჰქონოდა.

თავი I

ბილაბიალური სისტემის რეკონსტრუქცია

საერთოაფხაზურ-აბაზური ბილაბიალური სისტემა, შეიძლება ითქვას, რომ აფხაზურ-აბაზურ ენებში ბილაბიალური რიგი, სხვა კონსონანტებთან შედარებით, სიმარტივით გამოირჩევა. შესაძლოა, ეს განპირობებულია ბილაბიალურ ფონემებთან კოარტიკულაციის (ლაბიალიზაცია ან პალატალიზაცია) უქონლობით. გარდა ამისა, ფუძე ენის დაშლის შემდეგ ამ რიგში ცვლილებები უმნიშვნელო უნდა ყოფილიყო.

სამხრულ (აბჟური, ბზიფური, საძური, ახჭიფსოური და დალ-წაბალური) და ჩრდილოურ (აშხარული, ტაპანთური) დიალექტთა დივერგენციამდე არსებულ საერთოაფხაზურ-აბაზური ფუძე-ენას ბილაბიალურ ფონემათა სისტემა თანამედროვე აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებისაგან განსხვავებული არ უნდა ჰქონოდა. ქ. ლომთათიძის აზრით, მჟღერი **ბ** ფონემა ძირითადად ანლაუტში, ხოლო ყრუ-ფშვინვიერი **ფ** ფშვინვიერთა გარემოცვაში გვხვდება (ლომთათიძე 1976, 148). განვიხილოთ თითოეული ბილაბიალური ფონემის რეფლექსი თანამედროვე აფხაზურ-აბაზურ ენებში:

აფხ. ბ	აბაზ. ბ	ს.აფხ-აბაზ. *ბ
(1)	აფხ. ა-ბზა „სიცოცხლე, ცოცხალი“, აბაზ. ბზა „id“	
(2)	აფხ. ა-ბგძ „ტურა“, აბაზ. ბაგაშა „id“	
(3)	აფხ. ა-ბღ~გ „ფოთოლი“ აბჟ. ა-ბღლ~ „id“, აბაზ. ბღ~გ „id“	
(4)	აფხ. ა-ბჟ~გ „ხმა“ აბაზ. ბჟ~გ „id“	
(5)	აფხ. ა-ბჟა „ნახევარი“ აბაზ. ბჟა „id“	
(6)	აფხ. ა-ბღლ-რა „დაწვა“ აბაზ. ბღლ-რა „id“	

- (7) აფხ. ა-ბერგ „მოხუცი“, აბაზ. ბერგ „ნამდვილი“²
- (8) აფხ. აბ „მამა“, აბაზ. აბა „id“
- (9) აფხ. ა-საბა „მტვერი“ აბაზ. საბა „id“
- (10) აფხ. ა-ბაშა „მარტივი“ აბაზ. ბაშა-მაშა „იოლი“

აფხ. ფ : აბაზ. ფ ს.აფხ-აბაზ. *ფ

- (1) აფხ. ა-ფშა „ქარი“ აბაზ. ფშა „id“
- (2) აფხ. ა-ფს-რა „სიკვდილი“, ბზიფ. ა-ფს'-რა „id“, აბაზ. ფსრა „id“
- (3) აფხ. აფგრლა „ნაკვერჩხალი“, აბაზ. ფგრლა „id“
- (4) აფხ. ფშ~ბა „ოთხი“, აბაზ. ფშ~ბა „id“
- (5) აფხ. აფსა „წვეტი, შუბი“, ბზიფ. აფს'ა „id“, აბაზ. ჭ^oაფსა „id“
- (6) აფხ. (ბზიფ) ა-ფს'ს'ა-რა „გათლა, გაფცქენა“ აბაზ. ფსსა-რა „id“
- (7) აფხ. აბაზ. -აფშ~ „მაგარი კლდე“ აბაზ. ყაბარდ-აფშ~ „დიდი ყაბარდო“
- (8) აფხ. ა-ფა „შვილი“, აბაზ. ფა „id“
- (9) აფხ. ა-ფაფა „ჭია, Личинка“, აბაზ. ფაფა-ფსა „მატლიანი“
- (10) აფხ. ა-ფა-რა „ხტომა“, აბაზ. ფა-რა „id“

აფხ. პ : აბაზ. პ ს.აფხ-აბაზ. *პ

- (1) აფხ. ა-პატლა „დრო, ვადა“, აბაზ. პატლა „id“
- (2) აფხ. ა-პატგუ „პატივი“, აბაზ. პატგუ „id“
- (3) აფხ. -პე „კიდური“, აბაზ. პე „id“

² მ. ჩუხუას აზრით, აფხაზურის სემანტიკა მეორეულია, რომელიც „სრული“ და „მოწიფულის“ მნიშვნელობისგან უნდა ყოფილიყო განვითარებული (ჩუხუა 2017, 141)

(4) აფხ. ა-პატა-რა „სისულელის თქმა“, აბაზ. ლა-რ-პატა-რა „არევი-დარევა“

აფხ. მ : აბაზ. მ ს.აფხ-აბაზ. *მ

- (1) აფხ. მა „ან“, აბაზ. მა „id“
- (2) აფხ. (ბზიფ) ა-მზ^ა „თუთა“, აბაზ. მეშ~მაზ^ა „მაკურა“
- (3) აფხ. ა-მაზ^ა „ცომი“, ბზიფ. ა-მაზ^ა „id“, აბაზ. მაჟ^ა-მა „id“
- (4) აფხ. ა-მაშა „ორმო, ხვრელი“, აბაზ. მაშა „id“
- (5) აფხ. ა-მლა „შიმშილი“, აბაზ. მლა „id“
- (6) აფხ. ა-მრა „მზე“, აბაზ. მარა „id“
- (7) აფხ. ა-მფა „მკვახე“, აბაზ. მფა „id“
- (8) აფხ. ა-მგ^ა „მუცელი“, აბაზ. მგ^ა „id“
- (9) აფხ. ა-მცა „ცეცხლი“, აბაზ. მცა „id“
- (10) აფხ. ა-მც „ტყული“, ბზიფ. ამც^ა „id“, აბაზ. მცგ „id“

აფხ. ჟ : აბაზ. ჟ ს.აფხ-აბაზ. *ჟ

- (1) აფხ. ჟა „იქ, ჩვენებითი ნაცვალსახელი“, აბაზ. ჟა „id“
- (2) აფხ. ა-ჟასა „ცხვარი“, აბაზ. ჟასა „id“
- (3) აფხ. ა-ჟაჟ „ქვითინი, ტირილი“, აბაზ. ჟაჟ „id“
- (4) აფხ. ა-ჟარდგნ „ურმის ნაირსახეობა“, აბაზ. ჟანდგრ „id“³
- (5) აფხ. ა-ჟაჟა „ცუდი ამინდი, ქარიშხალი“, აბაზ. ჟაჟა „id“
- (6) აფხ. ა-ჟ-რა „დათანხმება“, აბაზ. ჟ-რა „id“

³ აღნიშნული ძირი ნასესხებია ოსური ენიდან (აბაევი 1989, 91-92). სავარაუდოდ, სესხება საერთოაფხაზურ-აბაზური ერთობის დაშლამდე უნდა მომხდარიყო.

(7) აფხ. ა-ჟეს „საქმე, საქმიანობა“, აბაზ. ჟეს „id“

(8) აფხ. ა-ჟაარა „დროებით სარგებლობა“, აბაზ. ჟაჟა-რა „id“

(9) აფხ. ა-ჟახგ-ნ-ლა „ღამე“, აბაზ. ჟაქა „ამაღამ“

(10) აფხ. -აწ^ოგ „ხვალ“, აბაზ. ჟაჭ^ოგ „id“

როგორც არსებული მასალა გვიჩვენებს, შესატყვისობები ძირითადად იდენტურია და არსებითად არ შეცვლილა. საყურადღებოა მკვეთრი *ჰ ფონემის შედარებით დაბალი სიხშირით პოვნა. ქ. ლომთათიძის აზრით, ეს ფონემა ძირითადად ნაწარმოებ და ნასესხებ ფუძეებში გვხვდება (ლომთათიძე 1976, 149), თუმცა ვ. ჩირიქვას მოჰყავს ერთი უნიკალური მაგალითი, სადაც იგი ლაბიალიზებულ აბრუპტიულ *ჰ ფონემას აღადგენს შემდეგ ძირში: აფხ. ა-ნა-პე „ხელი“, აზხ. მ-პ^ოგ „id“, ნა-პე „id“ (ჩირიქვა 1996, 64).

ჩვენ ლაბიალიზებული ბილაბიალური ფონემის რეკონსტრუქციას არ ვიზიარებთ და ის მეორეულად მიგვაჩნია. ამას ქ. ლომთათიძის მიერ აღდგენილი *ჰგ-ყ^ოგ მორფემაც ადასტურებს, რომელსაც ყ ფონემის დაკარგვის შედეგად ჯერ *ჰყ^ო, შემდეგ ჰ^ო უნდა მოეცა (ლომთათიძე, 1976, 235). მსგავსი პროცესი დასტურდება ჩერქეზულშიც. აღსანიშნავია, რომ ვ. ჩირიქვა დასაშვებად მიიჩნევს ქ. ლომთათიძის ეტიმოლოგიურ მიგნებას (ჩირიქვა 1996, 64).

საერთოჩერქეზულ-უბიხური ბილაბიალური სისტემა – მსგავსად აფხაზურ-აბაზურისა, ჩერქეზული და უბიხური ბილაბიალური სისტემა სიმარტივით ხასიათდება. განსხვავებით აფხაზურ-აბაზურისაგან, ცოცხალ ჩერქეზულ დიალექტებში გვხვდება ლაბიალიზებული ჰ^ო ფონემა, თუმცა ის მეორეული წარმომავლობისაა და ჰარმონიულ-დეცესიური ჰყ^ო კომპლექსის დაშლის შედეგად უნდა ყოფილიყო წარმოქმნილი. აღსანიშნავია, რომ ჰაკუჩურ თქმაში ეს კომპლექსი შენარჩუნებულია (კუმახოვ-კუმახოვა 1981, 166). აგრეთვე, უბიხური ენის წიარში

წარმოიშვა ფარინგალიზებულ 'მ', 'ჟ' და 'ზ' ბილაბიალურ თანხმოვანთა რიგიც. არც მათი მეორეულობა იწვევს ეჭვს და მათი გენეზისი ფარინგალური ფონემების ნაწილში იქნება ახსნილი.

უშუალოდ საერთოჩერქეზულ-უბიხურ ბილაბიალური ფონემების რეფლექსები თანამედროვე ჩერქეზულ და უბიხურ ენებში შემდეგნაირად გამოიყურება:

უბიხ. ბ : აღმ.ად. ბ : აბძ./ჭემ. ბ / ფ : შაფს./ბჟედ. ბ / ფ ს.
ჩერქ-უბ. *ბ

(1) უბ. ბაგ[◦] „მუწუკი“, ად. ბაგ[◦] „id“, აღმ-ად. ბაგ[◦] „id“

(2) უბ. ბლ[~]ნ „კუთხე“, ად. ბლ[~]ნგ „კედელი“, აღმ-ად. ბლ[~]ნ „id“

(3) უბ. ბგ^ღ „ვერძი, ყოჩი“, ად. ბგ^ლმ „საქონელი“, აღმ-ად. ბგ^ღ „id“

(4) უბ. ბლა-ჯა „არწივი“, ად. ბლ[~] „ძერა“, აღმ-ად. ბლ[~] „id“

(5) უბ. ბაგ[~]ას[◦] „ტურა“, ბჟედ/ჭემ. ბაჯ[~] „მელა“, აბძ. ბაჟ[~] „id“, შაფს.

ბაგ[~]ა „id“, აღმ-ად. ბაჟ[~] „id“

(6) უბ. ბანა „ბალახი“, შაფს/ბჟედ. ფან[~] „ეკალი“, აბძ., ჭემგ. ფან[~] „id“,

აღმ-ად. ბან[~] „id“

(7) უბ. ბაჩა „ჯოხი“, ად. ბაშ[~] „id“, აღმ-ად. ბაშ[~] „id“

(8) უბ. ბლ[~]ა „გამხდარი“, ად. ბლ[~] „მჭლე“, აღმ-ად. ბლ[~] „id“

(9) უბ. ბლა-ჭატ^ოგ „გადაფარება, გადახურვა“, ად. ბლ^ა-ნ „სახურავის გადახურვა“, აღმ-ად. ბლ^ა-ნ „id“

(10) უბ. ბლ^აგ „ცხრა“, ად. ბლ^აგ „id“, აღმ-ად. ბლ^აგ „id“

უბიხ. ფ : აღმ-ად. ფ : ად. ფ ს.ჩერქ-უბ. *ფ

(1) უბ. ფაჯ^ა „მართალი, სიმართლე“, აღმ-ად. ფაჟ „id“

(2) უბ. ფლ- „ყურება“, ად. ფლ^ა-ნ „id“, აღმ-ად. ფლ^ა-ნ „id“

(3) უბ. ფსგ- „ცემინება“, ად. ფსგ- „id“, აღმ-ად. ფსგ- „id“

(4) უბ. ფშ^ა „უკანალი“, ად. ფხ^ა „id“, აღმ-ად. ფხ^ა „id“

(5) უბ. ფხ^ა „ქალიშვილი“, ად. ფხ^აგ „id“ აღმ-ად. ფხ^აგ „id“

(6) უბ. ფქგ „ხილი“, ად. ფხ^ა „id“

(7) უბ. ფსა „სული“, ად. ფს^ა „id“, აღმ-ად. ფს^ა „id“

(8) უბ. ფს^აგ „თბილი“, ად. ფშ-თ^ა-ნ „ადურება“, აღმ-ად. ფს^ა-თ^ა-ნ „id“

(9) უბ. ფსგ-ლ^აგნ^ა „ნაძვის ხე“, ად. ფს^ა-მ „id“, აღმ-ად. ფს^ა-მ „id“

უბიხ. პ : ად. პ : აღმ-ად. პ ს. ჩერქ-უბ. *პ

(1) უბ. -პა „კიდური“, ად. -პ^ა „id“, ყაბ -პ^ა „id“

(2) უბ. პწა „გამხდარი“, ად. პაჭუჭ „id“, აღმ-ად. პასუ „id“

(3) უბ. პყა „ჩასადები“, ად. პპ „ადგილი“, შაფს. პყს „id“, აღმ-ად. პპ „id“

უბიხ. მ : ად. მ : აღმ-ად. მ ს.ჩერქ-უბ. *მ

(1) უბ. მემა „მთვარე“, ად. მაზ „id“, აღმ-ად. მაზ „id“

(2) უბ. მაშე „სუსტი, არამყარი“, ად. მახ „id“, აღმ-ად. მახ „id“

(3) უბ. მეჯა „ცეცხლი“, ად. მასუ „id“, აღმ-ად. მაქ „id“

(4) უბ. მესა „დღე“, ად. მაქ „id“, აღმ-ად. მახუ „id“

(5) უბ. მაწა „კალია“, ად. მაწ „id“ აღმ-ად. მაწ „id“

(6) უბ. მეწე „შემჭიდროვებული, ვიწრო“, ად. მაჭუ „ცოტა“, აღმ-ად. მასუ „id“

(7) უბ. მე-სა „სუნი“, ად. მ „id“, აღმ-ად. მ „id“

(8) უბ. მემა „ნამვი“, ად. მზე „ტყე“, აღმ-ად. მზ „id“

უბიხ. ჟ : ად. ჟ : აღმ-ად. ჟ ს.ჩერქ-უბ. *ჟ

(1) უბ. ჟა „ღმერთი, ჭეჭა-ქუხილი“, ად. ჟა „ცა“, აღმ-ად. ჟა „id“

(2) უბ. ჟე-ლა „შენ, ნაცვალსახელი“, ად. ჟ „id“, აღმ-ად. ჟ „id“

მჟღერი ბ ფონემის შემთხვევაში, არქაული ფორმის გამოვლენა უბიხური ენის მონაცემების საფუძველზე ხდება. კუმახოვი და კუმახოვა უბიხური ბ ფონემის შედარებით არქაულობას იზიარებენ (კუმახოვ-კუმახოვა 1981, 163-164).

ჰ მკვეთრი აბრუპტივი მცირე პოვნირებით ხასიათდება. გ. როგავას მას ჩერქეზულ ენებში მეორეულად მიიჩნევს და მჟღერი ბ ფონემისაგან მომდინარედ თვლიდა (როგავა 1955, 279-280). ვ. ჩირიქბას მიერ ნაპოვნი საერთოაფხაზურ-ადიღური ჰ ფონემის რამდენიმე შესატყვისობა, რომელიც მოვიყვანეთ ქვემოთ, ეჭვქვეშ აყენებს როგავას ამ მოსაზრებას.

საერთო აფხაზურ-ადიღური ბილაბიალური სისტემა - საერთოაფხაზურ-ადიღური კონსონანტური სისტემის რეკონსტრუქციისას მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ბილაბიალურ კონსონანტთა რეკონსტრუქციას. როგორც მოსალოდნელი იყო, ბილაბიალურ ხშულებსა და სონორებში ბგერათშესატყვისობები ძირითადად იდენტურია, თუმცა გვხვდება არაიდენტური ურთიერთმიმართებანიც. საერთოაფხაზურ-ადიღური ქრონოლოგიური დონისათვის ჩვენ აღვადგენთ *ბ, *ფ, *პ, *ჟ, *მ ფონემებს, რაც ემთხვევა ვ. ჩირიქბას მიერ რეკონსტრუირებულ ბილაბიალთა სისტემას (ჩირიქბა 1996, 323-324), თუმცა არ ემთხვევა სტაროსტინ-ნიკოლაევის რეკონსტრუქციას (სტაროსტინი 2007, 44, სტაროსტინ-ნიკოლაევი 1994, 219), სადაც იგი ჩვენ მიერ აღნიშნული ფონემების გვერდით აღადგენს პრერუპტიულ (არაასპირირებულ) ფ' ხშულს, პალატალიზებულ *ბ~, *ფ~, *პ~, *ფ>~, ფარინგალიზებულ *ბ *'ფ *'პ *'ფ *'მ, ლაბიალიზებულ *ბ°, *ფ°, *პ° და ლაბიო-პალატალიზებული *ბ°~ თანხმოვნები.

აღსანიშნავია, რომ როგორც სტაროსტინის, ისე ჩირიქბას აღდგენილ ბილაბიალურ ფონემათა სისტემაში არის ყრუ ლაბიოდენტალური სპირანტი *ჟ. ზემოთ მოყვანილი ფონემის არტიკულაციის გათვალისწინებით მისი ბილაბიალურ

ფონემათა რიგში განთავსება დაუშვებლად მიგვაჩნია (ახვლედიანი 1949, 82-83), მისი ამოსავლობა-მეორეულობა ცალკე განხილვის საგანია.

ზოგადად თუ გადავავლებთ თვალს ს. სტაროსტინის რეკონსტრუირებულ ბილაბიალურ ხშულებს, დავინახავთ, რომ მის არც ერთ მონოგრაფიასა თუ სამეცნიერო სტატიამი არ არის მითითებული ამ ფონემათა რეკონსტრუქციის პროცესი, ხოლო დანარჩენ ფონემათა რეკონსტრუქცია მხოლოდ ცალკეულ იზოგლოსებს ემყარება. განსაკუთრებული კრიტიკის საგნად მიგვაჩნია „ლაბიალიზებულ-პალატალიზებული“ ბილაბიალური ხშული, რომელიც არ დასტურდება არც ერთ ცოცხალ იბერიულ-კავკასიურ ენაში და ფონეტიკის კანონების მიხედვით, მისი წარმოთქმაც კი რთულია.

ფარინგალიზებული ბილაბიალების რეკონსტრუქციაც არ ჩანს რეალური, თუნდაც იმიტომ, რომ არც ერთი ფარინგალიზებული ბილაბიალური ფონემა უბიხურ ენაში არ გვაძლევს აფხაზურსა და ჩერქეზულ ენებში არაფარინგალიზებული ბილაბიალებისაგან განსხვავებულ შესატყვისობას. საერთოდ, ბილაბიალთა ფარინგალიზაციის პროცესი უბიხური ენის წიაღში წარმოქმნილ ინოვაციად მიგვაჩნია. ლაბიალიზებული და პალატალიზებული ბილაბიალური ხშულების აღდგენაც კი არადაამაჯერებლად მიგვაჩნია შესაბამისი მასალის არარსებობის გამო. საერთო ჯამში ბილაბიალურ ხშულთა რეკონსტრუქციათა შემდეგი მოდელების წარდგენა შეგვიძლია:

ცხრილი N 2: ბილაბიალური ფონემების რეკონსტრუქცია

სტაროსტინი	*ბ	*ფ	*პ	*ფ [~]	*მ *მ [~] *ჟ
და	*ფ	*ჟ	*პ	*'ფ [~]	
ნიკოლაევი	*ბ [~]	*'ფ	*პ [~]	*ფ [~]	
	*ბ ^{o~}	*ფ ^o	*პ ^o	*ფ ^o	
ჩირიქვა	*ბ	*ფ *ჟ	*პ	*მ *ჟ	

<i>ჩვენ</i>	*ზ	*ფ	*ვ	*მ *ჟ	
-------------	-----------	-----------	-----------	--------------	--

განვიხილოთ თითოეული ბილაბიალური ფონემის რეფლექსაციას აფხაზურ-ადიღურ ენებში:

იდენტური შესატყვისობანი

აფხ-აბაზ. ***ზ** უბიხ. ბ | ***ზ** ბ ჩერქ. ***ზ** ს.აფხ-ადიღ. ***ზ**

(1) აფხ. ბჟ-ბა „შვიდი“, აბაზ. ბჟ-ბა „id“, უბიხ. ბლზ „id“, დას-ად. ბლზ „id“, აღმ-ად. ბლზ „id“

(2) აფხ. ა-ბღ „ფოთოლი“, აბჟ. ა-ბღ „id“, უბიხ. ბღ- „ფოთოლცვენა“

(3) აფხ. ა-ბგბ „ბურთულა, უშტი“, დას-ად. ფსგ-ბგბ „ბებერა, мазоль“ აღმ-ად. ფსგ-ბგბ „id“

(4) აფხ. ბა „კოცნა“, ადიღ. იგ-ბა-ჟგ-ნ „id“, აღმ-ად. ბ- „id“

(5) აფხ. ა-ბრა „ფაფარი“, ბრა „id“, დას-ად. ფგლაც- „აბურძგნილი, აწეწილი“, აღმ-ად. ბგლაც- „id“

(6) აფხ. ა-ბგა „ტურა“, აბაზ ბაგა „მელა“, უბიხ. ბაგ~ა-შ „id“, დას-ად. ბაჯ~ა „მელა“, ხაკუჩ. ბაგ~ა „id“, აბძახ. ბაჟ~ა „id“, აღმ-ად. ბაჟ~ა „id“

(7) აფხ. ა-ბზია „კარგი“, აბაზ. ბზი „id“, დას-ად. ჯა-ბზა „სუფთა“, აღმ-ად. ჯა-ბზა „id“

(8) აფხ. ა-ლბა „გემი, ნავი“, აბაზ. ღბა „id“, უბიხ. ღგბა „id“

(9) აფხ. ა-აბა „ობოლი“, აბაზ. აგბა „id“, უბიხ. აა'ბა „id“, დას-ად. აგბ- „id“, აღმ-ად. აგბ- „id“

(10) აფხ. ბზგ-შა „ენა“, უბიხ. ბზ'ა „id“, დას-ად. ბზ- „id“ I , აღმ-ად. ბზ- „id“

აფხ-აბაზ. *ფ : უბიხ. *ფ : ჩერქ. *ფ ს.აფხ-ადილ. *ფ

(1) აფხ. ა-ფჰა \ ა-ბჰა „ქლიავი“, უბიხ. ფჰგ „ხილი“, დას-ად. ფხზ-გ'გლ' „ქლიავი“

(2) აფხ. ა-ფსა „ნამვის ხე“, უბიხ. ფსგ-ღგნგ „id“, დას-ად. ფს-ფგ „id“, აღმ-ად. ფსეი „id“

(3) აფხ. ა-ფხა „თბილი“, აბაზ. ფხა „id“, უბიხ. ფს'გ „id“, დას-ად. ფშ-თგ-ნ „ადუღება“, აღმ-ად. ფს'-თგ-ნ „id“

(4) აფხ. ა-ფასა „ადრე“, აბაზ. ფასა „id“, დას-ად. ფას „id“, აღმ-ად. ფას- „id“

(5) აფხ. ა-ფსგ „სული“, აბაზ. ფსგ „id“, უბიხ. ფსა „id“, დას-ად. ფს- „id“, აღმ-ად. ფს- „id“

(6) აფხ. ა-გ'გფ „ჯგუფი“, დას-ად. ქ'გფ „id“, აღმ-ად. გ'გფ „id“

(7) აფხ. ა-ფშ „სიმინდი“, უბიხ. ფშ~გ „მჭადი, მჭადის ფქვილი“

(8) აფხ. ა-ფხ~ა-რა „ლამისთევა“, აბაზ. ფხ~ა-რა „id“, დას-ად. ფშ~გ-პ- „ქოხი“, აღმ-ად. ხ-ფს'გ-ნ „ლამისთევა“

(9) აფხ. ა-ფგრ-რა „ფრენა“, აბაზ. ფგრ-რა „id“, უბიხ. ფგრ „id“, აღმ.ად. ფგრ-ფგრ „ფრენის ხმაბაძვა“

(10) აფხ. ა-ფჰა „ქალიშვილი“, აბაზ. ფჰა „id“, უბიხ. ფხ~ა „id“, დას-ად. ფხ^გ „id“, აღმ-ად. ფხ^გ „id“

ს.აფხ-ადილ. *ჰ აფხ-აბაზ. *ჰ უბიხ. *ჰ ჩერქ. *ჰ

(1) აფხ. ა-ჰყგშ-რა „ლელექაში“, უბიხ. ჰყაჰა „id“

(2) აფხ. (ახჰ). ა-ჰამჰგლ „ქეჩის პატარა ბურთულა“, აღმ.ად. შჰამჰგლ „საცობი“, უბიხ. ჰამჰგლ „რკო“

(3) აფხ. ა-ჰარგჰარგ „ლაქლაქი“, აბაზ. ჰარგჰარგ „id“, დას-ად. ჰარჰ-ჰარჰ „id“, აღმ.ად. ჰარჰ-ჰარჰ „id“

(4) აფხ.-ჰა „კიდური“, აბაზ. -ჰა „id“, უბიხ. ჰა „id“, დას-ად. -ჰჰ „id“, აღმ-ად. -ჰჰ „id“

(5) აფხ-აბაზ. *ჰაი~ჰაი^ „გასიება“, ჩერქ. *ჰგიჰ „გავსება (თეფშის)“

აფხ-აბაზ. *ჟ : უბიხ. *ჟ : *ჟ ჩერქ. *ჟ ს.აფხ-ადილ. *ჟ

(1) აფხ. ჟა-რა „შენ“, აბაზ. ჟა-რა „id“, უბიხ. ჟგ-ლა „id“, ადილ. ჟჰ „id“, აღმ-ად. ჟჰ „id“

(2) აფხ. ა-ჟი „ჩვენებითი ნაცვალსახელი“, აბაზ. ჟი „id“, უბიხ. ჟე-ნა „id“, შაფს.

*ჟე (ის, მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელი)

(3) აფხ. აჟე „გრძელი“, „მაღალი“, უბიხ. ჟა „id“

(4) აფხ. ა-ჟ-რა „კეთება“, უბიხ. ჟ(ე)- „id“, დას-ად. ჟე- (ზმნური პრეფიქსი),
აღმ-ად. ჟე- „id“

აფხ-აბაზ. *მ : უბიხ. მ*მ : ჩერქ. *მ ს.აფხ-ადილ. *მ

(1) აფხ. ა-ცმსა „აბელი“, „პატრუქი“, აბაზ. ჩემსა „id“, უბიხ. ფა-მსა „id“

(2) აფხ. ა-მზა „მოვარე“, „თვე“, აბაზ. მზე „id“, უბიხ. მემა „id“, დას-ად. მაზზ
„id“, აღმ-ად. მაზზ „id“

(3) აფხ. ა-მცა „ცეცხლი“, აბაზ. მცა „id“, უბიხ. მეჯა „id“, დას-ად. მან⁰– „id“,
აღმ-ად. მან⁰ „id“

(4) აბაზ. მაჯა „ხელი“, უბიხ. მეჯა „მკერდი“

(5) აფხ. ა-მზა „ფიწვის ხე“, აბაზ. მზა-ჭ⁰ „id“, უბიხ. მეძე „ეკალი“, „ბუჩქი“,
დას-ად. მზზე „ტყე“, აღმ-ად. მზ „id“

(6) აფხ. ა-მშ⁰ „დათვი“, აბაზ. მშ⁰გ „id“, უბიხ. მეშ⁰ა „id“, დას-ად. მეს⁰ „id“,
აღმ-ად. მეს⁰ „id“

(7) აფხ. ა-მშ⁰ „დღე“, აბაზ. მშ⁰გ „id“, უბიხ. მეს⁰ა „id“, დას-ად. მაჭ⁰ „id“, აღმ-
ად. მახ⁰ „id“

(8) აფხ. ა-მაწა „კალია“, აბაზ. მაწა „id“, უბიხ. მაწა „id“, დას-ად. მაწა „id“, აღმ-ად. მაწა „id“

გარდა იდენტურისა, მოგვეპოვება არაიდენტური შესატყვისობანი ბილაბიალურ ფონემებს შორის. ჩვენს ხელთ არსებული მასალის საფუძველზე შეგვიძლია გამოვყოთ შემდეგი ურთიერთმიმართებანი:

ცხრილი N3: არაიდენტური ბილაბიალური ბგერათშესატყვისობები

აფხ- აბაზ.	ფ	ფ	ფ	მ	მ	ბ	მ
უბიხ.	ბ	პ	ბ	ბ	ბ	ფ	ფ
ჩერქ.	ბ	პ	ფ	--	მ	ფ	მ

ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ირეგულარულ შესატყვისობებთან. ამ ურთიერთმიმართებისაგან ზოგიერთი წარმოდგენილია მხოლოდ უნიკალური შემთხვევით, დანარჩენებში კი სამზე მეტი მაგალითი არ მოგვეპოვება. ასეთ შემთხვევაში ამოსავალი ბილაბიალური ფონემის დადგენა მხოლოდ ყველა ქრონოლოგიური დონისათვის შესაფერისი ფონოტაქტიკური წესების გათვალისწინებითაა შესაძლებელი. აქედან გამომდინარე, აღნიშნული პროცესის ასახსნელად ვაყალიბებთ სამ წესს:

წესი I: თუ ბილაბიალურ რიგში ერთმანეთის შესატყვისია არაიდენტური რაგვარობის მქონე ფონემები, საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე აღდგება ისეთი რაგვარობის ფონემა, რომელიც პოვნოიერია უეჭველად აფხაზურ-აბაზურში და უბიხურ-ჩერქეზული ერთობიდან ერთ-ერთ ენაში.

წესი II: თუ აფხაზურსა ან უბიხურში **მჩ** ტიპის ბგერათკომპლექსი შეესატყვისება ჩერქეზულ ან უბიხურ **ბჩ ფჩ პჩ** ტიპის კომპლექსებს, საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე აღდგება სრულხმოვანი **მწჩ** კომპლექსი.

წესი III: თუ რომელიმე აფხაზურ-ადილურ ენაში **ბჩ ფჩ პჩ მჩ** ტიპის ბგერათკომპლექსი რომელიმე სხვა აფხაზურ-ადილურ ენაში შეეფარდება სრულხმოვან **ბწჩ, ფწჩ, პწჩ, მწჩ** ბგერათკომპლექსებს, საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე აღდგება სრულხმოვანი ბგერათკომპლექსი.

მეტი დამაჯერებლობისათვის საჭიროდ მივიჩნევთ, გავამაგროთ თითოეული წესი ჩვენს ხელთ არსებული მაგალითებით:

წესი I:

(1) აფხ. **ა-ფს-ლემმ** „ჭაობი“, უბიხ. **ბზგ** „წყალი“, დას-ად. **ფსგ** „id“, აღმ-ად. **ფსგ** „id“

(2) აფხ. **ა-ფსგმ** „თევზი“, უბიხ. **ფსა** „id“, დას-ად. **ფცა-ჟგმ** „id“, აღმ-ად. **ბა-ჟგმ** „id“,

(3) აფხ. **ა-ფს** „დედალი“, უბიხ. **ბზა** „id“, დას-ად. ***ბზგ** „id“

წესი II:

(1) აფხ. **შა-მზა** „ჩლიქი“, დას-ად **ბზ'ზ** „რქა“

(2) აფხ. **ა-ჩგ-მლა** „მისადგმელი კიბე“, დას-ად. **ფზა-ბლწ** „საკაცე“

(3) ბზიფ. **ა-მზა** „ჩირაღდანი, მაშხალა“, აბაზ. **მზა** „ნათურა“ უბიხ. **მგძა** „ნათურა, შუქი, სანთელი“, აღმ-ად. **ბზიფ** „სხივი“

(4) აფხ. ა-მც „ტყუილი“, აბაზ. მცვ „id“, უბიხ. მცვა „id“, დას-ად. პწვ „id“, აღმ-ად. პწვ „id“,

(5) აფხ. -მჰა „შეშა“, „მერქანი“, უბიხ. მეხა „id“, დას-ად. ფხვ „id“, აღმ-ად. ფხვ „id“

(6) აფხ-აბაზ. ა-ჯგ-მსა „წარბი“, უბიხ. ბლ ა-მსა „id“

(7) აფხ. *მსა „რქა, რქოვანი წანაზარდი“, უბიხ. ლ'ა-მსა „ფესვი“, დას-ად. ლ'ა-ფსვ „id“, აღმ-ად. ლ'ა-ფსვ „id“

წესი III:

(1) აფხ-აბაზ. *ფჰვ „სიმინდის ტარო“, უბიხ. მ'ზ^ „სტაფილო“, აღმ.ად. ფხვ „id“

(2) აფხ. ა-ჩგ-მლა „მისადგმელი კიბე“. დას-ად. ფხა-ბლვ „საკაცე“

(3) ბზიფ. ა-მზა „ჩირაღდანი, მაშხალა“, აბაზ. მზა „ნათურა“ უბიხ. მეძა „ნათურა, შუქი, სანთელი“, აღმ-ად. ბზიფ „სხივი“

გარდა ზემოთმოყვანილი შესატყვისობებისა, გვხვდება ისეთი ბგერათფარდობანიც, სადაც აფხაზურ-აბაზური მ შეესატყვისება უბიხურ ან ჩერქეზულ ნ ფონემას. ამ ურთიერთმიმართებისას ჩვენ აღვადგენთ *მ ბილაბიალურ სონორს:

(1) აფხ. ა-მძგ-რ-ხა „ეზო“, დას.ად. ნაზ „კიდე“

(2) აფხ. ა-მათ „გველი“, უბიხ. ანტა „id“

(3) აფხ. ა-მგ^ა „მუცელი“, უბიხ. ნგ^გ „id“

გვხვდება ისეთი შესატყვისობებიც, სადაც ჩერქეზულ და აფხაზურ ფონემას შეესატყვისება უბიხური ლაბიოდელტალური სპირანტი **ჭ**. მისი მეორეულობა დამაჯერებლად აქვს ახსნილი და გამყარებული შესაბამისი მაგალითებით ქ. ლომთათიძეს (ლომთათიძე 1977: 178-181). აქედან გამომდინარე, საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე ჩვენ აღვადგენთ *ფ-ს:

(1) აფხ-აზაზ. *ფგ-ნწა „ცხვირი“, უბიხ. **ჭა-წა** „id“, დას-ად. ფა „id“, აღმ-ად. ფა „id“

(2) აფხ-აზაზ. **ჭა-ფგნ** „გაზაფხული“, უბიხ. **უა-ჭა-და** „id“

ჩერქ. **ბ**, უბიხ. **ბ**, აფხაზ. **ფ**, ან ჩერქ. **ფ**, უბიხ. **ფ** აფხაზ. **ბ** სახის ბგერათფარდობის ამოსავალი ბილაბიალური ფონემის რაგვარობის დადგენა შიდა აფხაზურ-ადილური მასალის საფუძველზე შეუძლებელია. ამ ფონემათა რაგვარობის გაგება მხოლოდ მონათესავე იბერიულ-კავკასიურ (ნახურ, დალესტნურ, ქართველურ) ენათა მონაცემების გათვალისწინებით იქნება შესაძლებელი.

თავი II

დენტალური სისტემის რეკონსტრუქცია

საერთოაფხაზურ-აბაზური დენტალური ქვესისტემა. თანამედროვე აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში წარმოდგენილია დენტალურ ხშულთა სამეულბერივი სისტემა: **დ, თ, ტ**. დენტალურ ხშულებს გააჩნია აგრეთვე ლაბიალიზებული კორელატები – **დ°, თ°, ტ°**, რაც მას განასხვავებს სხვა კავკასიური ენებისაგან.

აღსანიშნავია, რომ აბაზურის ტაფანტურ დიალექტში ხდება ლაბიალიზებულ დენტალთა აფრიკატიზაცია. ლაბიალიზებულმა დენტალურმა ხშულების რეფლექსების სახით გვხვდება ლაბიალიზებული სისინა ან შიშინა აფრიკატები, ხოლო ამავე დიალექტის ფსიჟ-კრასნივოსტოკის თქმაში მოხდა ამ აფრიკატების დელაბიალიზაცია (ლომთათიძე 1977: 154-155); თუმცა შეუიარაღებელი თვალითაც ჩანს, რომ ყოველივე ეს მეორეული პროცესია.

რაც შეეხება ნაზალურ **ნ** და ვიზრანტ **რ** სონორებს, ისინი ფართოდ არის წარმოდგენილი ყველა აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმაში და აკუსტიკური თვისებებით არ განირჩევიან მათი კორელატებისაგან სხვა კავკასიურ ენებში (იქვე, გვ. 140).

თუ **ნ** ნაზალური სონორი შედარებით მეტი სტაბილურობით გამოირჩევა, ვიზრანტმა **რ** ფონემამ შესაძლოა რიგ თქმებში პალატალური **ღ** სონანტი მოგვცეს. მაგალითად: ტაფ. -აფგ°ა- // -არგ°ა „ახლოს“ და სხვა (იქვე. 142). წარმოვიდგინოთ აფხაზურ-აბაზურ ფუძეენურ დენტალურ სისტემას

აფხ. **დ** : აბაზ. **დ** ს. აფხ-აბაზ ***დ**

(1) **ჰ-და-რ** „ბაყაყი“, აბაზ. ადბ „id“

(2) აფხ. **ჰ-დგღლ** „ადგილი“, აბაზ. ადგღლ „id“

- (3) აფხ. ა-და „ძარღვი, ნერვი“, აბაზ. და „id“
- (4) აფხ. დად „ბაბუა“, აბაზ. დადა „id“
- (5) აფხ. დგჷ „დიდი“, აბაზ. დგჷ „id“
- (6) აფხ. ა-დამრს „საფლავ“, აბაზ. დამრა „id“
- (7) აფხ. დაჩს „სხვა“, აბაზ. დაჩა „id“
- (8) აფხ. პ-დგდ „ჭექა-ქუხილი“, აბაზ. დგდ-რა „id“
- (9) აფხ. ა-დგრ-რა „ცოდნა“, აბაზ. დგრ-რა „id“
- (10) აფხ. ა-დგჷმპაჲ / ა-დომბჷჲ „დომბეი“. აბაზ. დომბაჲ „id“

აფხ. თ : აბაზ. თ ს.აფხ.-აბაზ. *თ

- (1) აფხ. პ-თა-რა „მიცემა“, აბაზ. პ-თ-რა „id“
- (2) აფხ. ა-თლაშ „დიდი (კაცი)“, აბაზ. თლაშ „დიდი, ძლიერი, განიერი“⁴
- (3) აფხ. ა-თაცა „რძალი“, ბზიფ. ა-თაცა „id“, აბაზ. თაცა „id“
- (4) აფხ. ა-თბაა „ფართო“, აბაზ. თგბჷჲ „id“
- (5) აფხ. ა-თშჷ „ვიწრო“, ბზიფ. ა-თს,ჷ „id“, აბაზ. თშჷა „id“

⁴ აღნიშნული ძირი ნასესხებია ჩერქეზულიდან

- (6) ბზიფ. ა-თაც,°გ „ცარიელი“, აბაზ. ა-თაც,°-რა „დაცლა“
- (7) აფხ. ა-თა-რბ „შიგნით ყოფნა“, აბაზ. თბ-ზ-ლა-რა „id“
- (8) აფხ. ა-თბმჭა „შებოლილი ხორცის საკიდი, წყვილი“, აბაზ. თბმჭა „წყვილი“
- (9) აფხ. (ბზიფ). ა-თძ,პ „სახლი ეზოიანი“, აბაზ. თძფ „id“

აფხ. ტ : აბაზ. ტ ს. აფხ-აბაზ. *ტ

- (1) აფხ. ა-ტამბ „ატამი“, აბაზ. ტამბ „id“
- (2) აფხ. ა-ტსპ „ტყვია“, აბაზ. ტსა „id“
- (3) აფხ. ა-ტფ „ბუ“, აბაზ. ტფ / ა-ტფ-ჟ° „id“
- (4) აფხ. ა-ტ-რბ „გაღება“, აბაზ. ტ-რა „id“
- (5) აფხ. ა-ტფფ-წლა „ერთგვარი ხე, (Vibrunum Opulus), აბაზ. ტფფ-წლა „id“

აფხ. დ° : აბაზ. დ° ს. აფხ-აბაზ. *დ°

- (1) აფხ. ა-დ°გ „მინდორი“, აბაზ. დ°გ / ჯ°გ „id“

(2) ბზიფ. ა-რ-დღდ-რა „დაფშენა“, სად. ა-რ-დ^ოღდ^ო-რა „id“

აფბ. თ^ო : აბაზ. თ^ო/ჩ^ო ს.აფბ-აბაზ. *თ^ო

(1) აფბ. ა-თ^ოა „თივა“, აბაზ. თ^ოა / თა / ჩ^ოა „id“

(2) აფბ. ა-თ^ოა-წლა „ცაცხვი“, აბაზ. ჩ^ოა-ჭ^ოე „id“

(3) აფბ. ა-თ^ოა / ა-თ^ოა-ბაა „ჩირქი“, აბაზ. თ^ოა / ჩა-ბჟა „id“

(4) აფბ. ა-თ^ოა-რბ „დნობა“, აბაზ. ჩ^ოა-რა „id“

(5) აფბ. ა-თ^ოე „სავსე“, აბაზ. ჩ^ოე „id“, ჩ^ო-რა „გავსება“

აფბ. ტ^ო აბაზ. ტ^ო / ჭ^ო ს.აფბ-აბაზ. *ტ^ო

(1) აფბ. ა-ტ^ოა-რბ „ჯდომა“, აბაზ. ტ^ოა-რბ / ტა-რა / ჭ^ოა-რა „id“

(2) აფბ. ა-ტ^ოან „ბულიონი“, აბაზ. ჭ^ოან „id“

(3) აფბ. ა-ტ^ოეღ^ა „რქა“, აბაზ. ჭ^ოჟ^ა „id“

აფბ. რ აბაზ. რ ს.აფბ-აბაზ. რ

(1) აფბ. ა-რეფჰ „ფილტვი“, აბაზ. რაფჰა „id“

(2) აფხ. ა-რახ^o „საქონელი“, აბაზ. რახ^o „id“

(3) აფხ. ხარს „შორს“, აბაზ. ჯარა „id“

(4) აფხ. ა-რხა „დაბლობი“, აბაზ. რჯა „id“

(5) აფხ. სა-რა „მე“, აბაზ. სა-რა „id“

(6) აფხ. აბრს „აქ“, აბაზ. აბარს „id“

(7) აფხ. ა-მრა „მზე“, აბაზ. მარა „id“

აფხ. რ აბაზ. რ ს.აფხ-აბაზ. რ

(1) აფხ. ან „დედა“, აბაზ. ანგ „id“

(2) აფხ. ა-ნხარს ცხოვრება, სახლობა; აბაზ. ნხარა „მუშაობა“

(3) აფხ. ა-ფხენ „ზაფხული“, აბაზ. ფხენ „id“

(4) აფხ. ა-ნგშ^o „მიწა“, აბაზ. ნ^oგშ^o „id“

(5) აფხ. ა-ბნა „ტყე“, აბაზ. ბნა „id“

აფხაზურ-აბაზური მასალა გვიჩვენებს, რომ სადა ფონემებს შორის შესატყვისობები იდენტურია, ლაბიალიზებული დენტალები კი ზოგ აბაზურ კილო-თქმაში საგრძნობად იცვლება.

საერთოჩერქეზულ-უბიხური დენტალური ქვესისტემა. დენტალური სადა ფონემები და მასთან ერთად რ და ნ სონორები ფართოდ არის წარმოდგენილი ჩერქეზულ დიალექტებსა და უბიხურ ენაში. აღსანიშნავია, რომ გამოყენების სიხშირით,

დასავლურ ადიღურში რ ფონემა პირველობას იკავებს, ხოლო აღმოსავლურში მხოლოდ ბილაბიალურ მ სონორს ჩამორჩება (ბალყაროვი 1970, 99-100). საყურადღებოა, რომ განსხვავებით ადიღურისგან, უბიხურში პოვნიერია ლაბიალიზებული დენტალური ხშულები (ჯანაშია 2015, 23). წარმოგიდგენთ ჩერქეზულ-უბიხური დენტალური ფონემების რეკონსტრუქციას:

უბიხ. დ : ჭემ/აბძ. დ / თ : ბჟედ/შაფს. დ/თ : აღმ.ად.
 დ ს.ჩერქ-უბ. *დ

- (1) უბიხ. **აა-და** „ბევრი, ძალიან“, დას-ად. **დად** „id“, აღმ-ად. **დად** „id“
- (2) უბ. **დად** „მამა“, დას-ად. **თათ** „id“, აღმ-ად. **დადა** „id“
- (3) უბ. **აა-და** „ის, სხვა“, დას-ად. **ა-დ-რზ** „სხვა“, აღმ-ად. **ა-დ-რზ-ა** „id“
- (4) უბ. **-და** „ერთობლიობის ნიშანი“, დას-ად. **და-** „id“, აღმ-ად. **და-** „id“
- (5) უბ. **ნდა** „მზე“, შაფს/ბჟედ. **თგა** „id“, ჭემ/აბძ. **თგა** „id“, აღმ-ად. **დაგა** „id“

უბიხ. თ დას-ად. თ აღმ-ად. თ ს.ჩერქ-უბ. *თ

(1) უბ. თა- / თგ- „მიცემა“, დას-ად. თგ- / თა- „id“, აღმ-ად. თა- / თგ- „id“

(2) უბ. თა- / თგ- „სადღაც ყოფნა“, დას-ად. თგ- / თა- „დგომა“, აღმ-ად. თა- / თგ- „id“

(3) უბ. თაჯა „მამალი“, დას-ად. ათაჯა „id“

(4) უბ. -თა „ადვერბული სუფიქსი“, აღმ-ად. -თა „id“

უბიხ. ტ : დას-ად. ტ აღმ-ად. ტ ს.ჩერქ-უბ. *ტ

(1) უბიხ. ტგ „სველი, თხევადი“, დას-ად. ტატა „რბილი“, აღმ-ად. ტატა „id“

(2) უბიხ. ტგრ „კვანძის გახსნა“, აღმ-ად. უგ-ტარა-ზგ „თმის ნაწნავი“

(3) უბიხ. ტგმა „ატამი“, შავს. კ°გ-ტამ(ა) „მსხლის სახეობა“

უბიხ. დ° : აღმ-ად დ დას-ად. დ

(1) უბიხ. დ°გ „მინდორი, ველი“, დას-ად. და- „ლოკატიური პრევერბი „ზედაპირზე“, აღმ-ად. და- „id“

(2) უბიხ. დ^ოდ^ოჯ „ჭეჭა“, დას-ად. დჯდჯ „მეხის დაცემა“, აღმ-ად. დჯდჯ „id“

(3) უბიხ. დ^ა „მახათი“, დას-ად. დჯდჯ „id“, აღმ-ად. დჯდჯ „id“

(4) უბიხ. დ^ოჯ- „ქსოვა“, დას-ად. დჯ-ნ / დჯ-ნ „id“, აღმ-ად. დჯ-ნ / დჯ-ნ „id“

უბიხ. თ^ო : დას-ად. თ აღმ-ად. თ ს-ჩერქ-უბ. *თ^ო

(1) უბიხ. თ^ა-ხ^ა „მდინარე“, დას-ად. კჯ-თჯ- „რამე მყარი ნივთიერების გადაყრა“

(2) უბიხ. ნ^თა „ჩირქი“, აღმ-ად. თჯ-დჯ „ლპობა“

უბიხ. ტ^ო : დას-ად. ტ აღმ-ად. ტ ს-ჩერქ-უბ. ტ^ო

(1) უბიხ. ტ^ა-სჯ „ჩამოჯდომა“, დას-ად. ტჯ-სჯ-ნ „id“

(2) უბ. ტ^ოჯ „თხრა“, დას-ად. ტჯ-ნ „id“, აღმ-ად. ტჯ-ნ „id“

უბიხ. რ : დას-ად. რ აღმ-ად. რ ს-ჩერქ-უბ. რ

(1) უბიხ. -რჯ- „კავშირებითი აფიქსი“, დას-ად. -რჯ- „id“, აღმ-ად. -რჯ- „id“

(2) უბიხ. ფჯრ „ფრენის ხაბაძვა“. აღმ-ად. ფჯრ-ფჯრ „id“

(3) უბიხ. კ^ოგრგ- „გვერდით ჩამოცურება“, დას-ად. ჟგ-კ^ოარა-დ-ნ „დავარდნა, ჩამოვარდნა“

უბიხ. ნ : დას-ად. ნ აღმ-ად. ნ ს-ჩერქ-უბ. ნ

(1) უბ. ბანა „ბალახი“. დას-ად. ფანა „ეკალი“, აღმ-ად. ბანა „id“

(2) უბიხ. ნგზა „ქალის თავსაფარი“. დას-ად. ნაზგ „კიდე, ზღვარი“

(3) უბიხ. ნა „დედა“, დას-ად. ნანა „დედა“, აღმ-ად. ნან „id“

მიუხედავად იმისა, რომ რ ფონემა ჩერქეზულ დიალექტებში ყველაზე დიდი სიხშირით გამოირჩევა, ფუძეენურ ვითარებაში მისი დისტრიბუცია შეზღუდულია და მცირე რაოდენობის ძირში აღდგება იდენტური შესატყვისობების საფუძველზე. უნდა აღინიშნოს, რომ რ თანამედროვე კილო-თქმებში ან მეორეულია, ან კომპოზიტებში გვხვდება.

საერთოაფხაზურ-ადილური დენტალური რიგის რეკონსტრუქცია. ბილაბიალურთან შედარებით უფრო რთულ ხახიათს ატარებს საერთოაფხაზურ-ადილური დენტალური რიგის რეკონსტრუქცია. გარდა ხშული დ, თ, ტ და სონორი რ ფონემებისა, სინქრონიულ დონეზე გვხვდება ლაბიალიზებული დ^o, თ^o, ტ^o ფონემებიც. ლაბიალიზებული დენტალური ხშულები და პროტოაფხაზურ-ადილური დ^o, თ^o, ტ^o ფონემების რეფლექსები უცვლელი სახით შენარჩუნებულია აფხაზურ-აბაზურ და უბიხურ ენებში.

ჩერქეზულ კილო-თქმებში გავრცელებული ტ° არის მეორეული და ჰარმონიულ-დეცესიური ტყ° კომპლექსის გამარტივების გზითაა მიღებული. მაგალითად, შაფს. (ჰაკუჩ.) ტყ°გ „ორი“, სხვა ჩერქეზული დიალექტებში ტ°გ „id“. ბალყაროვი ჩერქეზულ ტ° ფონემას არა ცალკე ფონემად, არამედ ტუ კომპლექსად მიიჩნევს და მისი აზრით „ლაბიალიზაციის კომპონენტი ხმოვანში გადადის“ (ბალყაროვი 1970, 15).

საინტერესოა ის პროცესიც, რომლის შედეგადაც უბიხურ ენაში ლაბიალიზებული დენტალური ხშულებისაგან ბილაბიალური ხშულები მიიღება. დ°/თ°/ტ° > ბ/ფ/პ – ამგვარი პროცესისას ს. სტაროსტინი ცდილობდა ამოსავალ ფონემად პალატალიზებული ხშული ბილაბიალი გამოეყვანა. ამის ჩვენებას იგი ორად ორი მაგალითის ხარჯზე ცდილობდა. აფხ. ა-ბაბა „რბილი“, აბაზ. ბაბა „id“, უბიხ. დ°გდ°ა „id“, პროტაფხ-ად. *ბ~Vბ~ა; აფხ. აბ „მამა“, აბაზ. აბა „id“, უბიხ. თ°გ დას-ად. თგ „id“, აღმ-ად. აღდ „id“ (სტაროსტინ-ნიკოლაევი 1994, 217).

პირველი მაგალითისათვის ვ. ჩირიქბამ სხვა, ჩვენთვის უფრო დამაჯერებელი შესატყვისი მოუძებ, ა უბიხურ ძირს და ეს ძირია აფხაზურ-აბაზური დ°გდ°ა „სრესა, დაღბობა“ (ჩირიქბა 1996, 185); რაც შეეხება მეორე ძირს ურთიერთმიმართებას, მასში, გარდა ზემოთაღნიშნული წინაღობისა, სახეზეა შესატყვისობათა არაჰომოგენურობა. ზოგადად დ°, თ°, ტ° > ბ, ფ, პ სახის ფონეტიკურ ცვლილებებს საფუძვლად უდევს ლაბიალიზებულ დენტალთა ვიბრანტული თვისებები. გ. ახვლედიანი აღნიშნულ ფონემებს ლაბიოვიბრანტულ სამეულს უწოდებდა (ახვლედიანი 1949, 398-403).

დენტალურ რიგში პროტოაფხაზურ-ადიღური ქრონოლოგიური დონისათვის ჩვენ აღვადგენთ *დ, *თ, *ტ, *რ , დ°, თ°, ტ° ფონემებს. ამგვარი სისტემა

ემთხვევა ვ. ჩირიქბას მიერ რეკონსტრუირებულ სისტემას, ხოლო ს. სტაროსტინს, გარდა აღნიშნული ფონემისა, აღუდგენია პრერუპტიული ხშული თ და ყველა სხვა ხშულთა პალატალიზებული ვარიანტებიც (სტაროსტინ-ნიკოლაევი 1994, 181-182).

ცხრილი N4: რეკონსტრუირებული დენტალური ფონემები

სტაროსტინი	*დ *დ° *დ~	*თ *თ° *თ~	*ტ *ტ° *ტ~	*თ
ჩირიქბა	*დ *დ°	*თ *თ°	*ტ *ტ°	
ჩვენ	*დ *დ°	*თ *თ°	*ტ *ტ°	

განვიხილოთ ყველა დენტალური ფონემის რეფლექსი თანამედროვე აფხაზურ-ადიღურ ენებში:

აფხ-აბაზ. *დ : უბიხ-ჩერქ. *დ ს. აფხ-ადიღ. *დ

(1) აფხ. აანდა „ლობე“, უბიხ. ჟუნდა „id“, პროტ. *შანდა / *შუნდა

(2) აფხ. -და „ჩვენებითი ნაცვალსახელი“, აბაზ. -და „id“, უბიხ. (აა)-და „id“, აღმ-ად. -და „id“

(3) აფხ. დად „ბაბუა“, აბაზ. დადა „id“, უბიხ. დად „მამა“, ად. თათ „id“, აღმ-ად. დადა „id“

(4) აფხ. ა-კვლ-და-რა „ჩადება“, აბაზ. კვლ-და-რა „id“, ად. ხვ-დვ-ნ „არჩევა, გადადება“, აღმ-ად. ხვ-დვ-ნ „id“

(5) აფხ. ა-ჩადა „ვირი“, უბიხ. ჩვდვ „id“, ადიღ. შვდვ „id“, შავს. ჩვდვ „id“

(6) აფხ. დვ- „გვერდით“, აბაზ. დვ- „id“, უბიხ. და- „ერთობლიობის პრევერბი“, ადიღ. დვ- „id“, აღმ-ად. დვ- „id“

(7) აფხ. დაარა „ძალიან“, აბაზ. დარა „id“, უბიხ. და-და „ბევრი, ძალიან“, ადიღ. დვდ „id“, აღმ-ად. დვდ „id“

აფხ-აბაზ. *თ : უბიხ-ჩერქ. *თ ს. აფხ-ადიღ. *თ

(1) აფხ. პ-თა-რა „მიცემა“, აბაზ. ა-თ-რა „id“, უბიხ. თა- „id“, ად. თვ-ნ „id“, აღმ-ად. თვ-ნ „id“

(2) აფხ. -თა- / თ(გ)- „გარეთ ყოფნა“, აბაზ. -თა / -თ(გ)- „id“, უბ. თა- „id“

(3) აფხ. ა-ქვთა „სოფელი“, აბაზ. ქვთ „id“, ჩვთ „ცხვრის შესარეკი ადგილი“, აღმ-ად. ჩვთ „id“

(4) აფხ. ა-გ⁰ართა „ცხვრის ფარა“, აბაზ. გ⁰ართა „id“, დას.ად. ქ⁰ართ „id“, აღმ-ად. გ⁰ართა „id“

აფხ-აბაზ. *ტ : უბიხ-ჩერქ. *ტ ს. აფხ-ადიღ. *ტ

(1) აფხ. ა-ტატა „რბილი“, აბაზ. ტატა „id“, უბიხ. ტგ „სველი, თხევადი“,
დას.ად. ტატჷ „რბილი“, აღმ-ად. ტატჷ „id“

(2) აფხ. ა-ტამა „ატამი“, უბ. ტგმა „id“, დას.ად. (შაფს.) ჳგ-ტამ(ვ) „მსხლის
სახეობა“

(3) აფხ. ა-ქა-ფსა-ტა „ჟუჟუნა წვიმა“, აღმ-ად. ჟა-ტგ „სველი“

(4) აფხ. ა-კენტ-რგ-შო „სულ მცირე“, დას.ად. *ჳ-ანტგ „მცირე ნარჩენები“

(5) აფხ. -ჟა-მ-ტგ „აწმყო დროის სუფიქსი“, უბიხ. -აჟგ-მტ „მომავალი და
ნამყო დროის სუფიქსი“

საინტერესო რეფლექსებს იძლევა პროტოაფხაზურ-ადიღური
ლაბიალიზებული დენტალური ხშულები:

აფხ-აბაზ. თ° უბიხ. თ / თ° ჩერქ. თ

აფხ-აბაზ. *დ° : უბიხ-ჩერქ. *დ° / დ ს. აფხ-ადიღ. *დ°

- (1) აფხ. ა-დ^ოგ „მინდორი“, უბიხ. დ^ოგ „id“, ადიღ. დჰ- „ლოკატიური პრევერბი „ზედაპირზე“, აღმ-ად. დჰ- „id“
- (2) აფხ-აბაზ. *დ^ოგდ^ოგ „სრესა“, უბიხ. დ^ოგდ^ოა „რბილი“
- (3) აფხ. -და „შესუსტება, შენელება“, აბაზ. -და „id“, უბიხ. დ^ოა „გაჩუმება“

აფხ-აბაზ. *თ^ო : უბიხ-ჩერქ. *თ^ო / თ ს. აფხ-ადიღ. *თ^ო

- (1) აფხ. ა-თ^ოა „ჩირქი“, აბაზ. ჩ^ოა-ზჰა „id“, აღმ-ად. ჟა-თჰ-ფს „id“
- (2) აფხ. ა-სგ-თ^ოჰ^ოა „ქარბუქი“, აბაზ. სრგ-ჩ^ოჰ^ოა „id“, აღმ-ად. სგ-თხ^ო „id“
- (3) აფხ. ა-თ^ოა „ცაცხვი“, უბ. თ^ოა-სგ „თელა“

აფხ-აბაზ. *ტ^ო : უბიხ-ჩერქ. *ტ^ო / ტ ს. აფხ-ადიღ. *ტ^ო

- (1) აფხ. -ტ^ოა- „ჩამოჯდომა“, უბიხ. ტ^ოა-სგ „id“, ადიღ. ტგ-სგ-ნ „id“, პროტ. *ტ^ოა
- (2) აფხ. ა-ტგ-შა „ორმო, ხვრელი“, უბიხ. ტ^ოგ „თხრა“, დას.ად. ტჰ-ნ „id“, აღმ-ად. ტჰ-ნ „id“

აფხ-აბაზ. *რ : უბიხ-ჩერქ. *რ ს. აფხ-ადიღ. *რ

- (1) აფხ. ა-ფგრ-რა „ფრენა“, აბაზ. ფგრ-რა „id“, უბიხ. ფგრ „id“, აღმ-ად. ფგრ-ფგრ „ფრენის ხმაბაძვა“
- (2) აფხ. -რგ- „კავშირებითი აფიქსი“; აბაზ. -რგ- „id“, უბიხ. -რგ- „id“, აღმ.ად. -რგ- „id“, დას.ად. -რგ- „id“
- (3) აფხ. ა-ღარგ „ღარიბი“, უბიხ. ღგრ „პატიმარი“, დას.ად. ღვრგ „id“

აფხ-აბაზ. *წ : უბიხ-ჩერქ. *წ ს. აფხ-ადილ. *წ

- (1) აფხ. ა-ნა-ყა „იქ“, უბიხ. ა-ნან „id“
- (2) აფხ. ა-ღუნა „სახლი“, აბაზ. ჳუნა „id“, დას.ად. ჳუნ „სახლი“, აღმ.ად. ჳუნ „id“
- (3) აბაზ. ჳუნ-გო „თავვი“, უბიხ. ჳუნგ „თავვი, ვირთხა“

როგორც მოსალოდნელი იყო, დენტალური რ და ნ სონორები საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე შეზღუდული რაოდენობით ძირშია პოვნადი. გარდა იდენტური შესატყვისობებისა, მოიპოვება რიგი არაიდენტური ბგერათფარდობებისა:

აფხ-აბაზ. *თ, ჩერქ. *ტ, უბიხ. ტ

- (1) აფხ. ა-თუ „ყოჩი“, აბაზ. თუ „id“, უბიხ, ტუ „id“, ად. ტუ „id“, აღმ-ად. ტუ „id“
- (2) აფხ. ა-მათ „გველი“, აბაზ. (აშხ.) მათუ „id“, უბიხ. ანტა „id“

ამ სახის ურთიერთმიმართებისას შეუძლებელია ამოსავალი ფონემის დადგენა საერთოაფხაზურ-ადილური ქრონოლოგიური დონიდან გაუსვლელად. ამის დასადგენად საჭიროა სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების მასალის მოხმობა. გარდა ამ შესატყვისობებისა აღსანიშნავია რ//დ ტიპის ბგერათშესატყვისობანი.

(1) აფხ. ა-რამნ „ვერცხლი“, აბაზ. რგზნა „id“, უბიხ. დას,°ანგ „id“, დას.ად. თგზ,გნ „id“, აღმ-ად. დგზ,გნ „id“

(2) აფხ. პ-რხა „ველი“, აბაზ. რჯა „id“, უბ. თხ°ა „სახნავი მიწა“

ამ შემთხვევაში ჩვენ აღვადგენთ დენტალურ ხშულს. ზოგადად რ ფონემის ანლაუტის პოზიციაში დაშვების ალბათობა მეტად დაბალია. ამას ღიაობის თეორიაზე დაყრდნობით თ. უთურგაიძის მიერ წარმოდგენილი ქართულ ფონემათა სინტაგმატიკა გვიჩვენებს (უთურგაიძე 1976, 79-80).

ვ. ჩირიქბას დასაშვებად მიაჩნია აფხ. ძ' ~ უბ. დ° ~ ჩერქ. დ და აფხ. ც' ~ უბიხ. თ° ტიპის ბგერათშესატყვისობაც, თუმცა უსაკმარისი მასალის გამო მისი ამ საკითხს ჯერჯერობით ღიად ვტოვებთ (ჩირიქბა 1996, 86-89).

თავი III

ლატერალური სისტემის რეკონსტრუქცია

საერთოაფხაზურ-აბაზური ლატერალური ქვესისტემა. თანამედროვე აფხაზურ-აბაზურ დიალექტთა წინაპარ ენას მხოლოდ ლატერალური სონორი უნდა ჰქონოდა. საერთოსაფხაზურ-აბაზურ შიდა რეკონსტრუქციებში სპირანტული ლატერალური ფონემების რეფლექსებია წარმოდგენილი. ვ. შენგელიას აზრით, ლატერალურ თანხმოვანთა გარდაქმნა შიშინა სპირანტებად აფხაზურ-ადილური ფუძე-ენის დიფერენციაციის დროს მომხდარი სპონტანური მოვლენა უნდა ყოფილიყო (შენგელია 2006, 84). ჩრდილოურ დიალექტებში (აშხარული და ტაპანთური) არსებული ყრუ სპირანტული ლატერალი აღმოსავლურ ადილურიდან (ყაბარდოული და ბასლენური დიალექტი) უნდა იყოს შეთვისებული (ლომთათიძე 1976, 209). აღნიშნულ ენობრივ ერთობაში, ლატერალური რიგი იდენტური ბგერათშესატყვისობებით არის წარმოდგენილი განვიხილოთ საერთოაფხაზურ-აბაზური ლატერალური სონორის რეფლექსები თანამედროვე აფხაზურ-აბაზურ ენობრივ ქვესისტემაში:

აფხ. ლ აბაზ. ლ ს. აფხ.-აბაზ. *ლ

- (1) აფხ. ა-ბგლ-რ^ა „წვა, დაწვა“, აბაზ. (ტაპ.) ბგლ-რა „id“
- (2) აფხ. პ-გ^ალა წანაობა, წანწალი“, აბაზ. (აშხ.) გ^ალა-რა „უსაქმურობა“
- (3) აფხ. (ბზიფ.) ა-ქ^ალ „ქობი“, აბჟ. ა-ქ^ალა „id“, აბაზ. ქ^ალა „id“
- (4) აფხ. პ-შლა „რუხი“, აბაზ. (ტაპ.) შლა „ჭალარა“ < *შგ „თეთრი“

- (5) აფხ. (ბზიფ.) ა-ხლაწო / ა-ხლაძწო / ა-მახლაძმც „ერთგვარი ხე თჳელყცრაინა აუსტრალის (რუს. Кузильник)“, ააც. ა-ხლაძრწო „id“, აბჟ. ა-ხლაძრწო „id“
- (6) აფხ. პ-ძლა „შიმშილი“, აბაზ. (ტაპ.) ძლა „id“, აშხ. ძალა „id“
- (7) აფხ. ა-ლა „ძალი“, აბაზ. ლა „id“
- (8) აფხ. პ-ლა „თვალი“; აბაზ. ლა „id“
- (9) აფხ. (ბზიფ.) ა-ლაბა / ა-ლაბგ „ჯოხი“, აბჟ. ა-ლაბა „id“, აბაზ. ლაბა „id“
- (10) აფხ. (ბზიფ.) პ-ლას'ა / პ-ლას' „მატყლი“, აბჟ. პ-ლასა „id“, აბაზ. ლასა „id“

საერთოჩერქეზული ლატერალური ქვესისტემა. განსხვავებით, აფხაზურ-აბაზურისგან, საერთოჩერქეზული ლატერალური ქვესისტემა უფრო რთული შედგენილობით ხასიათდება. თანამედროვე ჩერქეზულ ენა-კილოებში პოვნირია ლატერალურ სპირანტთა სამეულეზრივი სისტემა: მჟღერი, ყრუ-ფშვინვიერი და ყრუ-მკვეთრი. ბ. ბალყაროვი ახასიათებს მათ, როგორც „წინაენისმიერი გვერდითა წარმოების“ ფონემები (ბალყაროვი 1970, 89). მათი შეზღუდული დისტრიბუციის გამო, იგი ვარაუდობს, რომ ისტორიულად საერთოჩერქეზულ ლატერალებს შესაძლოა სხვა რეფლექსები მოეცათ. მკვლევარი აგრეთვე მიიჩნევს, რომ ისტორიულად აფრიკატ ლატერალთა სპირანტიზაცია უნდა მომხდარიყო (იქვე გვ. 232-233).

სონორული ლატერალური ფონემა ჩერქეზულ ენებს არ გააჩნიათ და მისი კომპენსირება მჟღერი ლატერალური სპირანტით ხდება, მაგ. არაბ. ალლაჰ „ღმერთი, ალაჰი“, დას.-ად. ალაჰ „ალაჰი, ღმერთი“.

წარმოგიდგენთ საერთოჩერქეზული ლატერალური სპირანტების რეფლექსებს თანამედროვე ჩერქეზულ ენა-კილო-თქმებში:

დას.-ად. ლ̃ ; აღმ.-ად. ლ̃ ; უბიხ. ლ̃ ; ს.ჩერქ. *ლ̃

- (1) დას.-ად. ბლ̃-ნ „დაწვა“, აღმ.-ად. ბლ̃-ნ „id“, უბიხ. ლ̃გ- „id“
- (2) დას.-ად. ლ̃გ-ნ „შეღებვა“, აღმ.-ად. ლ̃გ-ნ „id“, უბიხ. ლ̃ა- „ხატვა“
- (3) დას.-ად. ბლ̃ა-რჷ „ახლოს“, აღმ.-ად. ბლ̃ა-რჷ „id“, უბიხ. დას.-ად. ბლ̃ა- „შუაში, შიგნით“
- (4) დას.-ად. ბლ̃გ „შვიდი“, აღმ.-ად. ბლ̃გ „id“, უბიხ. ბლ̃გ „id“
- (5) დას.-ად. ლ̃გ-მჷ „მეტი“, უბიხ. ლ̃ჷა „id“
- (6) დას.-ად. ჳაღლ̃-ზ' „ყვავი“, ყაღლ̃ „ერთგვარი პატარა ფრინველი“, უბიხ. ჳაღლ̃ა „ჭკა“
- (7) დას.-ად. ლ̃გგ-ნ „ლიტინი“, აღმ.-ად. ლ̃გგ-ნ / ჳგლ̃გ-ნ „id“, უბიხ. კ̃გლ̃- „id“
- (8) დას.-ად. ლ̃ჷ „ღორი“, აღმ.-ად. ლ̃ჷ „id“
- (9) დას.-ად. ლ̃გდ-გნ „ბრწყინვა“, აღმ.-ად. ლ̃გდ-გნ „id“
- (10) დას.-ად. მგლ̃გ „ყინული“, აღმ.-ად. მგლ̃გ „id“

მჷღერი ლატერალური სპირანტის მსგავსად, იდენტური შესატყვისობებითაა წარმოდგენილი საერთოჩერქეზული ყრუ ლატერალურ სპირანტის რეფლექსებიც.

დას.ად. ლ' აღმ.ად. ლ' უბიხ. ლ' ს.ჩერქ. *ლ'

- (1) დას.-ად. ფლ̃-ზ-ნ „ყურება“, აღმ.-ად. ფლ̃-ზ-ნ „id“, უბიხ. ფლ̃-ა- „id“
- (2) დას.-ად. ფლ̃-გ-ჷ „წითელი“, აბძ. ფლ̃-გ „id“, აღმ.-ად. ფლ̃-გ-ზ' „id“, უბიხ. ფლ̃-გ „id“
- (3) დას.-ად. ლ'გ „სისხლი“ აღმ.-ად. ლ'გ „id“, უბიხ. ლ'გ „id“
- (4) დას.-ად. ლ'ა-ჳა „ფეხი“, აბძ. ლ'გ „id“, აღმ.-ად. ლ'ა-ყა „id“, უბიხ. ლ'ა-ჳა „id“

- (5) დას.-ად. -ლ'- „წოლა“, აღმ.-ად. -ლ'- „id“, უბიხ. -ლ'- „id“
- (6) დას.-ად. ლ'აჰჰ „ძვირი“, შაფს. ლ'აჰჰჰ „id“, აღმ.-ად. ლ'აჰჰ „id“, უბიხ. ლ'აჰა „id“
- (7) დას.-ად. ლ'გნჰ „ფრინველის ქონი“, აღმ.-ად. ლ'გნჰ „id“
- (8) დას.-ად. ფსალ' „სიტყვა“, აღმ.-ად. ფსალ'ჰ-ნ „თქმა“
- (9) დას.-ად. ლ'ჰთჰ-ნ „ხტუნვა“, აღმ.-ად. ლ'ჰთჰ-ნ „id“
- (10) დას.-ად. ლ'ჰჰ-ნ „დაბადება“, აღმ.-ად. ლხ'ჰ-ნ „id“

ანალოგიური ვითარებაა ყრუ-მკვეთრ ლატერალურ სპირანტთა შესატყვისობისას. აღსანიშნავია, რომ მკვეთრი ლატერალური სპირანტები უფრო ნაკლებად პოვნიერია, ვიდრე მისი მჟღერი და ყრუ-ფშვინვიერი ეკვივალენტი. თავად ყრუ-მკვეთრი ლატერალური ფონემები მეტად იშვიათად გვხვდება ძირებში.

დას.ად. ლ' აღმ.ად. ლ' უბიხ. ლ' ს.-ჩერქ. *ლ'

- (1) დას.-ად. პლ'გ „ოთხი“, აღმ.-ად. პლ'გ „id“, უბიხ. პლ'გ „id“
- (2) დას.-ად. ლ'გ „კაცი“, აღმ.-ად. ლ'გ „id“
- (3) დას.-ად. პლ'ჰ „ზურგი“, აღმ.-ად. პლ'ჰ „id“, უბიხ. პლ'ა-ჰა „მკერდი“
- (4) დას.-ად. ლ'ჰ-ნ „სიკვდილი“, აღმ.-ად. ლ'ჰ-ნ „id“

გარდა იდენტური ლატერალური ბგერათშესატყვისობებისა, საყურადღებოა ადილურ-უბიხური შესატყვისობა, სადაც ადილური **B** ტიპის ჰარმონიულ-დეცესიური თჰ კომპლექსს შეესატყვისება უბიხურ ლატერალურ მჟღერ ლ' სპირანტს. აღნიშნული ბგერათფარდობა ყრუ-ფშვინვიერი ლ' აფრიკატის რეფლექსაციად მიგვაჩნია. აფრიკატული ლატერალური ფონემებისგან ჰარმონიულ-დეცესიური კომპლექსების მიღება დადასტურებულია ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში, სადაც რეფლექსის სახით სახეზეა ლჰ ბგერათკომპლექსის (გუდავა 1964, 110). გარდა ამისა, ნახურ და დაღესტნურ ენებს შორის დადასტურებულია ს-დად. *ლ' : ს-ნახ. *თხ

ბგერათმესატყვისობა (ჩუხუა 2007, 226-227). ლ' > ლჰ > თჰ მონაცვლეობა დასაშვებად მიგვაჩნია.

უბიხური რეფლექსის მისი ახსნა გაცილებით მარტივია და იგი ამოსავალი ფონემის სპირანტიზაციის გზით იქნა მიღებული: ლ' > ლ̃. აღნიშნული ბგერათმესატყვისობა გვხვდება შემდეგ მაგალითებში:

ს.-ჩერქ. *ლ' ; დას.ად. თჰ ; აღმ.ად. თჰ ; უბიხ. ლ̃

(1) დას.-ად. თჰა-კ°გმ „ყური“, აღმ.-ად. თჰა-კ°გმ „id“, უბიხ. ლ̃ა-კ°გმა „id“

(2) დას.-ად. თჰაღლ̃ა-ნ „დახრჩობა“, აღმ.-ად. თჰაღლ̃ა-ნ „id“, უბიხ. ლ̃აღლ̃ა- „id“

(3) დას.-ად. ლ°გ-თჰა-ნ „მოშარდვა“, უბიხ. ლ°ა-ღა- „id“

უნიკალური ბგერათმესატყვისობის სახით გვხვდება ადიღური ლატერალისა და უბიხური პალატალური სონანტის თანაფარდობა. ამ შემთხვევაში ლოგიკურად მიგვაჩნია ლატერალური მჟღერი სპირანტის რეკონსტრუქცია.

დას.ად. ლ̃ აღმ.ად. ლ̃ უბიხ. ლ ს.-ჩერქ. *ლ̃

(1) დას.-ად. ჩ̃ღლ̃ა „სოფელი“, შაფს.„ბჟედ. ჩ̃ღლ̃ა „id“, აღმ.-ად. ჟღლ̃ა „id“, უბიხ. ჯგღ „id“

საერთოაფხაზურ-ადიღურ ქრონოლოგიურ დონეზე წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო სონორული, აფრიკატული და სპირანტული ლატერალური ფონემები. აქედან, სონორულმა ლ ლატერალმა პირვანდელი სახე მხოლოდ აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმებში შეინარჩუნა, მაშინ როდესაც ჩერქეზულ ენებში მან დაკარგა სონორობა და განიცადა სპირანტიზაცია *ლ' > ლ̃. ამოსავალში არსებულმა ლატერალ-სპირანტებმა კი, პირუკუ, პირვანდელი სახე ჩერქეზულ ენებში შეინარჩუნეს, ხოლო აფხაზურ-აბაზურში მოხდა მათი სპირანტულ სიბილანტებად ტრანსფორმაცია. მსგავსი პროცესი დასტურდება ხუნძური ენის კილოებშიც, რაც

ამ ბგერათშესატყვისობის ვალიდურობას კიდევ უფრო დამაჯერებელს ხდის. ძირეული აფრიკატული ლატერალური ფონემა არ არის პოვნირი არც ერთ აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმაში.

ჩვენ მიერ წარმოდგენილი საერთოაფხაზურ-ადილური ლატერალური სისტემა მკაფიოდ განსხვავდება სტაროსტინისა და ჩირიქბას მიერ წარმოდგენილი რეკონსტრუქციებისგან. შეუძლებლად მიგვაჩნია ფუძე-ენაში ერთდროულად 28 ლატერალური ფონემის რეკონსტრუქცია, როგორც ეს სტაროსტინ-ნიკოლაევის კავკასიურ ენათა ლექსიკონში არის მითითებული (სტაროსტინ-ნიკოლაევი 1994, 181-182).

სტაროსტინისეული რეკონსტრუქციების დასაბუთებაც საკმაოდ სუსტია და რიგ შემთხვევაში მხოლოდ უნიკალური შესატყვისობის საფუძველზეა რეკონსტრუქციებული. მის სისტემაში აღდგენილია აფრიკატულ და სპირანტთა ოთხეულბრივი სისტემა და თითოეული ლატერალური ფონემის ლაბიალიზებული, პალატალიზებული ან სულაც პალატალიზებულ-ლაბიალიზებული ვარიანტიც.

სტაროსტინთან შედარებით, უფრო რაციონალურად გამოიყურება ვ. ჩირიქბას მიერ რეკონსტრუქციებული პროტოაფხაზურ-აბაზური ლატერალური სისტემა (ჩირიქბა 1996, 268-277); ჩვენ არ ვიზიარებთ ლაბიალიზებული ყრუ-ფშვინვიერი ლატერალური ფონემისა და ჩერქეზული სიბილანტებისა და აფხაზურ-აბაზური გუტურალური სპირანტების ლატერალური ფონემების აღდგენას. ანალოგიური დამოკიდებულება გვაქვს შემდეგი სახის ბგერათფარდობებზე: ადილ.

ჩ/ჩ : აფხ-აბაზ. **ც^o** : უბიხ. **ც^o** და ადილ. **ჩ[~]** : აფხ. **ჯ[~]** : უბიხ. **ჟ^o**. მაგალითად:

(1) აფხ. **ხ-ფა** „სამი“, აბაზ. **ხ-ფა** „id“, დას.-ად. **შგ** „id“, აღმ.-ად. **ს'გ** „id“, უბიხ. **ს'გ / ს'ა** „id“

(2) აფხ. **ა-ჩა** „ძილი“, აბაზ. **ჩ^oა** „id“, დას.-ად. **ჩგ-აჰ** „id“, უბიხ. **ც^oა** „id“

(3) დას.-ად. ჩ[~]გლ[~] „სოფელი“, შაფს., ბჟედ. ჩ[~]გლ[~] „id“, აღმ.-ად. ჟგლ[~] „id“, უბიხ. ჯგგ „id“ და სხვ.

ვფიქრობთ, რომ ზემოთხსენებულ შესატყვისობათა რეკონსტრუქცია გუტურალურ და სიბილანტურ რიგებში უნდა მოხდეს და მათ სათანადო ნაწილში განვიხილავთ. გთავაზობთ სადღეისოდ არსებულ ლატერალურ ფონემათა რეკონსტრუქციებს

ცხრილი N5: ს. სტაროსტინის და ს. ნიკოლაევის რეკონსტრუქცია

	მჟღერი	ყრუ-ფშვინვიერი	ყრუ-მკვეთრი	ყრუ-უფშვინველი
აფრიკატული ლატერალური ხშული	*ლ ^{~+} *ლ ^{~+} ~ *ლ ^{~+} ° *ლ ^{~+} ~°	*ლ ⁺ *ლ ⁺ ~ *ლ ⁺ ° *ლ ⁺ ~°	*ლ ⁺ *ლ ⁺ ~ *ლ ⁺ ° *ლ ⁺ ~°	*ლ ⁺ > *ლ ⁺ > *ლ ⁺ >~°
სპირანტული ლატერალი	*ლ [°] *ლ [~] *ლ [~] °	*ლ [°] *ლ [°] *ლ [~] *ლ [~] °		*ლ [°] > *ლ [°] > *ლ [~] > *ლ [~] >
სონორული ლატერალი	*ლ *ლ~			

ცხრილი N6: ვ. ჩირიქბას რეკონსტრუქცია

	მჟღერი	ყრუ-ფშვინვიერი	ყრუ-მკვეთრი
აფრიკატული ლატერალური ხშული	*ლ ⁺		*ლ ⁺

სპირანტული ლატერალი	*ლ̃	*ლ ^ა *ლ ^ა	
სონორული ლატერალი	*ლ		

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, აფხაზურ-აბაზური სონორული და ჩერქეზული სპირანტული ლატერალის შესატყვისობისას სონორული ლატერალი აღდგება.

ს. აფხ-ად. *ლ ს. აფხ-აბაზ. *ლ ს. ჩერქ. *ლ̃

- (1) აფხ. ა-ც-ლამჭჷ „ყბა“, აბაზ. ც-ლამჭჷ „id“, უბიხ. ლაღა „ლოყა“
- (2) აფხ. ჩ^ა-მლა „მისადგმელი კიბე“, დას.-ად. ფხა-ბლ̃ „საკაცე“, აღმ.-ად. ფხა-ბლ̃ „id“
- (3) აფხ. ა-ბელ-რს „წვა, დაწვა“, აბაზ. (ტაფ.) ბელ-რა „id“, დას.-ად. ბლ̃-ნ „id“, აღმ.-ად. ბლ̃-ნ „id“
- (4) აფხ. ა-ლა „თვალი“, აბაზ. ლა „id“, დას.-ად. ნჷ < *ლ̃ა „id“, აღმ.-ად. ნჷ < *ლ̃ა „id“, უბიხ. ბლ̃ა „id“
- (5) აფხ. ა-ლაჰა „ლეღვი“, დას.-ად. (შაფს.) ახ^ა < *ლ̃ახ^ა „id“, უბიხ. ლახ^ა „id“
- (6) აფხ. (ბზიფ.). ა-ქ^ალ „ქობი“, აბჟ. ა-ქ^ალა „id“, აბაზ. ქ^ალა „id“, დას.-ად. ჩ^ალ̃ „id“, შაფს. ქ^ალ̃ „id“

(7) აფხ. (ახჰ). ა-კამპზღლ „ქეჩის პატარა ბურთულა“, აღმ.ად. შკამპზღლ „საცობი“, უბიხ. კამპზღლ „რკო“

(8) აფხ. ა-მლა „შიმშილი“, აბაზ. (აშხ.) ა-მალა „id“, ტაპ. მლა „id“, დას.ად. მალა-ჰუნ „id“

იმ შემთხვევაში, თუკი ერთმანეთს აფხაზურ-აბაზური შიშინა აფრიკატი და ჩერქეზული ლატერალური სპირანტი შეესატყვისება, ამოსავალში ლატერალური სპირანტი აღდგება. მსგავსი პროცესი დასტურდება მონათესავე ხუნძურ ენაშიც (ჩიქობავა-ცერცვაძე 1962, 68).

ს. აფხ-ად. *ლ ს. აფხ-აბაზ. *ჟ ს. ჩერქ. *ლ

(1) აფხ. ა-ჟგ „ხორცი“, აბაზ. ჟგ „id“, დას.-ად. ლგ „id“, აღმ.-ად. ლგ „id“, უბიხ. ლა „შიგნეულობა“

(2) აფხ. ა-ჟა „კურდღელი“, აბაზ. ჟა / აჟა „id“, უბიხ. ლა „id“

(3) აფხ. ბჟ-ბა „შვიდი“, აბაზ. ბჟ-ბა „id“, დას.-ად. ბლგ „id“, აღმ.-ად. ბლგ „id“, უბიხ. ბლგ „id“

(4) აფხ. ა-ბჟა-რა „შუაში, შორის“, აბაზ. (ტაფ). ბჟა-(რა) „id“, დას.-ად. ბლჟ-გვერდით (პრევერბი)“, აღმ.-ად. ბლჟ- „id“, უბიხ. ბლა „შუაში“

ს. აფხ-ად. *ლ‘ ს. აფხ-აბაზ. *შ ს. ჩერქ. *ლ‘

(1) აფხ. ა-ფშ-რა „ყურება“, აბაზ. ფშ-რა „id“, დას.-ად. ფლ‘ჟ-ნ „id“, აღმ.-ად. ფლ‘ჟ-ნ „id“, უბიხ. ად. ფლ‘ჟ- „id“

- (2) აფხ. ა-შ~ა-პე „ფეხი“, აბაზ. შ~ა-პე „id“, დას.-ად. ლ'ა-ჟა⁰ „id“, აღმ.-ად. ლ'ა-ყ⁰ „id“, უბიხ. ლ'ა-პა „id“
- (3) აფხ. ა-შ~თა-რა „წოლა“; აბაზ. შ~თა-ზა-რა „id“, დას.-ად. -ლ'გ- „id“, აღმ.-ად. -ლ'გ- „id“, უბიხ. -ლ'გ- „id“
- (4) აფხ. ა-ს~გ-ბჟ „შუადღე“; აბაზ. შგ-ბჟა-ნ „id“, დას.-ად. ეგ-ლ'ზ-ს „id“, აღმ.-ად. ეგ-ლ'ზ-ს „id“
- (5) აფხ. ა-შა-რს „გაყოფა, შექმნა“, აბაზ. ჟ-შა-რა „დაბადება“, დას.-ად. ლ'ჟან „id“, აღმ.-ად. ლ'ხ⁰ან „id“
- (6) აფხ. შ~აშ⁰გ „მჭედელთა ღმერთი“, დას ად. ლ'ანგშ⁰ „id“, აღმ.-ად. ლ'ანგს' „id“
- (7) აფხ. (ბზიფ.). ა-შ~ა-ფსტა „არჩვი“, აბჟ. ა-შ~ა-ბსტა „id“, უბიხ. ლ'ა „შველი“
- (8) აბაზ. (ტაპ.) მგჟ⁰ა-შ „გზა, ბილიკი“, დას.-ად. ჟგ-ლ'ზ „ხმელეთი“, უბიხ. ეგც⁰ა-ლ'ა „id“
- (9) აფხ. ა-ყაფშ⁰ „წითელი“, დას.-ად. ფლ'გ-ზ' „id“, აღმ.-ად. ფლ'გ-ზ' იდ; უბიხ. ფლ'ა „id“

ვინაიდან აფხაზურ-აბაზურში არ არსებობს ყრუ-მკვეთრი შიშინა აფრიკატი, მისი კომპენსაცია ყრუ-ფშვინვიერი აფრიკატით მოხდა. ამოსავალ ვითარებაში აგრეთვე შეუძლებლად მიგვაჩნია ლატერალური ყრუ-მკვეთრი სპირანტის არსებობა და მივიჩნევთ, რომ საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე ყრუ-მკვეთრი ლატერალური აფრიკატი უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი, რომლის სპირანტიზაციის შედეგადაც მიღებულ იქნა დღევანდელ ჩერქეზულ ენებში გავრცელებული მისი რეფლექსები.

ს. აფხ.-ად. *ლ⁰ ს. აფხ.-აბაზ. *შ⁰ ს. ჩერქ. *ლ⁰

- (1) აფხ. ა-შ~რა „მოკვლა“, აბაზ. შ~რა „id“, დას.-ად. ლ'ან „სიკვდილი“, აღმ.-ად. ლ'ან „id“

(2) აფხ. ფშ~ბა „ოთხი“, აბაზ. ფშ~ბა „id“, დას.-ად. პღგ „id“, აღმ.-ად. პღგ „id“, უბიხ. პღგ „id“

(3) აფხ. ა-ფშ „ჩოხის წელის ნაწილი“, დას.-ად. პღა „ზურგის ზედა ნაწილი“, აღმ.-ად. პღა „id“, უბიხ. პღგ-ჟა „მკერდი“

გარდა სისტემური ბგერათშესატყვისობებისა, შესაძლებლად მიგვაჩნია უნიკალურ ბგერათფარდობებზე დაყრდნობით მჟღერი ლატერალური აფრიკატის რეკონსტრუქციაც.

ს. აფხ-ად. *ლ⁺ ს. აფხ-აბაზ. *ლ ს. ჩერქ. *თჰ

(1) აფხ. ა-ლგ-მჰა „ყური“, აბაზ. ლგ-მჰა „id“, დას.-ად. თჰა-კ⁰გმჰ „id“, აღმ.-ად. თჰა-კ⁰გმ „id“, უბიხ. ლა-კ⁰გმა „id“

ამასთანავე გვხვდება უბიხური მჟღერი დენტალური დ ხმულის და აფხაზურ-აბაზური სონორ-ლატერალის შესატყვისობაც. აღნიშნული შესატყვისობა შემდეგი ფონეტიკური პროცესით შეიძლება აიხსნას: *ლ⁺ > *ლჰ > *დჰ > დ. ლატერალური აფრიკატისგან ჰარმონიულ-დეცესიუსი კომპლექსის მიღების პროცედურა იხილეთ ზემოთ.

ს. აფხ-ად. *ლ⁺ ს. აფხ-აბაზ. *ლ ს. ჩერქ. *დ

(1) აფხ. ა-ლასა „მატყლი“, აბაზ. ლასა „id“, უბიხ. დაშ⁰გ „id“

(2) აფხ. ა-ლაჰ⁰ა „ყორანი“, აბაზ. ლაჰ⁰ა „id“, უბიხ. დახ⁰ა „მტრედი“

საყურადღებოა აგრეთვე შემდეგი უნიკალური ბგერათშესატყვისობა:

(1) აფხ. ა-ლა „ძალი“, აბაზ. ლა „id“, დას.-ად. ჰჰ „id“, აღმ.-ად. ჰჰ „id“, უბიხ. ‘უა „id“

ამ შესატყვისობის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხილეთ ფარინგალურ რიგში.

ვლინდება აგრეთვე აფხაზურ-აბაზური რ ვიზრანტისა და ჩერქეზული მჟღერი სპირანტული ლატერალის შესატყვისობა, სადაც ამოსავალში ლატერალურ სონორს ვვარაუდობთ. ჩვენს ვარაუდს ის გარემოება ამყარებს, რომ სტატისტიკის მიხედვით, ვიზრანტი რ ფონემა გაცილებით ნაკლები სიხშირით არის წარმოდგენილი ვიდრე ლატერალური სონორი ლ.

ს. აფხ-ად. *ლ ს. აფხ-აბაზ. *რ ს. ჩერქ. *ლ

(1) აფხ. ა-ზრა „ფაფარი“, აბაზ. ზრა „id“, დას.-ად. ფგლ-ც „აბურძგნული“, ბაზ-ცა „id“

(2) აფხ. ა-რ „ჯარი“, აბაზ. რგ „id“, უბიხ. ლა „id“

ჩვენ მიერ აღდგენილ საერთოაფხაზურ-ადილურ ლატერალურ სისტემაში აღვადგენთ აფრიკატულ, სპირანტულ და სონორულ ლატერალებს. აფრიკატულ ლატერალთა სამეულებრივი სისტემა არასრულია, ვინაიდან ჩვენს ხელთ არსებული მასალა არ გვაძლევს ყრუ-მკვეთრი აფრიკატული ლატერალის რეკონსტრუქციის საშუალებას. სპირანტული რიგი ბინარული სისტემით – მჟღერი და ყრუ-ფშვინვიერით არის წარმოდგენილი. ასევე, არ ვიზიარებთ ლაბიალიზებული, პალატალიზებული, ლაბიო-პალატალიზებულ და პრერუპტიულ ლატერალთა არსებობას ფუძე-ენურ ვითარებაში. ჩვენს მიერ აღდგენილი სისტემა შემდეგნაირად გამოიყურება:

ცხრილი N7: ლატერალური ფონემების რეკონსტრუქცია

	მჟღერი	ყრუ- ფშვინვიერი	ყრუ- მკვეთრი
აფრიკატული ლატერალური ხშული	* ლ^{h}		* ლ^{h}
სპირანტული ლატერალი	* ლ^{h}	* ლ^{h}	
სონორული ლატერალი	* ლ		

თავი IV

სიბილანტური სისტემის რეკონსტრუქცია

უდავოა, რომ სიბილანტთა სისტემა ყველაზე რთულია აფხაზურ-ადილურ ენებში სხვა ფონემურ ქვესისტემებთან შედარებით. თანამედროვე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიურ ენა-კილო-თქმებში პოვნიერია სისინა, სისინ-შიშინა და შიშინა სიბილანტების, როგორც აფრიკატების, ასევე სპირანტების სადა, პალატალიზებული და ლაბიალიზებული სახეობები. სიბილანტური აფრიკატები წარმოდგენილია სამეულებრივი, და ზოგჯერ ოთხეულებრივი რიგითაც (შაფსურურსა და ბჟედურურ დიალექტებში), სპირანტთა სისტემა კი – წყვილეულებრივი რიგით.

სიბილანტთა სიმრავლის გარდა, აფხაზურ-ადილური ენები ხასიათდება სიბილანტთა შორის არასისტემურ და არაკანონზომიერ შესატყვისობათა დიდი რაოდენობით, რაც, თავის მხრივ, მათი ერთ-ერთი მთავარი სირთულეა. ამ თავსატეხის ამოხსნა პირველად გ. როგავამ სცადა (როგავა 1973, 303-315).

აფხაზურ-აბაზური ქვესისტემა -აფხაზურ-აბაზური ენები მდიდარია სიბილანტებით. შედარებით სრულყოფილი სისტემა ასახულია ბზიფურ დიალექტში, სადაც წარმოდგენილია სისინა, სისინ-შიშინა და შიშინა სიბილანტები.

დავის საგანია ე. წ. „გემინირებული“ შიშინა ფონემების არსებობა. ამ ფონემებად სპეციალურ ლიტერატურაში ხშირად მოიხსენიებენ სპეციალურ ლიტერატურაში სადა შიშინა **ჟ რ ჭ ჟ შ** სადა ფონემებს. ამ ფონემათა აკუსტიკური დახასიათება შემდეგნაირადაა წარმოდგენილი: „რბილი **ჟ , რ , ჭ** წარმოთქმისას, ენის ზურგის (რუს. спинка) წინა ნაწილი მიიწევს ნუნისკენ და წარმოქმნის ხშულს, რომელიც თანდათანობით ნაპრაღად იქცევა, საიდანაც ჰაერი

ვიწრო ნაკადად გამოედინება. ხშვისას და მისი ნაპრაღად ქცევის პროცესში, ძირითად არტიკულაციას დაემატება ენის ზურგის შუა ნაწილის აწევა, რომლის აკუსტიკური შედეგიც ამ ბგერათა დარბილებაა. თუკი ხშვისას და ნაპრაღის წარმოქმნისას ამ ყველაფერს ემატება ენის ზურგის უკანა ნაწილის აწევა, მაშინ მაგარ **ჯ, ჩ, ჭ** არიკატებს მივირებთ“ (არისტავა, ზღაჟბა და სხვ. 1968, 20).

ანალოგიური აზრი ჩირიქბასაც აქვს „გემინირებულ“ ფონემებთან დაკავშირებით (ჩირიქბა 2003, 18-19).

ქ. ლომთათიძის აზრით, „ფონემებად აფხაზურ-აბაზურის რბილი **ჯ, ჩ, ჭ** (ე.ი. **ჯ[~], ჩ[~], ჭ[~]**) სახეობები უდგება ქართულის აფრიკატთა სათანადო სამეულის (ამიტომაც დამატებით სილბოს ნიშანს აღარ ვიყენებთ მათ გადმოსაცემად, თუმცა ბგერობრივად მათ შორის სხვაობას მაინც აქვს ადგილი, აფხაზურ-აბაზურის **ჯ, ჩ, ჭ** უფრო რბილად გამოითქმის ვიდრე ქართულისა, რაც, ალბათ, შეპირობებულია მაგარ **ჯზ, ჩზ, ჭზ** კორელატთა არსებობით აღნიშნულ ენებში“ (ლომთათიძე 1977, 160-161).

აღსანიშნავია გ. ახვლედიანის მოსაზრება, რომელიც ამ ფონემებს „მაგარ“ თანხმოვნებს უწოდებს. მისი აზრით, „აღსანიშნავია „მაგართა“ წარმოთქმისას საარტიკულაციო ორგანოთა ძლიერი დაჭიმულობა“ (ახვლედიანი 1949, 399). იქვე უნდა აღინიშნოს, რომ აფხაზურში არ არსებობს კორელაციური ოპოზიცია „მაგარ“ და „საშუალო“ (resp. გემინირებულ და არაგემინირებულ) სიბილანტებს შორის. ამ ყველაფერზე დაყრდნობით, საარტიკულაციო ორგანოების ძლიერი დაჭიმულობა შიდა დიალექტურ ალოფონად მიგვაჩნია.

გემინირებულ სიბილანტთა (და არამარტო) არსებობა აფხაზური ენის სამურ დიალექტში დააფიქსირეს ბ. ვოქსმა და ზ. ფისიფამ (1997). მათ შესძლეს კორელაციური ოპოზიციის წარდგენაც. მაგალითად: სამ. ა-შგ-რა „გაბრაზება“ ~ ა-შშგ-რა „შემოღობვა“ და სხვ. (ვოქს-ფისიფა 1997, 3-4). ვინაიდან სამური დიალექტის შესახებ მცირე ცნობები მოგვეპოვება და ჩირიქბასა და სხვების მიერ მოგროვებული სავსე

მასალა ჯერჯერობით გამოუქვეყნებელია, ამჯერად თავს შევიკავებთ ამ ფონემათა გენეზისის განხილვისგან. უდავოა, რომ საკითხი დამატებით კვლევას მოითხოვს.

წარმოგიდგენთ აფხაზურ-აბაზურ სიბილანტთა სისტემას:

აბჟ. ძ ბზიფ. ძ აშხ. ძ/ზ ტაპ. ძ/ზ ს-აფხ-აბაზ. *ძ

(1) აფხ. ა-ძ^გ „წყალი, მდინარე“, აბაზ. ძგ „id“

- აფხ. ა-ხ^ძ „სახელი“, აშხ. ხ^{გზ} „id“, ტაპ. ხ^{ზგ} „id“

მჟღერი სისინა აფრიკატი საკმაოდ იშვიათია და ძირითადად „წყალი“ ძირის შემცველ ლექსემებში არის წარმოდგენილი.

აბჟ. ც ბზიფ. ც აშხ. ც ტაპ. ც ს-აფხ-აბაზ. *ც

(1) აფხ. ა-ც^ა „ბერელი“, აბაზ. ცა „id“

(2) აფხ. ა-ცაგ^ა „ბლაგვი, არამჭრელი“, აბაზ. ცაგ^ა „id“

(3) აფხ. ა-ცგ^ა-რა / ა-ც-რ^ა „ერთი პატარა ნაწილი“, აბაზ. ცგ-რა „კურკა“

(4) აფხ. ა-ცგრ-ცგრ „ბრწყინვა“, აბაზ. ცგრ-ცგრ „id“

(5) აფხ. ა-ცკა „სუფთა“, აბაზ. ცკა „id“

(6) აფხ. ა-ცხა „თაფლი“, აბაზ. ცხა „id“

(7) აფხ. ა-ცჭა „ხიდი“, აბაზ. ცჭა „id“

(8) აფხ. ა-ცჭა-რა „დარტყმა, მოპირვა (ცელის)“, აბაზ. ცჭა-რა „id“

(9) ბზ. ა-ცლამჭ^ა „ლეჭვა“, აბჟ. ა-ცლამჭ^ა „id“, აბაზ. ცლამჭ^ა „id“

სისინა ყრუ-ფშვინვიერი აფრიკატი შედარებით მეტი დისტრიბუციით გამოირჩევა და როგორც მოსალოდნელი იყო, გვხვდება იდენტური შესატყვისობების სახით.

აბჟ. წ ბზიფ. წ აშხ. წ ტაპ. წ ს-აფხ-აბაზ. *წ

- (1) აფხ. ა-წა-რს „კვერცხის დადება“, აბაზ. წა-რს „id“
- (2) აფხ. ა-წაფხს „გასარები“, ტაპ. წაფხა „id“
- (3) აფხ. ა-წას „ჩვეულება, ადათი“, ტაპ. წას „id“ < ქართ. წეს-ი
- (4) აფხ. ა-წლა „ხე“, აშხ. ა-წალა-ჟო „ძველი ხე“, ტაპ. წლა „ხე“
- (5) აფხ. ა-წად „ბავშვი (ბიჭი)“, აბაზ. წად „id“ < მეგრ. წიე „ბიჭი“
- (6) ბზ. ა-წგბო „კუდი, ბოლო“, აბჟ. ა-წახა „id“, აბაზ. წგვა „id“
- (7) აფხ. ა-წას „ყინული“, აბაზ. ცჰა-შოგ „id“ < *წგჰა
- (8) აფხ. ა-წრა „პატარა ქამარი, ჩუქურთმა“, აბაზ. წრა „id“
- (9) აფხ. ა-წა „ძირი, ფსკერი“, აბაზ. წა-ჟლა „ღრმა“
- (10) აფხ. წგფხ „მარშან“, აბაზ. წგფხ „id“

მსგავსად ყრუ-ფშვინიერისა, ყრუ-მკვეთრი სისინა აფრიკატივ იდენტური შესატყვისობებით გვხვდება და მეტი სიხშირით ხასიათდება.

აბჟ. ზ/ძ ბზიფ. ზ/ძ აშხ. ზ ტაპ. ზ ს-აფხ-აბაზ. *ზ

- (1) აფხ. ა-ბგზშა „ენა“, აშხ. აფხ. ა-ბგზშა „id“, ტაპ. აფხ. ბგზშა „id“
- (2) აფხ. ა-ბგზა „კარგი“, აშხ. ბგზა „id“, აბაზ. ბგზა „id“
- (3) აფხ. ა-ზქა „ზურგი“, აშხ. ა-ზაქო / ზქა „id“, ტაპ. ზქო „id“
- (4) ბზ. ა-ზაქ-რა „კბენა“, აბაზ. ზაქ-რა „id“
- (5) ბზ. ა-ზლა / ა-ძლა „ტკბილი“, აბჟ. ა-ზლა „კარაქი“
- (6) აფხ. ა-ზ „ნარველი“, აშხ. ა-ზგ „id“
- (7) აფხ. ზნგ „ერთხელ“, აშხ. ზანგ „id“, აბაზ. ზნგ „id“
- (8) აფხ. ა-შა „მთვარე“, ახჰ. ა-შგძ „id“, აშხ. ა-შგძ „id“, ტაპ. შგ „id“

მჟღერი სისინა სპირანტი ზოგჯერ აფხაზურ კილო-თქმებში მჟღერ სისინა აფრიკატს შეისატყვისებს, თუმცა ეს პროცესი შიდა დიალექტურ ინოვაციად მიგვაჩნია, რაც სპირანტთა აფრიკატიზაციით უნდა იყოს გამოწვეული.

აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმებში წარმოდგენილია სისინ-შიშინა სიბილანტები. პირვანდელი სახით ისინი შენარჩუნებულია ბზიფურ დიალექტში, სხვა ენობრობრივ ერთეულებში კი განიცადეს სპირანტიზაცია.

აბჟ. ს ბზიფ. ს აშბ. ს ტაპ. ს ს-აფხ-აბაზ. *ზ

- (1) აფხ. ა-ფსაფა „კეთილი საქმე“, აბაზ. ფსაპა „id“ < ადილ. ფსაფა „id“
- (2) აფხ. დასგჷ „ყველა, ყველაფერი“, აბაზ. დასგჷ „id“
- (3) აფხ. ა-ქაშა „ცხოველების კუჭი“, აშბ. კამსა „ადამიანის მუცელი“
- (4) აფხ. ა-კასგ „მანდილი“, აბაზ. კასგ „id“
- (5) აფხ. ა-სა-რს „მოჭრა“, აბაზ. სა-რს „id“
- (6) აფხ. ა-სა-რა „ადუღება“
- (7) ბზ. ა-სსა-რს „თხლად დაჭრა“, აბჟ. ა-რ-სსა-რს „id“
- (8) აფხ. ა-საბა „მტვერი“, აბაზ. საბა „id“
- (9) აფხ. ნას „შემდეგ“, აშბ. ნას / ანას „კი ბატონო“
- (10) აფხ. სა-რა „მე“, აბაზ. სა-რა „id“

ყრუ-ფშვინვიერი სისინა სპირანტი ფართო დისტრიბუციით გამოირჩევა როგორც ანლაუტში, ისევე აუსლაუტშიც. რამე სახით სისტემური გადაწევა, თუნდაც დიალექტური ინოვაცია, არ შეინიშნება.

აბჟ. ძ ბზიფ. ძ' აშბ. ძ ტაპ. ძ ს-აფხ-აბაზ. *ძ'

- (1) ბზ. ა-ძ'ა „გამხდარი“, აბჟ. ა-ძა „id“
- (2) ბზ. ა-ძ'ა „მანძილი ცერა თითიდან ნეკა თითამდე“, აბჟ. ა-ძ'ა „id“, ტაპ. ძა „id“
- (3) ბზ. ა-ძ'აშა „ცვარი“, აბჟ. ა-ძაშა „id“

- (4) ბზ. ა-ძ'ღ „ლოყა“, აბჟ. ა-ძღ „id“
- (5) ბზ. ა-ძ' „რწყილი“, აბჟ. ა-ძ „id“
- (6) ბზ. ა-ძ'გს'-აამთა „წვიმიანი სეზონი“
- (7) ბზ. ა-ძ'-რს „შეწვა“, აბჟ. ა-ძ-რა „id“, ტაპ. ძ-რა „id“
- (8) ბზ. ა-ძ'გშ „სრულიად ჭაღარა“, აბჟ. ა-ძგშ „id“
- (9) ბზ. ა -ძ'გნ „ზამთარი“, აბჟ. ა -ძგნ „id“, საძ. ა-ძნა-რა „id“, აშხ. ძნგ „ზამთარი, შემოდგომა“, ტაპ. ძნგ „შემოდგომა“
- (10) ბზ. ა-ძ'ამ' „ბუ“, აბჟ. ა-ძამ „id“, ტაპ. ძამგ „id“

აღნიშნული ბგერათშესატყვისობა სისტემური და უგამონაკლისოა. აქედან გამომდინარე, საერთოაფხაზურ-აბაზური სისინ-შიშინა მჟღერი აფრიკატის რეკონსტრუქციისათვის საკმარისია ბზიფური დიალექტის მონაცემები, თუნდაც მას სხვა კილო-თქმებში შესატყვისი არ მოეძებნებოდეს.

აბჟ. ძ⁰ ბზიფ. ძ⁰ აშხ. ძ⁰ ტაპ. ჯ⁰ ს-აფხ-აბაზ. *ძ⁰

- (1) ბზ. ა-ძ⁰-რს / ა-ძ⁰-რა „რწყევა“, აშხ. ძ⁰ა-რა „id“, აბჟ. ა-ძ⁰ა-რა „id“, ტაპ. ჯ⁰ა-რს „id“
- (2) ტაპ. ჯ⁰აშ-რა „გადაღლა“
- (3) ბზ. ა-ძ⁰ძ⁰ა-რა / ა-ძ⁰გძ⁰ა-რა „რეცხვა“, ტაპ. ჯ⁰ჯ⁰ა-რს „id“

განსხვავებით სისინა სიბილანტებისგან, სისინ-შიშინა სიბილანტებს ლაბიალიზებული ვერსია გააჩნია. გარდა ამისა, ჩანს, რომ ყველა აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმაში, გარდა ტაფანტურისა, შენარჩუნებულია ლაბიალიზებული სისინ-შიშინა აფრიკატი, ხოლო, თავის მხრივ, ტაფანტურში მან გაშიშინება განიცადა. (ლომთათიძე: 1973, 166-167).

აბჟ. ც ბზიფ. ც' აშხ. ც ტაპ. ც ს-აფხ-აბაზ. *ც'

- (1) ბზ. ა-ც'ა „ბალი“, აბჟ. ა-ცა „id“

- (2) ბზ. ა-ც'ა-რ / ა-ც'გ-რ „დვრიტა“, აბჟ. ა-ცა-რ / ა-ცა „id“, ტაბ. ცა-რა „id“
- (3) ბზ. ა-ც'ა-რა „წასვლა“, აბჟ. ა-ცა-რან „id“, აშხ. ცა-რან „id“, ტაბ. ცა-რა „id“
- (4) ბზ. ც'ახ° „ერთი წლის შემდეგ“, აბჟ. ცახ° „id“
- (5) ბზ. ა-ც'აყ~ „კლდე“, აბჟ. ა-ცაყ~ა „id“
- (6) ბზ. ა-ც'-ზ-აა-რა „ერთად ყოფნა“, აბჟ. ა-ც-ზ-აა-რა „id“
- (7) ბზ. ა-ც'გ°გ „კატა“, აბჟ. ა-ცგ°გ „id“, ტაბ. ცგ°გ „id“
- (8) ბზ. ა-ც'გ'ზც'°გ „ცხოველთა სასქესო ორგანოს კანი“
- (9) ბზ. -ც'გვზ~ამ'ა „ყოველი“, აბჟ. -ცვზ~ამა „id“
- (10) ბზ. ც'ას' „ერთად თამაში“, აბჟ. ცას „id“

მსგავსად მჟღერი სადა სისინ-შიშინა აფრიკატისა, ფშვინვიერი აფრიკატიც ბზიფური დიალექტის მონაცემების საფუძველზე აღდგება.

აბჟ. ც'° ბზიფ. ც'° აშხ. ც'° ტაბ. ჩ° ს-ავზ-აბაზ. *ც'°

- (1) აფხ. ა-ც'°ა „სიზმარი“, ტაბ. ჩ°ა „id“
- (2) აფხ. ა-ც'°ან „კანი, ფერი“, ტაბ. ჩ°ა „id“
- (3) აფხ. ა-ც'°ა „ცვილი“, ტაბ. ჩ°ა-ბა „id“
- (4) აფხ. ა-ც'°ა-რან / ა-ც'°ც'°ა-რა „წოვა“, ტაბ. ჩ°ა-რა „id“
- (5) ბზ. ა-ც'°გც'° „პარსვა“, აბჟ. ა-ც'°ც'° „id“
- (6) ბზ. ა-ც'°აზ'°ა-რა „საუბარი“, აბჟ. ა-ც'°აჟ'°ა-რა „id“, ტაბ. ჩ°აჟ'°ა-რა „id“
- (7) აფხ. ა-ც'°აჰა „საფრთხოვლა“
- (8) აფხ. ა-ც'°ამა / ა-ც'°ამა „მატლი, პარაზიტული ჭია“
- (9) აფხ. ა-ც'° „ხარი“, აშხ. ც'°გ „id“, ტაბ. ჩ°გ „id“

(10) აფხ. ც'გჷა „ადრე“, ტაპ. ჩ'გჷა „id“

როგორც ვხედავთ, პირვანდელი სახე შენარჩუნებულია აფხაზურ კილო-თქმებსა და აშხარულში, ხოლო ტაპანტურში ფონემა გამომინდა.

აბჟ. წ ბზიფ. წ' აშხ. წ ტაპ. წ ს-აფხ-აბაზ. *წ'

(1) ბზ. ა-წ'ან „ტილი“, აბჟ. ა-წ'ან „id“, ტაპ. წა „id“

(2) ბზ. ა-წ'ა „სიმართლე“, აბჟ. წა „id“, ტაპ. ა-წა „id“

(3) ბზ. ა-წ'ან „მითოლოგიური ჯუჯა“, აბჟ. ა-წ'ან „id“

(4) ბზ. ა-წ'-რან „დროის გასვლა“, ა-წ'გ-რა „id“, ტაპ. წ-რა „id“

(5) ბზ. ა-წ'გ-ს' „ჩიტი“, აბჟ. ა-წ'გ-ს „id“, აშხ. წგ-დ-ს „id“, ტაპ. წგ-დ-ს „id“

(6) ბზ. ა-წ'არ „ბასრი, გონებაგახსნილი“, აბჟ. ა-წ'არ / ა-წ'არგ „id“, ტაპ. წარა „id“

ამ შემთხვევაშიც, არქაული ფორმა შენარჩუნებულია ბზიფურ დიალექტში.

აბჟ. წ' ბზიფ. წ' აშხ. წ' ტაპ. ჭ' ს-აფხ-აბაზ. *წ'

(1) ტაპ. ჭ'ა „ღვიძლი“

(2) აფხ. ა-წ'ა „ვაშლი, აშხ. წ'ა „id“, ტაპ. ჭ'ა „id“

(3) აფხ. ა-წ'აფშ „ტუჩსაცხი“

(4) აფხ. ა-წ'აბ-რან „დამალვა“

(5) აფხ. ა-წ'აგბზგ „ბრუცელოზი (საქონლის ერთგვარი დაავადება)“

(6) ბზ. ა-წ'აგდ-რა „ბზრიალი“

(7) აფხ. ა-წ'აწ'ან „პატარა ზარი“

(8) აფხ. ა-წ^ორჯ „ბერწი, უნაყოფო“

(9) აფხ. ა-წ^ოგრსა „საფუარი“

(10) აფხ. ა-წ^ოგჷ-რა / ა-წ^ოგჷა-რა „ტირილი, ქვითინი“, აშხ. ა-წ^ოგჷა-რა „id“, ტაპ. ჭ^ოგჷ-რა / ჭ^ოგჷა-რა „id“

მჟღერი და ყრუ-ფშვინვიერი აფრიკატის მსგავსად, ყრუ-მკვეთრიც ტაპანთურში აფრიკატიზაციას განიცდის.

აბჟ. ზ ბზიფ. ზ' აშხ. ზ ტაპ. ზ ს-აფხ-აბაზ. *ზ'

(1) ბზ. ა-ზ'ს „სუფთა“, აბჟ. ა-ზს „id“, ტაპ. ზა-რა „გაფილტრვა“

(2) ბზ. ა-ზ'გ „-თვის“, აბჟ. ა-ზგ „id“

(3) ბზ. ა-ზ'აზ'ა „ნელი, მოუქნელი, ბლაგვი“, აბჟ. ა-ზაზა „id“, აშხ. ზაზა „id“, ტაპ. ზაზა „id“

(4) ბზ. ა-ზ'აჟ^ო „ადამიანი, რომელსაც საკუთარ თავზე დიდი წარმოდგენა გააჩნია“, აბჟ. ა-ზაჟ^ო „id“

(5) ბზ. ა-ზ'ა^ოს „შავი ჭირი“, აბჟ. ა-ზა^ოს „ერთგვარი ინფექციური დაავადება“, ტაპ. ზა^ოს „დაავადება“

სისინ-შიშინა სპირანტების რეკონსტრუქციისას იგივე პრინციპი მოქმედებს, რაც სისინ-შიშინა აფრიკატების რეკონსტრუქციისას. არქაული ვითარება დაცულია ბზიფურ დიალექტში, თუმცა ასევე შედარებით ნაკლები დისტრიბუცია ახასიათებს მჟღერ სისინ-შიშინა სპირანტს.

აბჟ. ჟ^ო ბზიფ. ზ^ო აშხ. ზ^ო ტაპ. ჟ^ო ს-აფხ-აბაზ. *ზ^ო

(1) ბზ. ზ^ოა-ცგ „გუმინწინ“, აბჟ. ჟ^ოა-ცგ „id“, ტაპ. ჟ^ო-რა „id“

(2) ბზ. ა-ზ^ო-რა „დალევა“, აბჟ. ა-ჟ^ო-რა „id“, ტაპ. ჟ^ო-რა „id“

- (3) ბზ. ა-ზ^ო „ძროხა“, აბჟ. ა-ჟ^ო „id“, აშხ. ა-ზ^ო „id“, ტაპ. ჟ^ო „id“
- (4) ბზ. ზ^ო-ბა / ზ^ოგ-ბა „ცხრა“, აბჟ. ჟ^ო-ბა „id“, საძ. ჟ^ო-ბა „id“, აშხ. ზ^ო-ბა „id“, ტაპ. ჟ^ო-ბა „id“
- (5) ბზ. ა-ზ^ოა „მხრები“, ახჭ. ა-ზ^ოა „id“, აბაზ. ზ^ოა „id“
- (6) ბზ. ა-ზ^ოა „მსხვილი, სქელი“, აბჟ. ა-ჟ^ოა „id“, ტაპ. ჟ^ოა „id“
- (7) ბზ. ა-ზ^ო-ძე „ნერწყვი“, ახჭ. ა-ზ^ო-ძე „id“, აბჟ. ა-ჟ^ო-ძე „id“
- (8) ბზ. ა-ზ^ო-ტ^ო „თემო, თემოს ძვალი“, აბჟ. ა-ჟ^ო-ტ^ო „id“, აშხ. ზ^ო-ტე „id“, ტაპ. ჟ^ო-ტე „id“
- (9) ბზ. ა-ზ^ო-რა „ადურება“, აბჟ. ა-ჟ^ო-რა „id“, ტაპ. ჟ^ო-რა „id“
- (10) ბზ. ა-ზ^ოან / ა-ზ^ოან „ცა“, აბჟ. ა-ჟ^ოან „id“, ახჭ. ა-ზ^ოან / ა-ზ^ოანა „id“, აშხ. ა-ზ^ოან „id“

მჟღერი სისინ-შიშინა ლაბიალიზებული სიბილანტები ყველა კილო-თქმაში არქაული ფორმითაა წარმოდგენილი, გარდა აბჟურისა და ტაფანტურისა, სადაც ისინი გამიშინდნენ..

აბჟ. ს ბზიფ. ს' აშხ. ს ტაპ. ს ს-აფხ-აბაზ. *ს'

- (1) ბზ. ა-ს'ა-რს „გაპარსვა, თმის შეჭრა“, აბჟ. ა-სა-რს „id“, ტაპ. სა-რს „id“
- (2) ბზ. ა-ს'აყა „ზაფხულში მთაში დარჩენილი თოვლი“
- (3) ბზ. ა-ს'ამ' „საძი“, საძ. ა-სამ „id“
- (4) ბზ. ა-ს'კ~გრ „ღანძილი“, აბჟ. ა-საკ~გრ „id“
- (5) ბზ. ა-ს'ს'ს „პატარა“, აბჟ. ა-სსა „id“, ტაპ. სსა „id“
- (6) ბზ. ა-ს'გ-ს' „ბატკანი“, აბჟ. ა-სგ-ს „id“, ტაპ. სგ-ს „id“
- (7) ბზ. ა-ს'-რა „დარტყმა“, აბჟ. ა-ს-რა „id“, ტაპ. ა-ს-რა „id“

(8) ბზ. ა-ს'გს'კამს' / ა-ს'გს'კლამს' „ჭიანჭველა“, აბჟ. ა-შგშკამს „id“, აშხ. ჩ~კ~ლამს / ჩ~კვლამს „id“

მჟღერი სისინ-შიშინა სპირანტის მსგავსად, აქაც არქაული ვითარება ბზიფურშია დაცული. სისტემური გადაწვევის სახით აბჟურ ა-შგშკამს და აშხარულ ჩ~კ~ლამს / ჩ~კვლამს ძირებში მოსალოდნელი სისინ-შიშინა სპირანტის ნაცვლად, გვხვდება შიშინა სიბილანტი, რაც შიდა დიალექტურ ქრონოლოგიურ დონეზე წარმოქმნილი დისიმილაციური პროცესებით უნდა იყოს განპირობებული.

აბჟ. შ^o ბზიფ. ს^o აშხ. ს^o ტაპ. შ^o ს-აფხ-აბაზ. *ს^o

(1) ბზიფ. ა-ს^oა-რს „გადახდა“, აბჟ. ა-შ^oა-რს „id“, ტაპ. შ^oა-რა „id“

(2) ბზ. ა-ს^oაზ „ქაფი“, აბჟ. ა-შ^oაზ „id“, ტაპ. შ^oაჯ „id“

(3) ბზ. ა-ს^oაზ^o „სხივი“, აბჟ. ა-შ^oაზ^o „id“

(4) ბზ. ა-ს^oაზ~გ / ა-ს^oაზ~ს „ორშაბათი“, ახჭ. ა-ს^oაზ~ა „id“, აბჟ. ა-შ^oაზ~ა „id“, ტაპ. შ^oაზ~ს „id“

(5) ბზ. ა-ს^oან / ა-ს^oანგ-ჟა „სვანი“, აბჟ. ა-შ^oან / ა-შ^oან-გჟა „id“

(6) ბზ. ა-ს^o „წიფელი“, აბჟ. ა-შ^o „id“, აშხ. ა-ს^o-ტ^oა „id“, ტაპ. შ^o-ჭ^oგ „id“

(7) ბზ. ა-ს^oგრ „ხილი“, ტაპ. შ^oგრ „id“

(8) ბზ. ა-ს^oგდ-ს^oგდ „ინდაური“, აშხ. დგ-ს^oგდ-ს^oგდ-ჟა „უსტვენს“

ამ შემთხვევაშიც, აბჟურსა და ტაპანტურში სახეზეა სისინ-შიშინა სპირანტების გაშიშინება.

აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმებში ყველაზე დიდი სირთულით შიშინა სიბილანტთა სისტემა გამოირჩევა. აფრიკატები წარმოდგენილია სამეულებრივი, ხოლო სპირანტები წყვილი სისტემით. გარდა ამისა, სისტემაში ასახულია აღნიშნულ ფონემათა ლაბიალიზებული და პალატალიზებული ვერსიებიც.

აბჟ. ჯ ბზიფ. ჯ აშბ. ჯ ტაპ. ჯ ს-აფხ-აბაზ. *ჯ

- (1) აფხ. ა-ჯ „სხეულზე ჭუჭყი“
- (2) აფხ. ა-ჯგრ „ფოლადი“, ტაპ. ჯგრ „id“ < აღმ.ად. ჯგრგ „id“
- (3) აფხ. ა-ჯარჯარ „დიდი, ძლევამოსილი“
- (4) აფხ. ა-ჯგვბ~ „უხეში“
- (5) აფხ. ა-ჯგშ „წყალმანკი“

საერთოაფხაზურ-აბაზური მჟღერი შიშინა აფრიკატის აღსადგენად საკმარისია მისი პოვნირება თუნდაც ერთ ენობრივ ერთეულში.

აბჟ. ჯ / ჯ~ ბზიფ. ჯ / ჯ~ აშბ. ჯ~ ტაპ. ჯ~ ს-აფხ-აბაზ. *ჯ~

- (1) აფხ. ა-ჯ~ა „შრომა“, ტაპ. ჯ~ა „დაღლილობა“
- (2) აფხ. ჯ~ა-რა / ჯ~ა „სადღაც“, სამ. ჯ~ა-რ „id“, ტაპ. ზ-ჯ~ა-რს „id“
- (3) აფხ. ა-ჯ~აყა „კავკასიური ხარისძირა (ერთგვარი მცენარე)“
- (4) აფხ. ა-ჯ~არ „ჯვარი“, ტაპ. ჯ~არ „id“ < ქართ. ჯვარ-ი
- (5) აფხ. ჯ აუ-კვ „რამდენიმე“, ტაპ. ჯ~ა-კვ „id“
- (6) აფხ. ა-ჯ~ „მუხა“, აშბ. ჯგ-ტა „id“, ტაპ. ჯ~გ-ჭგ / ჯ~-ჭგ „id“
- (7) აფხ. ა-ჯ~გვა „მარილი“, ტაპ. ჯ~გვა / ჯ~კა „id“
- (8) აფხ. ა-ჯ~გყ° „კუზიანი“
- (9) აფხ. ა-ჯგშ „ნიორი“, ტაპ. ჯ~გშ „id“
- (10) აფხ. ა-ჯ~მა „თხა“, აბაზ. ჯ~მა „id“

სადა შიშინა აფრიკატთან შედარებით, მისი ლაბიალიზებული ვარიანტის პოვნირების სიხშირე უფრო დიდია. ამ შემთხვევაშიც, ძირითადად იდენტური შესატყვისობები გვხვდება, თუმცა გვხვდება გამონაკლისი აფხაზურ ძირში ა-ჯგშ „ნიორი“, სადაც თავკიდური აფრიკატის დეპალატალიზაცია შიდა აფხაზური დიალექტური ინოვაცია უნდა იყოს.

აბჟ. ვ ბზიფ. ვ აშხ. ვ ტაპ. ძ ს-აფხ-აბაზ. *ჯ^o

(1) აფხ. ა-ვა / ა-ვა-რა „ნეკნი, აშხ. ვა-რან „id“, ტაპ. ძა „id“

ლაზიალიზებული აფრიკატი აფხაზურში ლაზიოდენტალურ სპირანტად ტრანსფორმირდა, ხოლო ტაპანტურში ერთდროულად განიცადა დელაზიალიზაცია და გასისინება. ქ. ლომთათიძე ამ შემთხვევაში ამოსავალ ფონემად ლაზიალიზებულ სისინა სიბილანტს მიიჩნევს (ლომთათიძე 1977, 179). ლაზიალიზებული სიბილანტისგან ლაზიოდენტალური ფონემის მიღებას ადასტურებს ჩერქეზული ენა: აღმ. ად. ვ : დას. ად. ძ^o / ზ^o ; აღმ. ად. ჟ : დას. ად. ს^o ; აღმ. ად. ჭ : დას. ად. ს^o.

აბჟ. ჩ ბზიფ. ჩ აშხ. ჩ ტაპ. ჩ ს-აფხ-აბაზ. *ჩ

(1) აფხ. ა-ჩან „დედალი ირემი“

(2) აფხ. ა-ჩა-რან „ნამარგვლი“, ტაპ. ჩა-რან „თოხვნა“

(3) ბზ. ა-ჩადან / ა-ჩადგ „ვირი“, აშხ. ა-ჩადან „id“, ტაპ. ჩადან „id“

(4) აფხ. ა-ჩგ „ცხენი“, ტაპ. ჩგ „id“

(5) აფხ. ა-ჩგთ „ნატეხი“, ტაპ. ჩგთ „id“

(6) აშხ. ჩხგ „სათლელი ქვა“

(7) აფხ. ჩნა-კ „ერთი დღე“, ტაპ. ჩნგ „დღე“

(8) აფხ. ა-ჩან „კარგი“

ამ შემთხვევაში, იდენტური შესატყვისობებია წარმოდგენილი.

აბჟ. ჩ~ ბზიფ. ჩ~ აშხ. ჩ~ ტაპ. ჩ~ ს-აფხ-აბაზ. *ჩ~

(1) აფხ. ა-ჩ~ან „პური, ფქვილი“, ტაპ. ჩა-შ^oგ „ღვეზელი“

(2) აფხ. ა-ჩ~ან-რან „ჭამა“, ტაპ. ჩ~ან-რან „id“

(3) აფხ. ა-ჩ~აყ^oან „ხის დიდი კათხა“

- (4) აფხ. ა-ჩ~აჯ~გ~ხა „საქმლის ნარჩენი“, ტაპ. ჩ~აჯ~გხ „id“
- (5) აფხ. ა-ჩ~ამჰა „თეთრი მთის ნეკერჩხალი“, ტაპ. ჩ~ამჰა „id“
- (6) აფხ. ა-ჩ~ამგჷა „ლომი ყველით“, აშხ. ჯ~ამგჷა / ჩ~ამგჷა „id“, ტაპ. ჩ~ამგჷა „id“
- (7) აფხ. ა-ჩ~გგ° „პატარა გროვა“
- (8) აფხ. ა-ჩ~ხ°-რა „მოშარდვა“, ტაპ. ჩ~გხ° „id“
- (9) აფხ. ა-ჩ~ტა „ურმის ნაწილი“
- (10) აფხ. ა-ჩ~გვ~ „ბურქი“, ტაპ. ჩგვ~ „დაბალი ხე ან ბალახი“

გამონაკლისი მხოლოდ აშხარულ ჯ~ამგჷა ძირში გვხვდება, სადაც თავკიდური შიშინა აფრიკატი გამჟღერდა, დანარჩენ შემთხვევაში წარმოდგენილია იდენტური და სისტემური ბგერათფარდობანი.

აბჟ. ფ ბზიფ. ფ აშხ. ფ ტაპ. ც ს-აფხ-აბაზ. *ჩ°

- (1) აფხ. ფ-ბა „ექესი“, აშხ. ფ-ბა „id“, ტაპ. ც-ბა „id“
- (2) აფხ. ა-ფგ „ელვა“, აშხ. ა-ფ / ა-ფგ „id“, ტაპ. ა-ც „id“

მსგავსად ლაბიალიზებული მჟღერი შიშინა აფრიკატისა, ამ შემთხვევაშიც ლაბიოდენტალურ და სისინა აფრიკატთა შესატყვისობის საფუძველზე ხდება ამოსავალი ვითარების რეკონსტრუქცია. ამ შემთხვევაშიც, ფონემის პოვნეირების მაჩვენებელი ძალიან მცირეა.

აბჟ. ჭ ბზიფ. ჭ აშხ. ჭ ტაპ. ჭ ს-აფხ-აბაზ. *ჭ

- (1) აფხ. ა-ჭგ „სახე, პირი“, ტაპ. ჭა „id“
- (2) აფხ. ა-ჭა „ახალგაზრდა, ახალი (პროდუქტი)“, ტაპ. ჭა-რა „id“
- (3) აფხ. ა-ჭა-რან „ხილის დაკიდება“
- (4) ბზ. ა-ჭაჭ-კ°გბ „ჯანმრთელი“, ტაპ. ნაპგ რ-ჭაჭა „მუშტი“
- (5) აფხ. ა-ჭგჷ° „მდინარის სანაპირო“

- (6) ტაბ. ჭგ-ძაძა „ჯაჭვი“
- (7) ბზ. ა-ჭაბგგ / ა-ჭაბგან / ა-ჭაბგგ „ერთგვარი ფრინველი“, აბჟ. ა-ჭგბგგ „id“
- (8) აფხ. ა-ჭგგჰა-რა „სიგანე“
- (9) აფხ. ა-ჭგს „ახალგაზრდა ცხოველი“, აბაზ. -ჭგს „id“
- (10) აფხ. ა-ჭა-რან „ჩეხვა“

როგორც მოსალოდნელი იყო, ფონემა აღდგა იდენტური შესატყვისობების ხარჯზე.

აბჟ. ჭ~ ბზიფ. ჭ~ აშხ. ჭ~ ტაბ. ჭ~ ს-აფხ-აბაზ. *ჭ~

- (1) აბჟ. ა-ჭ~ა-რა „გაბზარვა“
- (2) აფხ. ა-ჭ~ანფშ „სუფთა, ლამაზი“
- (3) აფხ. ა-ჭ~ანჭ~ა „თირკმელები“, აბაზ. ჭ~ანჭ~ა „id“
- (4) აფხ. ა-ჭ~ანფშ „ერთგვარი ბალახი“
- (5) აფხ. ა-ჭ~ანშ / ა-ჭ~ანშ~ა „თეთრი წერტილი ცხოველის თავზე“, ტაბ. ჭ~ანშ „id“
- (6) აფხ. ა-ჭ~გხ~ „ცივი ამინდი“
- (7) აფხ. ა-ჭ~გა-რა „დაწვა, დამწვრობა“
- (8) აფხ. ა-ჭ~ნგშ „თოლია“
- (9) აფხ. ა-ჭ~კ~ენ „ბიჭი“, ტაბ. ჭ~კ~ენ „id“
- (10) აფხ. ა-ჭ~რგხ~ „ჭრელი“; ტაბ. ჭ~გ-ხ~ ID

ამ შემთხვევაშიც პრინციპი იგივეა, რაც მჟღერი და ყრუ-ფშვინვიერი შიშინა აფრიკატის შემთხვევაშიც.

აბჟ. პ / ფ ბზიფ. პ აშხ. პ ტაბ. წ ს-აფხ-აბაზ. *პ~

- (1) ბზ. ა-პან „გამხდარი“, აბჟ. ა-პან / ა-ფან „id“, საძ. ა-ფან / ა-პან „id“, აშხ. ა-ფან „id“, ტაბ. ა-წან „id“

ქ. ლომთათიძე ნაშრომზე მუშაობისას შენიშნავდა, რომ ამ ერთადერთ აშხარულ სიტყვაში, სადაც **ჟ** ფონემა მოიპოვებოდა, ის უკვე დაკარგვის გზაზე იყო. (ლომთათიძე: 1973, 178). ჩვენი აზრით, ეს ფონემა მეზობელი აღმოსავლურ-ჩერქეზული დიალექტების ზეგავლენით უნდა ჩამოყალიბებულიყო.

აბჟ. **ჟ** ბზიფ. **ჟ** აშხ. **ჟ** ტაპ. **ჟ** ს-აფხ-აბაზ. ***ჟ**

- (1) აფხ. ა-**ჟაგ**-რა „რაიმე არასასიამოვნო შემთხვევა“
- (2) აფხ. ა-**ჟაკ**ა „წვერი“, აბაზ. **ჟაკ**ა „id“
- (3) აფხ. ა-**ჟაჭ**ა „კევი, რეჭვა“, ტაპ. **ჟაჭ**ა „id“
- (4) აფხ. ა-**ჟ**-რს „თხრა“, ტაპ. **ჟ**-რა „id“
- (5) აფხ. ა-**ჟგ**ა „20 წლამდე ახალგაზრდა“
- (6) აფხ. -**ჟჟ** „წყლის გადავსება“, ტაპ -**ჟჟ** „id“
- (7) აფხ. ა-**ბჟ**ა „ნახევარი“, ტაპ. **ბჟ**ა „id“

აფრიკატების მსგავსად, მჟღერი შიშინა სპირანტებიც იდენტური შესატყვისობებით ხასიათდება.

აბჟ. **ჟ** ბზიფ. **ჟ** აშხ. **ჟ** ტაპ. **ჟ** ს-აფხ-აბაზ. ***ჟ**

- (1) აფხ. ა-**ჟ**ა-რს „ტყუილი“, ტაპ. **ჟ**ა-რს „id“
- (2) აფხ. ა-**ჟ**აქცა / ა-**ჟ**აკცა „ჟანგი“, აბაზ. **ჟაგაც** „id“
- (3) ბზ. ა-**ჟ**აჭა „რკინის ჩაქუჩი“, აბჟ. ა-**ჯ**აჭა „id“, აშხ. **ჟაჭ**ა / **ჯ**აჭა „id“, ტაპ. **ჟ**აჭა „id“
- (4) აფხ. ა-**ჟ** „ყურძენი“
- (5) აფხ. ა-**ჟ**გ „ხორცი“, ტაპ. **ჟ**გ „id“
- (6) აფხ. ა-**ჟ**ცა „ფურთხი“
- (7) აფხ. ა-**ჟ**გა „მჭედელი“, ტაპ **ჟ**გა „id“
- (8) აფხ. ა-**ბჟ**ა-რა „შორის“, ტაპ. **ბჟ**ა-რა / **ბჟ**ა „id“

(9) აფხ. ბჟ~ბს / ბგჟ~ბს „შვიდი“, აბაზ. ბგჟ~ბს „id“

(10) აფხ. ა-ბჟ~გ „ხმა“, ტაბ. ბჟ~გ „id“

აბჟ. ჟ° ბზიფ. ჟ° აზხ. ჟ° ტაბ. ტ° ს-აფხ-აბაზ. *ჟ°

(1) აფხ. ჟ°ა-ბს „ათი“, აბაზ. ჟ°ა-ბს „id“

(2) აფხ. ა-ჟ°გ „ძველი“, აბაზ. ჟ°გ „id“

(3) აფხ. ა-ჟ°ლა „თესლი, მარცვალი“, აბაზ. ჟ°ლა „id“

(4) აფხ. ა-ჟღგტ° „ხის მარწუხი“

განსხვავებით აფრიკატებისგან, ლაბიალიზებულ შიშინა სპირანტებში სახეზეა იდენტური შესატყვისობანი და აფხაზურში მათი პოვნეიერება საკმარისია ფონემის რეკონსტრუქციისათვის.

აბჟ. შ ბზიფ. შ აზხ. შ ტაბ. შ ს-აფხ-აბაზ. *შ

(1) აფხ. ა-შა-რს „გაყოფა, გაზიარება“, ტაბ. შა-რს „id“

(2) აფხ. ა-შა „თოკი, თასმა“

(3) აფხ. ა-შა-ბა-რს „გაშრობა“, ტაბ. შა-ბა-რს „id“

(4) ბზ. ა-შსტ°-რა „დამწიფება ხილის“

(5) აფხ. ა-შაყ° „ლპობა“, ტაბ. შყ°ა „id“

(6) აფხ. ა-შ-რს „ყეფა“, ტაბ. შ-რა „id“

(7) აფხ. ა-შლა „ჭადარა“, ტაბ. შლა „id“

(8) აფხ. ა-შ „თეთრეული“

(9) აფხ. ა-შშა „სქელი“, აზხ. შგშა „id“, ტაბ. შშა „id“

(10) აფხ. ა-შ „ლიბრი, ბისტი (ერთგვარი დაავადება“, აბაზ. შგ „id“

როგორც მოსალოდნელი იყო *შ შიშნა სპირანტი იდენტური შესატყვისობების საფუძველზე აღდგება.

აბჟ. შ ბზიფ. შ აშხ. შ ტაპ. შ ს-აფხ-აბაზ. *შ

- (1) აფხ. ა-შა „სისხლი“; აბაზ. შ ა „id“
- (2) აფხ. ა-შა-პგ „id“, აშხ. შა-პგ „id“, ტაპ. შა-პგ „id“
- (3) ბზ. შას'ოგ „მჭედლობის ღვთაეობა“; აბჟ. შაშოგ „id“
- (4) აფხ. ა-შგწ'ო-რა „თმის კონა“
- (5) ბზ. ა -შხა „მთა“; აბჟ. აბჟ. ა-შხა „id“, ტაპ. შხა „id“
- (6) აფხ. შთა „ახლა“; აბაზ. შთა „დიახ“
- (7) აფხ. ფშ-ბა „ოთხი“; აბაზ. ფშ-ბა „id“
- (8) აფხ. ა-ფშა „ნაკურთხი“

ამ შემთხვევაშიც სახეზეა იდენტური შესატყვისობები.

აბჟ. შო ბზიფ. შო აშხ. შო ტაპ. შო ს-აფხ-აბაზ. *შო

- (1) აფხ. ა-შოა-რა „შიში“; აბაზ. შოა-რა „id“
- (2) აფხ. ა-შოა-რა „გაზომვა“; ტაპ. შოა-რა „id“
- (3) აფხ. ა-შოგბ „თრთვილი“; ტაპ. შოა-რა „id“
- (4) ტაპ. შოგ-რ „ნადილი“
- (5) აფხ. ა-შოაჟ „მდედრობითი გენიტალიები“
- (6) აფხ. ა-შოაფგჯაფ „ხის ნერგი“

არც ლაბიალიზებული შიშნა სპირანტების შემთხვევაში ირლვევა რეგულარულობისა და სისტემურობის პრინციპი.

საერთოჩერქეზულ-უბიხური ქვესისტემა. მსგავსად საერთოაფხაზურ-აბაზურისა, საერთოჩერქეზული სიბილანტთა სისტემა წარმოდგენილია სამი ძირითადი რიგით: სისინა, შიშინა და სისინ-შიშინა სიბილანტებით. სისინა სპირანტები ყველა ჩერქეზულ კილო-თქმაში არის შემონახული. ამასთანავე, შაფსულურ დიალექტში გვხვდება სისინა სპირანტთა სამეულეზური სისტემა, სადაც **ზ** და **ს** ფონემებთან ერთად წარმოდგენილია ყრუ-მკვეთრი **ჰ** თანხმოვანი. ჩვენ აღნიშნული ფონემა დავაფიქსირეთ თურქეთის რესპუბლიკაში, საქარიის პროვინციაში მცხოვრები შაფსულის, რაგიბ შჰალაჰოს მეტყველებაში. მაგალითად, სენ „სველი“ და სხვ. აღნიშნული ფონემის არსებობას **ზ**. კერაშევაც ადასტურებს, რომელსაც იგი სამართლიანად მიიჩნევს **წ** აფრიკატის რეფლექსად (კერაშევა 1957, 39-40).

სიბილანტთა რიგში არქაული ვითარება უკეთ დაცულია უბიხურში, ვინაიდან სადაც გვხვდება სისინ-შიშინა ფონემათა სრული რიგი (ტაოვ-ულბაშევა 2005, 14-16). სისინ-შიშინა აფრიკატებმა სხვა ჩერქეზულ კილო-თქმებში სხვა რეფლექსები მოგვცა. აქედან გამომდინარე, პროტოჩერქეზულ-უბიხური სისინ-შიშინა ფონემის რეკონსტრუქციისათვის საკმარისია მისი პოზიციერება უბიხურ ენაში, თუნდაც ადილური შესატყვისობის გარეშე.

შიშინა სიბილანტთაგან გვხვდება როგორც სადა, ისე პალატალიზებული აფრიკატები და სიბილანტები. აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლური ჩერქეზულის მოზდოკის თქმაში ფიქსირდება პალატალიზებული **ზ~** სპირანტი, რომელიც **ჟ~** სპირანტის რეფლექსი უნდა იყოს. მაგალითად: ბასლ. **ჟ~გ** „ჰაერი, ქარი“, მოზდ. **ზ~გ** „id“ და სხვა (კუმახოვ-კერაშევა 1981, 196).

საერთოადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე ბალყაროვი ადადგენს როგორც სადა, ლაბიალიზებულ და პალატალიზებულ შიშინა სიბილანტებს (ბალყაროვი 1970, 260-261). წარმოგიდგინთ საერთოჩერქეზულ სიბილანტთა სისტემას:

უბ. ძ შაფს/ზჟედ. ძ/ზ ჰემ/აბძ. ძ/ზ აღმ.ად. ძ/ზ ს.ჩერქ. *ძ

- (1) უბიხ. მგძა „მთვარე, თვე“; დას.ად. მაზა „id“, აღმ.ად. მაზა „id“
- (2) უბიხ. მგძა „ნათურა, მნათობი“; დას.ად. ბზგ-ე „სხივი“; აღმ.ად. ბზი-ე „id“
- (3) უბიხ. ზა-ძგ „თოვლი“
- (4) უბიხ. ძამლა „ნიკაპი“
- (5) უბიხ. ძლა- „შეკითხვა“
- (6) უბიხ. ძგ- „დაწვანა“
- (7) უბიხ. ბგძ „მკერდი, ძუძუ“; დას.ად. ბგძგ „id“, აღმ.ად. ბგძ „id“
- (8) უბიხ. მგძა-ღგნგ „წიწვოვანი ხე“; დას.ად. მზზგ „ტყე“; აღმ.ად. მზზ „id“

შესატყვისობები წარმოდგენილია როგორც იდენტური, ასევე უბიხ. ძ : ად. ზ შესატყვისობის სახით. ამის გარდა, გვხვდება რამდენიმე ირეგულარული ბგერათფარდობაც, სადაც აღდგება *ძ ფონემა:

- (1) უბიხ. ც'აცა „მაჩვი“; ჭემგ. ცგზა „ციყვი“; ბჟედ. ცგზა „id“

ამ შემთხვევაში, უბიხური ამოსავალი მჟღერი აფრიკატის გასისინება მოხდა, ადიღურში კი დეაფრიკატიზაცია განხორციელდა.

უბ. ც შაფს./ბჟედ. ც ჭემგ./აბძ. ც აღმ.ად. ც ს.ჩერქ. *ც

- (1) უბ. ცაბ~ - „შეწვა“
- (2) უბ. ცარა- „გადასვლა“
- (3) უბ. ცაცა-ხა / ცანცა-ხა „ჭინჭარი“
- (4) უბ. ცანცგ-შ~ „ხვლიკი“
- (5) უბ. კააც-კააც „თხის მოსახმობი შორისდებული“; შაფს. ქაგც-ქაგც „id“
- (6) უბ. ზ'გრანცა „კრაზანა“

(7) უბ. ცაცა „ნერწყვი, ფურთხი“

(8) უბ. წაგა „ნარველი“

(9) უბ. ღანცა „კაუჭი, ნემსკავი“

როგორც ვხედავთ, საერთოჩერქებული ც ფონემის რეკონსტრუქცია ძირითადად უბიხური ენის ჩვენების საფუძველზე ხდება. სხვა შემთხვევაში, უბიხური ც ადილურ პრერუპტიულ ც კორელატს შეისატყვისებს. აღსანიშნავია ერთი უნიკალური შესატყვისობა უბიხ. ც : ად. სთ / ს

(1) უბ. ცა „მწარე“; დას. ად. სთგ-რ „ცხელი“; არმ. ად. სგ-რ „მწველი, ბოროტი“

(2) უბ. სტა „თხა“

ამ შემთხვევაში საერთოჩერქებულ ქრონოლოგიურ დონეზე აღდგება ც სისინა აფრიკატი, ხოლო სთ / სტ კომპლექსები კი მისი რეფლექსაცია უნდა იყოს. ამ ფონეტიკურ პროცესს ვხვდებით ქართველურ და ნახურ ენებშიც (იხ. ჩუხუა 2008, 165).

უბ. წ შაფს/ბჟედ. წ ჭემ/აბბ. წ აღმ.ად. წ ს.ჩერქ. *წ

(1) უბ. წგტ^ა „ნისლი“

(2) უბ. მწწა „კალია“; დას.ად. მაწწ „id“, აღმ.ად. მაწწ „id“

(3) უბ. მგწ „ლოკოკინა“

(4) უბ. პწა „სახელი“; დას.ად. წწ „id“, აღმ.ად. წწ „id“

(5) უბ. წაყ^ა „ნაკელი“

(6) უბ. პწა „გამხდარი“

(7) უბ. წგრ „მოულოდნელად დასვრა“; დას.ად. წგრწ „წყლის შხეფების ამოხეთქვა“

(8) უბ. რა-წა „შიგნით“; დას.ად. კ^აწ-წგ „id“, აღმ.ად. კ^აწ-წგ „id“

(9) უბ. ბაწ „გაბერვა, გადიდება“

ამ შემთხვევაში, ბგერათშესატყვისობათა პარადიგმა სისტემური გადაწვევის გარეშე არის წარმოდგენილი. აღსანიშნავია კიდევ ერთი უნიკალური მაგალითი:

(1) უბ. ს^ოგმწა „ქალი“, დას.ად. ს^ოგზ „ცოლი“, აღმ.ად. ჭგზ „id“

ჩვენი აზრით, ამოსავალ ვითარებაში აღდგება მჟღერი *ძ სპირანტი. უბიხურში ამოსავალი ფონემა უნდა გამკვეთრებულიყო, ხოლო ადილურში – მისი დაყრუება.

უბ. ზ შაფს/ზჟედ. ზ ჭემ/აბძ. ზ აღმ.ად. ზ ს.ჩერქ. *ზ

(1) უბ. ბზა „დედალი“, დას.ად. ბზგ „id“, აღმ.ად. ბზგ „id“

(2) უბ. მგზგ „ბავშვი“

(3) უბ. ზაზა „ნარველი“, დას.ად. ზაზგ „id“, აღმ.ად. ზაზ „id“

(4) უბ. ზაძა „ომი. ჩხუბი“, დას.ად. ზაჟა „ომი“; აღმ.ად. ზაჟა „id“

(5) უბ. რაზა „სავსე“; დას.ად. ძგზ „id“, აღმ.ად. ძგზ „id“

(6) უბ. ზა „ერთი“, აღმ.ად. ზგ „id“, დას.ად. ზგ „id“

(7) უბ. ღგზგ „კვნესა“, დას.ად. ღ~გრზგ-ნ „id“

(8) უბ. ბზა-ბზა „კანკალი“

(9) უბ. ბზა-ფა „ფრთა“, დას.ად. ბზგჟ „ჩიტი“, აღმ.ად. ბზუჟ „id“

მსგავსად აფხაზურ-აბაზურისა, საერთოჩერქეზული *ზ ფონემის რეფლექსები იდენტური შესატყვისობების სახით არის წარმოდგენილი.

უბ. ს შაფს/ზჟედ. ს ჭემ/აბძ. ს აღმ.ად. ს ს.ჩერქ. *ს

(1) უბ. სგ-ღ^ა „მე“, დას.ად. სჟ „id“, აღმ.ად. სჟ „id“

(2) უბ. სგ-ზე „ნამქერი“, დას. ად. ჟა-ს „id“, აღმ.ად. ჟა-ს „id“

(3) უბ. ფსგ-ღ^ენგ „ნაძვის ხე“, დას.ად. ფსე-ღ „id“, აღმ.ად. ფსე-ღ „id“

- (4) უბ. სგ „ხე, მერქანი“, ბასლ. თხ^ოა-სა „ერთგვარი ბალახი“
- (5) უბ. ფასგ „წიფელა“
- (6) უბ. ფსა-ხ^ოა „ობობა“
- (7) უბ. ნგსა-რ „რძალი“, დას. ად. ნგსა „id“, აღმ.ად. ნგსა „id“
- (8) უბ. -ს- „სხდომა, ჯდომა“, დას.ად. -ს- „id“, აღმ.ად. -ს- „id“
- (9) უბ. სა- „ძილი“

ამავე კონტექსტში უნდა მოვიხმოთ ორი ირეგულარული შესატყვისობაც.

- (1) უბ. მგზდ^ა „ნემსი“, დას.ად. მასთა „id“, აღმ.ად. მასთა „id“
- (2) უბ. ბზგ „წყალი“, დას.ად. ფსგ „id“, აღმ.ად. ფსგ „id“

ორივე შემთხვევაში ბილაბიალური და დენტალური კომპლექსები გამჟღერებულია უშუალოდ უბიხურ ქრონოლოგიურ დონეზე.

განსხვავებით აფხაზურ-აბაზური ქვესისტემისგან, ჩერქეზულ ენა-კილო-თქმებში სისინ-შიშინა სიბილანტთა სისტემამ ვერ შეინარჩუნა პირვანდელი სახე. ადიღურ დიალექტებში დაკარგულია სადა სისინ-შიშინა აფრიკატები, მათი ლაბიალიზირებული კორელატები (აბრუპტივის გარდა) კი მხოლოდ დასავლურ ადიღურშიაპოვნირი. წარმოგიდგენთ საერთოჩერქეზულ სისინ-შიშინა სიბილანტთა სისტემას:

უბ. ძ' შაფს./ბჟედ. ძ / ზ' ჭემ/აბძ. ძ / ზ' აღმ.ად. ძ / ზ' ს.ჩერქ. *ძ'

- (1) უბ. ზ'-ყა / ზ'-ლა „მარჯვენა“; დას.ად. ჯა-ბლ^ოგ / ზ'ა-ბლ^ოგ / ჟა-ბლ^ოგ იდ; აღმ.ად.

ღზ' ID

- (2) უბ. ძ'ამ' „ფუტკარი“, დას.ად. ბჟე-ძ \lt *ზზგ-ძ „id“, აღმ.ად. ბზ'გ-ძ „id“
- (3) უბ. ბამ'გ / ბანძ'გ „ბუზი“, დას.ად. ბამძ „id“, აღმ.ად. ბამძ „id“

როგორც ვხედავთ, საერთოჩერქეზული მჟღერი სისინ-შიშინა აფრიკატის რეფლექსებმა უბიხურში პირვანდელი სახე შეინარჩუნეს, ადიღურში კი მათ სპირანტიზაცია ან გასისინება მოხდა.

უბ. ც' შაფს/ბჟედ. ს' ჭემ/აბძ. ს' აღმ.ად. ს' ს.ჩერქ. *ც'

- (1) უბ. ც'ა „ფანჯარა“
- (2) უბ. ც'- „ფეკალიების გამოყოფა“
- (3) უბ. ც'ახ^o „მეტი“
- (4) უბ. უგ-ც'გ „მოპარვა“

შესაძლოა, რომელიმე ადიღური ს' ფონემის შემცველ ძირში შესაძლებელი იყოს სისინ-შიშინა ყრუ აფრიკატის რეკონსტრუქცია, თუმცა არსებული მასალა ჯერჯერობით ამის შესაძლებლობას არ გვაძლევს. ამ შემთხვევაში ოდენ უბიხურის ჩვენება საკმარისია.

უბ. ს' შაფს/ბჟედ. ჩ / შ ჭემ/აბძ. ჯ / ჟ აღმ.ად. ს' ს.ჩერქ. *ც'x

- (1) უბ. ს'გს'გ „ღამე“, დას.ად. ჩაშ~გ / შაშ~გ „id“, აღმ.ად. ჟას' / ჯაშ~ „id“

ამ უნიკალური შესატყვისობის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება პრერუპტიული სისინ-შიშინა სიბილანტის აღდგენა. პრერუპტიულ ბუნებაზე შაფსულური და ბჟედულური დიალექტების ჩვენება მიუთითებს, ხოლო სისინ-შიშინა ბუნებაზე – უბიხური თავკიდური ფონემა.

უბ. წ' შაფს/ბჟედ. ს' / w' ჭემ/აბძ. ს' / წ' აღმ.ად. ს' ს.ჩერქ. *წ'

- (1) უბ. წ'გ-ძ'ა / წ'გნ-ძ'ა „სველი“, დას.ად. წ'გნა „id“, აღმ.ად. წ'გნა „id“
- (2) აღმ.ად. ს'გბ^oგ „ლურჯი“
- (3) უბ. წ'ადა- „ასკინკილა ხტომა“

- (4) შავს. ს'ვთგ-ნ „ასკინკილა ხტომა“
- (5) უბ. წ'გნთ'გ „ერთგვარი ფრინველი“
- (6) უბ. წ'ა „ცოდნა“, დას.ად. ს'ყვ-ნ / ს'ვ-ნ „id“, აღმ.ად. ს'ვ-ნ „id“
- (7) დას.ად. ს'გ-ნ „კეთება“, აღმ.ად. ს'გ-ნ „id“

მკვეთრი სისინ-შიშინა აფრიკატების რეკონსტრუქციისთვის საკმარისია თუნდაც ერთი ენობრივი ჯგუფის მონაცემები. საყურადღებოა ერთი ირეგულარული შესატყვისობა, სადაც ასევე მკვეთრი სისინ-შიშინა აფრიკატის რეკონსტრუქცია ხდება:

- (1) უბ. წ'ა „ახალი“, დას.ად. ჭ'ვ „id“, აღმ.ად. ს'ვ „id“

როგორც ჩანს, ადიღურში სიბილანტის გაშიშინება გვიანდელი მოვლენა უნდა იყოს.

- (1) უბ. ძ'ა „დალევა“
- (2) დას.ად. ჰანძ'გ „ზვინი“

აღნიშნული ფონემა ჩერქეზულ ენებში შეზღუდული დისტრიბუციით გამოირჩევა.

უბ. ც'ო / ც'ო შავს/ბჟედ. ს'ო / ც'ო ჭემ/აბდ. ს'ო / ც'ო აღმ.ად. ფ ს.ჩერქ. *ც'ო

- (1) უბ. ც'ა-შხ „ფურთხი“
- (2) უბ. ც'ა „ძილი“
- (3) დას.ად. ც'აზ'ვ-ნ „ხოხვა“
- (4) უბ. ც'აქ'ა „თმის კონა“
- (5) უბ. გ'გ-ც'აზა „რვიძლი“
- (6) უბ. ც'აზ'ხა- „წყევლა, შეურაწყოფა“

(7) უბ. ც^ოგა „სახლი“

(8) უბ. ა-ც^ოგ „ცუდი, ბოროტი“

(9) უბ. ც^ა „კანი“, დას.ად. ს^ა იდ; აღმ.ად. ჭ^ა „id“

განსხვავებით მჟღერისგან, ყრუ-ფშვინვიერი ლაბიალიზებული სისინ-შიშინა აფრიკატი უფრო დიდი სიხშირითაა წარმოდგენილი. ამ შემთხვევაშიც, რეკონსტრუქციისთვის ერთი ენობრივი ერთეულის ჩვენებაც საკმარისია.

უბ. ც^ო / ც^ა შავს/ბჟედ. ც^ა ჭემ/აბძ. ც^ა აღმ.ად. ვ ს.ჩერქ. *ც^ა

(1) უბ. ც^ა „ხარი“, შავს/ბჟედ. ც^აგ „id“, ჭემ/აბძ. ც^ა იდ; აღმ.ად. ვგ „id“

(2) შავს/ბჟედ. ც^აგნდგ „ყვავი“, აბძ./ჭემ. ც^აგნდგ „id“

(3) შავს/ბჟედ. ც^აგ-ძ „ფრინველის ნაკელი“, აბძ./ჭემ. ც^აგ-ძ „id“

(4) შავს/ბჟედ. ჟგ-ც^ავ-ნ „დგომა“, აბძ./ჭემ. ჟგ-ც^ავ-ნ „id“, აღმ.ად. ჟგ-ვვ-ნ „id“

(5) შავს/ბჟედ. ც^აგმფ „მარწყვი“, აბძ./ჭემ. ც^აგმფ „id“

ამ შემთხვევაში, პრერუპტიული ლაბიალიზებული სისინ-შიშინა ფონემის რეკონსტრუქცია აღმოსავლური ადიღურის მონაცემების საფუძველზე ხორციელდება.

უბ. წ^ო / წ^ა შავს/ბჟედ. წ^ა ჭემ/აბძ. წ^ა აღმ.ად. ჭ ს.ჩერქ. *წ^ა

(1) უბ. წ^ას'ა „სალესი ქვა“

(2) უბ. ყგ-წ^ა „ბინძური“, დას.ად. წ^ავ-ძ იდ; აღმ.ად. ჭე-ძ „id“

(3) უბ. ძ^აყგ < *წ^აყგ „მჟავე, აჭრილი“, დას.ად. წ^აყგ-ნ „id“, აღმ.ად. ჭაწგ-ნ „id“

(4) დას.ად. წ^აგნჭ „ბნელი“

(5) დას. ად. წ^აგ-ნ „რვიძლი“

აღსანიშნავია, რომ ლაბიალიზებული მკვეთრი სისინ-შიშინა სპირანტის მკვეთრ ლაბიოტენდალურ ϕ სპირანტად გარდაქმნა შაფსულურშიც ფიქსირდება შემდეგი სიტყვის ბრძანებით ფორმაში: $\text{ძა}\phi\text{ს}'\text{გჰ}$ „დალეწეთ თამბაქო“, რომლის ამოსავალი ფორმაც $\text{ძა}\text{ს}'\text{გჰ}$ უნდა იყოს (კერაშევა 1957, 45).

დასტურდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც უბიხურში ხდება ფონემის დელაბიალიზაცია და გამიშინება.

(1) უბ. ჭა „კარგი“, დას.ად. $\text{ს}'\text{გ}$ „კეთილი“, აღმ.ად. ფა „id“

(2) უბ. ჯა „შავი“; დას.ად. $\text{ს}'\text{გ}-\text{წგ}$ „id“, აღმ.ად. $\text{ფგ}-\text{წა}$ „id“

მეორე მაგალითში, გარდა ზემოჩამოთვლილი ცვლილებისა, ფონემის მქდერობა-სიყრუეც შეიცვალა $\text{*ჰ} > \text{ჰ}$. ბუნებრივია, ყოველივე ეს უბიხურის შიდა დიალექტური ინოვაცია ჩანს.

უბ. $\text{ზ}'$ შაფს/ბჟედ. $\text{ზ}'/\text{ზ}$ ჭემ/აბძ. $\text{ზ}'/\text{ზ}$ აღმ.ად. $\text{ზ}'/\text{ზ}$ ს.ჩერქ. $\text{*ზ}'$

(1) უბ. $\text{ზ}'\text{გრანცა}$ „კრაზანა“

(2) უბ. $\text{ზ}'\text{გნგ}^{\circ}$ „ჭიანჭველა“

(3) უბ. $\text{ზზ}'\text{ა}$ „ენა“, დას.ად. $\text{ზზ}\text{ზ}$ „id“, აღმ.ად. $\text{ზზ}\text{ზ}$ „id“

(6) უბ. $\text{ზა-ზ}'\text{ა}$ „Penis“

(7) უბ. $\text{ზ}'\text{აზ}'\text{ა}$ „მისამძიმრება“

გვხვდება აგრეთვე ერთი ირეგულარული შესატყვისობა, სადაც პროტოჩერქეზულ ვითარებას უბიხური და აღმოსავლურჩერქეზული ასახავს.

(1) უბ. $\text{ზ}'\text{ა}-$ „დავარცხნა“, დას.ად. $\text{ჟ}\tilde{\text{გ}}-\text{ნ}$ „id“, აღმ.ად. $\text{ზ}'\text{გ}-\text{ნ}$ „id“

უბ. $\text{ს}'$ შაფს/ბჟედ. $\text{ს}'$ ჭემ/აბძ. $\text{ს}'$ აღმ.ად. $\text{ს}'$ ს.ჩერქ. $\text{*ს}'$

(1) უბ. $\text{ფს}'\text{ა}$ „გასიება“

(2) უბ. ს'ასა „რძალი“, დას.ად. ფს'ასწ „გოგო“, აღმ.ად. ფს'ას'წ „id“

(3) უბ. მგს'წ „დაძახება, კითხვა“

სისინ-შიშინა სპირანტები სადა მდგომარეობაში უბიხურში შეზღუდული დისტრიბუციით გამოირჩევა.

უბ. ზ'ო / ზ'ო / ჟ'ო შავს/ბჟედ. ზ'ო ჭემ/აბძ. ზ'ო აღმ.ად. ვ ს.ჩერქ. *ზ'ო

(1) უბ. ზ'ა „ცა“, დას.ად. ზ'ა-ლ'წ „ვარსკვლავი“, აღმ.ად. ვა-ლ'წ „id“

(2) აღმ.ად. ვას-მახ'წ „გუშინწინ“

(3) უბ. ჟ'ამ-ლ'წ „ნიორი“

(4) უბ. ზ'ა „ხვნა“, დას.ად. ზ'ა-წ „id“, აღმ.ად. ვა-წ „id“

(5) დას.ად. ზ'ა-ფხ'გ 'ძუძუს მაწოვებელი“

(6) შავს. ზ'ა „ნავის ნიჩაბი“

(7) დას.ად. ზ'გ-წ „დნობა“, აღმ.ად. ვგ-წ „id“

(8) დას.ად. -ზ'ო „ნაშიერი“, აღმ.ად. -ვ „id“

(9) უბ. ზ'ა- „ხარშვა“, დას.ად. ზ'ა-წ „id“, აღმ.ად. ვა-წ „id“

განსხვავებით სადა სისინ-შიშინა სპირანტებისგან, ლაბიალიზებული სისინ-შიშინა სპირანტები შედარებით მაღალი დისტრიბუციით ხასიათდება. რეკონსტრუქციისთვის ნებისმიერ ენობრივ ერთეულში პოვნისელება საკმარისია:

უბ. ს'ო / ს'ო / შ'ო შავს/ბჟედ. ს'ო / ს' ჭემ/აბძ. ს'ო / ს' აღმ.ად. ს' / ჭ ს.ჩერქ. *ს'ო

(1) უბ. ს'გ-ლ'ა „თქვენ“, დას.ად. ს'ა „id“, აღმ.ად. ჭა „id“

(2) უბ. შაგ ~ ა-ს'ო „ტურა“, დას.ად. ბაჯა-ს' < *ბაჯა-ს'ო „id“

(3) უბ. ს'ანგ „თაფლი“, დას.ად. ს'აწ „id“, აღმ.ად. ჭაწ „id“

(4) უბ. ს^ოგმწა „ქალი“, დას.ად. ს^ოგზ „ცოლი“, აღმ.ად. ჟგზ „id“

(5) უბ. ს^ოა „ჭრა, გაკრეჭვა“

(6) უბ. ‘მა-შ^ოა „პანტა“

(7) შ^ოა „ასი“; დას.ად. ს^წ „id“, აღმ.ად. ს^წ „id“

(8) უბ. შ^ოაჩ~ა- „სიცილი“

(9) უბ. შ^ოა- „გაპარსვა“

(10) უბ. ს^ოა-ხ’ „სწორი, ბლაგვი“; დას.ად. ს^ოაჟ „მინდორი“

ლაბიალიზებული ყრუ სისინ-შიშინა სპირანტს სხვადასხვა შესატყვისი გააჩნია და როგორც წესი, სტაბილურადაა შემორჩენილი ჩერქეზულ ენა-კილო-თქმებში. ამის გარდა, გვხვდება ერთი ირეგულარული შესატყვისობაც:

(1) უბ. ს^ოგ-ყა „ქონი“; დას.ად. შა „id“, აღმ.ად. ს^წ „id“

(2) უბ. ს^ოა-კ~ა „მონადილე“; დას.ად. შ~ა-კ~ა „id“, აღმ.ად. ს^წა-კ~ა „id“

ამ შემთხვევაში, არქაული ფორმა დაცულია უბიხურში და მისი ჩვენების მიხედვით ხდება საერთოჩერქეზული ინვენტარის რეკონსტრუქცია.

მსგავსად აფხაზურ-აბაზურისა, დამატებით გარკვევას საჭიროებს ჩერქეზულ შიშინა ფონემათა კლასიფიკაცია. მ. კუმახოვის მიხედვით, ჩერქეზული შიშინა სიბილანტები ერთმანეთს „სირბილისა და სიმაგრის მიხედვით უპირისპირდებიან (კუმახოვ-კუმახოვა 1981, 172). ანალოგიური დაყოფა მითებული აქვს გ. როგავასა და ზ. კერაშევას (როგავა-კერაშევა 1966, 33). მიუხედავად იმისა, რომ ჩერქეზულ ენებში **ჯ** / **ჩ** / **ჟ** / **შ** ფონემები ქართულთან შედარებით უფრო უკან გადაწეული არტიკულაციით გამოირჩევა, მიუხედავად ამისა, მიგვაჩნია, რომ კოარტიკულაციის მიხედვით ჩერქეზული შიშინა სიბილანტები უნდა დაიყოს სადა და პალატალიზებულ სიბილანტებად. ბ. ბალყაროვის აზრით, არსებობს თავდაპირველი

და მეორეული შიშინა აფრიკატები. აქედან, პალატალიზებული აფრიკატები, როგორც წესი, მეორეულია (ბალყაროვი 1967, 22). სადა შიშინა აფრიკატების თვალსაზრისით, არქაული ფორმა შემონახულია შაფსულურ და ბასლენურ დიალექტებში.

უბ. ჯ შაფს. ჯ ბჟედ. ჯ ჭემ. ჯ აღმ.ად. ზ' ს.ჩერქ. *ჯ

(1) შაფს. ლ'ვ-გ⁰აჯვ / ლ'ვ-გ⁰ანჯვ „მუხლი“; დას.ად. ლ'ვ-გ⁰ანჯვ „id“, აღმ.ად. ლ'ვ-გ⁰ანზ'ვ „id“

(2) დას.ად. ძვ-ბჯგ „დაცემა“; აბძ. ძვ-ბჯგ „id“

(3) უბ. ნჯა „ბაყაყი“

(4) უბ. ჯგძ „სოფლის მოსახლეობა, კლანი“; შაფს/ბჟედ. ჩაგლვ „სოფელი“;

აღსანიშნავია, რომ ჯ ფონემა მხოლოდ რამდენიმე ადიღურ ძირში არის პოვნირი. თანამედროვე ადიღურ სალიტერატურო ენაში მას არ გააჩნია ცალკე ასო-ნიშანი და იწერება როგორც ძჯ. იგივე ასო-ნიშანი გამოიყენება მისი პალატალიზებული კორელატის აღსაწერად.

უბ. ჯ~ დას.ად. ჯ~ აღმ.ად. ჟ ს.ჩერქ. *ჯ~

(1) უბ. ჯ~გლ „ძმა“

(2) უბ. ჯ~ა- „უკანა ნაწილი“, დას.ად. ჯ~ვ-ნგვ „პურის წინა მხარე“

(3) უბ. ჯ~ა „წუხილი, ტკივილი, სირთულე“; დას.ად. ჯ~ვლ⁰ვ-ღ⁰გ „არაკეთილმოსურნე“

უბ. ჩ დას.ად. ჩ / შ აღმ.ად. ჩ / შ ს.ჩერქ. *ჩ

(1) უბ. ჩა- „მძიმე საგნების ჩამოვარდნა“; ჭემგ. ჩა-ნ „სირბილი“; შაფს/ბჟედ. ჩა-ნ „id“

(2) ჭემ. აჩა „საჯიშე თხა“; შაფს/ბჟედ. აჩა „id“, აღმ.ად. აჟა / აჯა „id“

უბ. ჩ დას.ად. ჩა / ჩ აღმ.ად. ჟ ს.ჩერქ. *ჩა

(1) დას.ად. ჩაღ / ჩღ „ხე“, აღმ.ად. ჟღ „id“

უბ. ჩ~ / შ დას.ად. ჩ~ / შ~ აღმ.ად. შ ს.ჩერქ. *ჩ~

(1) უბ. ჩ~ა „რძე“; დას.ად. ჩ~ვ / შ~ვ „id“, აღმ.ად. შვ „id“

(2) უბ. ჩ~ა-ქ⁰გცა „სიმსივნე“; დას.ად. შ~გ-ნგ / ჩ~გ-ნგ „ჩირქი“; აღმ.ად. შგნ „id“

(3) უბ. შგ „ბარტყი, ნაშიერი“; დას.ად. ჩ~გრ / შ~გრ „id“, აღმ.ად. შგრ „id“

(4) უბ. ჩ~გ „ცხენი“; დას.ად. ჩგ / შგ „id“, აღმ.ად. შგ „id“

(5) უბ. ჩ~გღგ „ვირი“; დას.ად. ჩგღგ / შგღგ „id“ აღმ.ად. შგღ „id“

უბ. ჭ დას.ად. ჭ აღმ.ად. □ / ჭ ს.ჩერქ. *ჭ

(1) დას.ად. აჭ-ჭად „გვიმრა“

(2) დას.ად. ჭგ-გ⁰გ „მიწა“; აღმ.ად. ჭ'გ-გ⁰გ „id“

(3) დას.ად. ლ⁰გჭ „რკინა“; აღმ.ად. ლ⁰გჭ' „id“

უბ. ჭ დას.ად. ჭ~ აღმ.ად. ჭ' ს. ჩერქ. *ჭ~

(1) უბ. მაჭ~ „ცოტა“; დას.ად. მაჭ~ვ „id“, აღმ.ად. მაჭ'ვ „id“

(2) უბ. ჭ~გჭ~გ- „გატეხვა“; დას.ად. გ⁰ვ-ჭგჭგ-ნ „id“, აღმ.ად. ზვ-ხ'ა-რვ-ჭ'გს'გ-ნ „id“

(3) დას.ად. ჭ~გ-მაძა „ზამთარი“; აღმ.ად. ჭ'გ-მახ⁰გ „id“

(4) დას.ად. ჭ~აფშ~ „ერთგვარი წვეულება“; აღმ.ად. ჭ'აფშ~ „id“

მკვეთრი სიბილანტების შედარებისას, თითქმის არ გვხვდება სისტემიდან გადაწევა. აღსანიშნავია, დასავლურ ადილურ ჭ~ ფონემას აბძახურ დიალექტში შეესატყვისება პალატალიზებული ლარინგალური ც~. მაგალითად, აბძ. ც~აღწ „ბიჭი“
// ქემგ. ჭ~აღწ ვ „id“, როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში, მოსალოდნელი ჭ~ > შ~

სპირანტიზაცია ვერ განხორციელდა, რეფლექსმა შეინარჩუნა მხოლოდ სიმკვეთრე, თუმცა თავად გახდა ლარინგალური. მსგავს პროცესს თ. გამყრელიძემ „გადაწერის წესები“ უწოდა, როდესაც სვანურში მოსალოდნელი შ გვაძლევდა ლარინგალური ჰ რეფლექსს (გამყრელიძე 2002, 123-124). საყურადღებოა, რომ ბ. ბაღყაროვს მსგავსი ფონეტიკური პროცესი სამ წლამდე ყაზარდოელ ბავშვებშიც ჰქონდა დაფიქსირებული.

უბ. ჟ დას.ად. ჟ აღმ.ად. ზ' ს.ჩერქ. *ჟ

- (1) უბ. ჟა „მორი“; დას.ად. ჟა „ციგა“;
- (2) დას.ად. ბჟგ-ძა „რწყილი“; აღმ.ად. ბზ'გ-ძა „id“
- (3) დას.ად. ჟა „პირი“; აღმ.ად. ზა' „id“
- (4) დას.ად. ჟგ „ქარი, ჰაერი“; აღმ.ად. ზ'გ „id“
- (5) დას.ად. ძა-ჟა-ნ „დაცდა“; აღმ.ად. ძა-ზა'ნ „id“

უბ. ჟ~ დას.ად. ჟ~ აღმ.ად. ჟ ს.ჩერქ. *ჟ~

- (1) უბ. ც'ა-ბჟ~ „შეცდომა, ცოდვა“; დას.ად. ბჟ~გ-რა „ლაქა“;
- (2) დას.ად. ჟ~გ „ადრე“; აღმ.ად. ჟგ „id“
- (3) აბმ. ჟაღ'ა-ნ „სიძულვილი“; ჰემ. [ჟ~აღ'ა-ნ]

რამე სახის გადახვევა ბგერათშესატყვისობათა წესიდან მჟღერ სისინა სპირანტებში არ შეინიშნება.

უბ. შ დას.ად. შ აღმ.ად. ს' ს.ჩერქ. *შ

- (1) დას.ად. შაშა-ფ „დამპალი ხის მტვერი“; აღმ.ად. ფხა-სა' „წყალუხვობისას მოტანილი ხის ნამტვრევები“;
- (2) დას.ად. შა „ქონი“;
- (3) დას.ად. შათ-ნ „აღება“; აღმ.ად. ს'ათ-ნ „id“

(4) უბ. **ფგ** „ჭამა“; დას.ად. **შხწ-ნ** „ჭამა“; აღმ.ად. **შხწ-ნ** „id“

უბიხურ-ადილური შესატყვისობა **ფ** : **შხ** ჰარმონიულ-დეცესიური ბგერათკომპლექსის ლაბიოდენტალურ სპირანტად ტრანსფორმაციით უნდა აიხსნას. კომპლექსით ასევე უნდა აიხსნას თავკიდური შიშინა ფონემის მდგრადობა აღმოსავლურადილურში, რომელიც არ გახდა სისინ-შიშინა სპირანტი, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო.

უბ. **შ** დას.ად. **შ** აღმ.ად. **შ** ს.ჩერქ. ***შ**

(1) დას.ად. **ფშგ** „თავადი“; აღმ.ად. **ფშგ** „id“

(2) დას.ად. **შაგგ** „ეზო“

(3) დას.ად. **ფშწ-რ** „ქონიანი“; აღმ.ად. **ფშწ-რ** „id“

ამ შემთხვევაში, ბგერათშესატყვისობებს სისტემური სახე გააჩნია

საერთოაფხაზურ-ადილურ სიბილანტთა სისტემა. საერთოჩერქეზული და საერთოაფხაზურ-აბაზური სიბილანტთა სისტემისგან განსხვავებით, კიდევ უფრო მეტ სირთულეს წარმოადგენს საერთოაფხაზურ-ადილური სიბილანტთა სისტემის რეკონსტრუქცია. მთავარი სირთულე, ირეგულარულ შესატყვისობათა დიდი რაოდენობაა. იკვეთება, რომ საერთოაფხაზურ-ადილურ ენას უნდა ჰქონოდა აფრიკატთა სამეულბრივი და სპირანტთა წყვილმეულბრივი სისტემა. მსგავსად ცოცხალი ენებისა, საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე უნდა ყოფილიყო სისინა, შიშინა და სისინ-შიშინა სიბილანტები.

მიზეზები, რასაც შეეძლო გამოეწვია ირეგულარულ შესატყვისობათა ასეთი დიდი რაოდენობა, შესაძლოა იყო ისეთი ფონეტიკური პროცესები, როგორიცაა:

1. რაგვარობის ცვლილება (ყრუთა გამჟღერება ან მჟღერთა დაყრუება)
2. არტიკულაციის ცვლილება (დეზაფრიკატიზაცია ან სპირანტიზაცია)

3. კოარტიკულაციის ცვლილება (დელაბიალიზაცია / ლაბიალიზაცია / პალატალიზაცია / დეპალატალიზაცია)

თითოეული პროცესი შეიძლება ყოფილიყო ამ ცვლილებათა კომბინაციის შედეგად გამოწვეული. წარმოგიდგინებ ჩვენ მიერ რეკონსტრუირებულ სიბილანტთა სისტემას:

უბ. ძ დას.ად. ძ / ც / ც / ზ აღმ.ად. ძ / ზ აფხ. ძ აბაზ. ძ ს.აფხ-ად. *ძ

- (1) უბ. ყა-ძე „მიახლოება“; დას.ად. ფგ-ძჲ „დასადები“; აღმ.ად. ფგ-ძჲ-ნ „id“, აფხ. ა-ძა-რა „გადადება (დროის)“
- (2) აღმ.ად. ძაძე „ქალის მკერდი (ბავშვის ენაზე)“; აფხ. ა-ძეძ-ქა „ქალის მკერდი“
- (3) უბ. მგძა „მთვარე, თვე“; დას.ად. მაზჲ „id“, აღმ.ად. მაზჲ „id“, აფხ. ა-მაზა „id“, აბაზ. ა-მეძ / მზე „id“
- (4) უბ. ძე „ნალექის მოსვლა (თოვლი, სეტყვა)“; ტაპ. აძ „ტრთვილი“
- (5) უბ. მგძა „ნათურა“; ტაპ. მაზა „id“
- (6) უბ. მგძ-ღგნგ „წიწვოვანი ხე“; დას.ად. მაზჲ „ტყე“; აღმ.ად. მაზჲ იდ; აფხ. ა-მაზა-წლა „ნაძვის ხე“; აბაზ. მაზა-ჭ-წლა „id“

გვხვდება აგრეთვე ერთი ირეგულარული შესატყვისობა, სადაც ჩერქეზულ და აფხაზურ-აბაზურ მჟღერ ფონემას უბიხური ყრუ-ფშვინვიერი შეესატყვისება. ჩვენი აზრით, ამ ფონემის დაყრუების პროცესი უბიხურის წიაღში წარმოქმნილი ინოვაცია უნდა იყოს.

- (1) უბ. ც'აც'ა „თახვი“; აბძ/ჭემ. ცგძჲ „კვერნა“; შაფს/ზჟედ. ცგძჲ „id“, აბაზ. ძეძეზჲ „დედოფალა“

უბ. ც დას.ად. ც / ც აღმ.ად. ც / ძ აფხ. ც აბაზ. ც ს.აფხ-ად. *ც

- (1) უბ. ცვ „კბილი“; ჭემგ/აბძ. ცვ „id“, შაფს/ბჟედ. ცა „id“, აღმ.ად. ძვ „id“, აფხ. ა-ც „ცხოველის კბილი“
- (2) უბ. ცაცა „პატარა“; ჭემ/აბძ. ცა „მარცალი“; შაფს/ბჟედ. ცა „id“, აფხ. ა-ცა „id“, აბაზ. ცა „id“
- (3) ჭემ/აბძ. ცვლ^ა „თაგვი“; შაფს/ბჟედ. ცვლ^ა „id“, აღმ.ად. ძვლ^ა „id“, აფხ. ა-წგრ / ა-ცვლ „კვერნა“; აბაზ. წვლ „id“
- (4) აღმ.ად. გ^არცა / უარცა „ნაკელი“; აბაზ. ჟაცვ „id“
- (5) უბ. მცა-ყაღ „ტყუილად, არაფრის გამო“; აფხ. ა-მაცა-რა „მხოლოდ“; აბაზ. მცრა / მცგრა „ცარიელი“
- (6) უბ. ცან-ცვმ „ხვლიკი“; აფხ. ა-მენწ^აგმ / ა-მენც^აგმ „id“, აბაზ. არცვმ „id“

ყურადღებას იქცევს უკანასკნელი მაგალითი, სადაც აფხაზურ კილო-თქმებში მოხდა სიბილანტის გამკვეთრება *ც>წ და ზოგჯერ გასისინ-შიშინებაც, თუმცა არქაული ფორმა დაცულია აბაზურში, კერძოდ კი ტაპანტურ დიალექტში და მისი ჩვენების საფუძველზე აღდგება ც ფონემა. ამავე აზრს იზიარებს ვ. ჩირიქბა (ჩირიქბა 1996, 225-226). სხვა ძირთა შეპირისპირებები, ფონოლოგიური თვალსაზრისით, კითხვას არ იწვევს.

უბ. წ დას.ად. წ აღმ.ად. წ აფხ. წ აბაზ. წ ს.აფხ-ად. *წ

- (1) უბ. რა-წა „შიგნით“; დას.ად. კ^ა-წგ იდ; აღმ.ად. კ^ა-წგ იდ; აფხ. ა-ღ^ანა-ჟგწ-ყა „შიგნით“; აბაზ. ჟაწა-ყა „id“, ჟაწა „შიგნეულობა“
- (2) უბ. პწა „სახელი“; დას.ად. წწ „id“, აღმ.ად. წწ „id“
- (3) უბ. ბგწგ- „გასრესა“; აფხ. ა-რ-ბგწ-რა „დაჭმუჭნვა“; აბაზ. რ-ბწ-რა „id“
- (4) დას.ად. ჭ^ა-წგ-ნ „კვერცხის დაღება“; აღმ.ად. ჭ^ა-წგ-ნ „id“, აფხ. ა-წა-რა „id“, აბაზ. წა-რა „id“

(5) დას.ად. **წგწ**-გნ „დაჭმუჭნვა“; ტაპ. **წწა-ჭა** „ჭამისას ხმის გამოყოფა“; აშხ.

წწგ „ღრღნა“

(6) დას.ად. ნა-**წა**-ნ „სურვილი“; აფხ. წა „დადება“

მჟღერი და ყრუ-ფშვინვიერი სპირანტებისგან განსხვავებით, აბრუპტიული სისინა აფრიკატები იდენტური შესატყვისობებითაა წარმოდგენილი, თუმცა გვხვდება ერთი არაიდენტური შესატყვისობაც:

(1) დას.ად. **სგს**-გნ „კანკალი, ზანზარი“; აღმ.ად. **სგს**-გნ „id“, აფხ. ა-**წგს**-რწ „id“, აბაზ.

წს-რა „id“

ამ შემთხვევაში, არქაული ფორმა შენარჩუნებულია აფხაზურში, ხოლო ადიღურში მოხდა ანლაუტური ფონემის დისტანციური ასიმილაცია. ***წგსგ**-ნ > **სგსგ**-ნ, სადაც ***წ** > **ს** ურთიერთმიმართება ჩანს. გასათვალისწინებელია ძირის ონომატოპოეტური ბუნებაც, სადაც სიბილანტური ფონემები უფრო მეტი სიმყიფით და არასტაბილურობით გამოირჩევიან, ვიდრე არამოტივირებულ ძირებში.

უბ. **ზ** დას.ად. **ზ** აღმ.ად. **ზ** აფხ. **ზ** აბაზ. **ზ** ს.აფხ-ად. ***ზ**

(1) უბ. **ზა** „ერთი“; დას.ად. **ზგ** „id“, აღმ.ად. **ზგ** „id“, აფხ. ა-**ზა**-წ^ო „მარტო“

(2) უბ. ტყ^ა-**ზა** „ტყუპები“; დას.ად. ტ^ა-**ზა** „id“, აღმ.ად. ტ^ა-**ზა** „id“, აფხ. ა-**ძა** /

ა-**ძა** „id“, აბაზ. **ჭა** „id“

(3) უბ. რა-**ზა** „სავსე“; დას.ად. ძგ-**ზ** „id“, აღმ.ად. ძგ-**ზ** „id“, აფხ. ა-**ზნა** „სავსე“;

აბაზ. ა-**ზნა** „id“

(4) უბ. ბრა-**ზა** „ბრუნვა, მობრუნება“; დას.ად. ღა-ჩ^ა-რწ-**ზგ**-ნ „ბრუნვა,

ტრიალი“; აფხ. ა-პ^ა-**ზა**-რა „თრევა, ცოცვა“

(5) უბ. **ნგზა** „ვუალი“; აღმ.ად. სწ-**ნგზა** „ერთგვარი ნაჭერი“; აბაზ. შ^ა-**ნგზა** „id“

ზ ფონემა წარმოდგენილია იდენტური შესატყვისობებით და მისი რეკონსტრუქცია არავითარ სირთულეს არ წარმოადგენს.

უბ. ს დას.ად. ს აღმ.ად. ს აფხ. ს აბაზ. ს ს.აფხ-ად. *ს

- (1) დას.ად. სგსგ-ნ „კანკალი“; აღმ.ად. სგსგ-ნ „id“, აფხ. ა-წგს-რა „id“, აბაზ. წს-რა „id“
- (2) უბ. ჟასგ „მსუბუქი“; აფხ. ა-ლას „id“, აბაზ. ლასგ „id“
- (3) უბ. სგ-ღ^ა „მე“; დას.ად. სჰ „id“, დას.ად. სჰ „id“, აფხ. სა-რ^ა „id“, აბაზ. სა-რ^ა „id“
- (4) უბ. -სა- „ძილი, სიზმარი“; აფხ. ა-ჩ^არ-სგს-რა „id“, აბაზ. ჩ^ა-სგს-რა „id“
- (5) უბ. ფსგ-ღ^აგნგ „ნაძვის ხე“; დას.ად. ფსაგ „id“, აღმ.ად. ფსე-ღ „id“, აფხ. ა-ფსა „id“
- (6) უბ. ფსა „სული“; დას.ად. ფსა „id“, აღმ.ად. ფსა „id“, აფხ. ა-ფსგ „id“, აბაზ. ფსგ „id“

ამ შემთხვევაშიც, საერთოაფხაზურ-ადილური *ს ფონემის რეფლექსები იდენტური შესატყვისობებით არის წარმოდგენილი.

უბ. ძ' დას.ად. ძ / ზ აღმ.ად. ძ / ზ აფხ. ძ / ძ' აბაზ. ძ' / ძ ს.აფხ-ად. *ძ'

- (1) უბ. ბაძ'გ / ბანძ'გ „ბუზი“; დას.ად. ბაძ „id“, აღმ.ად. ბაძ „id“, აფხ. ა-ძ „რწყილი“; ბზ. ა-ძ' „id“
- (2) უბ. ჟაძ'ა / ჟანძ'ა „საიდუმლო“; აფხ. ა-ძა-რა „დამალვა“; აბაზ. ძა-რა „id“
- (3) დას.ად. რა-ზ'ზ-ნ „შეწვა“; აფხ. ა-ძ-რა „id“ აბაზ. ძ-რა „id“
- (4) უბ. ყგ-ძ'ა „ხიდან რამის გამოთლა“; აფხ. ა-ძაძა-ღ^ა „ხურო“; ბზ. ა-ძაძ'ა-ღ^ა „id“

უბ. ძ^o / ძ^o დას.ად. ძ^o / ზ^o აღმ.ად. ვ აფხ. ზ^o / ჟ^o აბაზ. ძ^o / ჟ^o / ჯ^o ს.აფხ-ად. *ძ^o

(1) უბ. ძ^o- „დალევა“; აფხ. ა-ჟ^o-რან „id“, ბზ. ა-ზ^o-რან „id“, აბაზ. ჟ^o-რან „id“

სისინ-შიშინა მჟღერი აფრიკატის, როგორც ლბიალიზებულის, ისე არალბიალიზებულის აღსადგენად საკმარისია რომელიმე აფხაზურ-ადილურ კილო-თქმაში მისი პოვნეირება. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სადა სისინ-შიშინა მჟღერი აფრიკატი მეტად სტაბილურია, ვიდრე მისი ლბიალიზებული კორელატი.

უბ. ც' დას.ად. ს აღმ.ად. ს აფხ. ც' / ც აბაზ. ც ს.აფხ-ად. *ც'

(1) დას.ად. თელ^o-სჷ „გუშინ“; აღმ.ად. დელ^o-სჷ „id“, ბზ. ძაც'გ „id“, აბაზ. ძაც'გ „id“

(2) უბ. ზგც'გ „ერთვარი კალათა“; აბჟ. ა-ზგცა „წნული“; ბზ. ა-ზგც' „id“, აბაზ. ბაც' „id“

(3) უბ. ტყ^o-ც' „ჩანგალი“; ბზ. აბზ'ა-ც „მთამსვლელთა რკინის კაუჭი“

უბ. ც^o დას.ად. ც^o / ც^o აღმ.ად. ვ / ფ აფხ. ც^o აბაზ. ც^o / ჩ^o ს.აფხ-ად. *ც^o

(1) უბ. აც^oგ „ცული, ბოროტი“; აფხ. ად-ც^oა „უარესი“

(2) უბ. ც^oგ „ხარი“; დას.ად. ც^oგ „id“, აღმ.ად. ვგ „id“, აფხ. ა-ც^o „id“, აბაზ. ც^oგ „id“, ტაპ. ჩ^oგ „id“

(3) უბ. ც^oგ-ცგ „ხეების ან ბუჩქების ჯგუფი“; შაფს. ქ~გ-ც^oგ „წნელი ფოთლებიანი“; აფხ. ა-ქ^oც^o / ა'-ც^oქ^oა „ხის ან მთის მწვერვალი“

(4) დას.ად. ც^oგნდგ „ყვავი“; აღმ.ად. ვგნდ „id“, აფხ. ც^oგნდგ-რ-შ^oშ^oგ „შავი, მუქი კანის ფერის მქონე“

(5) უბ. ც^oა „კანი“; აფხ. ა'-ც^oა „კანი“; აბაზ. ა-ჩ^oა „id“

(6) შაფს. ც^oგ-ლგ „წოვა“; აფხ. ა-ც^oა-რან / ა-ც^oა-რან „id“, ტაპ. ჩ^oა-რან „id“

ყრუ-ფშვინვიერი სისინ-შიშინა ფონემათა რეკონსტრუქცია იმავე პრინციპით ხორციელდება, რაც მათი მჟღერი კორელატების. აღსანიშნავია, რომ განსხვავებით მჟღერი აფრიკატებისგან, სისინ-შიშინა ფონემების ლაბიალიზებული ფორმები უკეთ არის შენარჩუნებული, ვიდრე მათი სადა ვარიანტები.

უბ. $\text{წ}' / \text{ც}'$ დას.ად. $\text{ს} / \text{წ} / \text{ც}$ აღმ.ად. $\text{ს} / \text{წ} / \text{ც}'$ აფხ. $\text{წ}' / \text{ც}'$ აბაზ. $\text{წ} / \text{წ}'$
ს.აფხ-ად. * $\text{წ}'$

- (1) უბ. $\text{წ}'$ - „ცოდნა, სწავლა“; დას.ად. $\text{ს}'$ -ნ „ცოდნა“; შაფს. $\text{ს}'\text{ყ}$ -ნ „id“, აღმ.ად. $\text{ს}'$ -ნ „id“, აბჟ. ა- $\text{წ}'$ -რა „სწავლა“; ბზ. ა- $\text{წ}'$ -რა ID
- (2) უბ. - $\text{წ}'$ ა „კაწრვა“; დას.ად. მგზ⁰ა-ჟე- პწ „სათლელი ქვა“; აბჟ. ა- $\text{წ}'$ არ / ა- $\text{წ}'$ არ^გ „კაწრვა“; ბზ. ა- $\text{წ}'$ არ „id“
- (3) უბ. მგცა „ტყუილი“; დას.ად. პწ „ტყუილი“; დას.ად. პწ „id“, აღმ.ად. პწ „id“, აბჟ. ა-მც „id“, ბზ. ა-მც' „id“
- (4) უბ. $\text{წ}'$ ა „ფსკერი“; აბჟ. ა- $\text{წ}'$ ა „id“, ბზ. ა- $\text{წ}'$ ა „id“
- (5) უბ. ბგწ'გ „დანგრევა“; აფხ. ა-რ-ბგწ'-რ^ა „ნგრევა, დაფშვნა“;
- (6) დას.ად. წ „ტილი“; აღმ.ად. წ „id“, აბჟ. ა- $\text{წ}'$ ა „id“, ბზ. ა- $\text{წ}'$ ა „id“, აბაზ. წ „id“

უბ. წ° დას.ად. ს° აღმ.ად. ფ აფხ. წ° აბაზ. $\text{წ}^{\circ} / \text{ჭ}^{\circ}$ ს.აფხ-ად. * წ°

- (1) უბ. წ° ა „ღვიძლი“; დას.ად. ს° გ „id“, აღმ.ად. ფ გ „id“, აბაზ. ჭ° ა „id“
- (2) უბ. წ° ა წ° გ „ტკივილი“; აფხ. - წ° ა წ° გ „ინტენსიურობის ემფატიკური ნაწილაკი“
- (3) უბ. წ° აკ~ / წ° ანკ~ „ვარსკვლავი“; აფხ. ა- მაწ° ა „id“, აბაზ. ა- მაწ° „id“, ტაბ. ჭ° ა „id“

(4) უბ. ნწ^ოა-ჟ^ა „ხილი“; აფხ. ა-წ^ოა „ვაშლი“; აშხ. წ^ოა „id“, ტაპ. ჭ^ა „id“

(5) უბ. მა-წ^ოგ „დილა“; აფხ. ჟა-წ^ოგ „id“, აბაზ. ჟა-ჭ^ოგ „id“

აბრუპტიული სისინ-შიშინა აფრიკატს უფრო მრავალფეროვანი რეფლექსაცია გააჩნია აფხაზურ-აბაზურში. ამასთანავე, ლაბიალიზებულ სისინ-შიშინა სიბილანტებში უფრო სტაბილური რეფლექსაცია შეინიშნება, ვიდრე არალაბიალიზებულებში.

უბ. ზ' დას.ად. ზ' აღმ.ად. ზ' აფხ. ზ' / ზ აბაზ. ზ' ს.აფხ-ად. *ზ'

(1) დას.ად. ზ'აზ' „ნელი, მოუქნელი“; აღმ.ად. ზ'აზ'ზ „id“, აბჟ. ა-ზაზა „id“, ბზ. ა-ზაზა „id“, აბაზ. ზაზა „id“

(2) უბ. ზ'აზ'ა „თირკმელი“; დას.ად. ზ'აზ'გ-ღ „id“

(3) უბ. ზ'რგზ'რზ'რა- „წისქვილის ხმა“; დას.ად. ზ'რგ-ზ'რგ „ზარების რეკვის ხმა“

უბ. ზ^ო / ზ' დას.ად. ზ^ო აღმ.ად. ვ აფხ. ზ^ო აბაზ. ზ^ო / ჟ^ო ს.აფხ-ად. *ზ^ო

(1) უბ. ზ^ოა- „ადუღება“; დას.ად. ზ^ოა-ნ „id“, აღმ.ად. ვა-ნ „id“, აფხ. ა-ზ^ო-რა „ადუღება“; ტაპ. ჟ^ო-რა „id“, აშხ. ა-ზ^ო-რა „id“

(2) უბ. მგზ^ო-რგ „ბოჩოლა“; აღმ.ად. მგზ'გ „ძროხების დასამახებელი შორისდებული“; აფხ. ა-ზ^ო „ძროხა“; ტაპ. ჟ^ოგ იდ; აშხ. ა-ზ^ო „id“

(3) უბ. ზ^ოა „ცა“; დას.ად. ზ^ოა-ღ^ა „ვარსკვლავი“; აღმ.ად. ვა-ღ^ა „id“, აფხ. ა-ზ^ოგ „ცა“; აშხ. ა-ზ^ო იდ; ტაპ. ჟ^ოგ „id“

(4) უბ. ზ^ა-ფსგ „სარამო“; აღმ.ად. ვ^ას^აზ-ფშგჰ „გუშინდელი სარამო“; აფხ. ზ^ა-ცგ^ა „გუშინწინ“; აბჟ. ჟ^ა-ცგ „id“, ტაპ. ჟ^ა-ცგ „id“

თითქმის ყველა შემთხვევაში, სისინ-შიშინა მჟღერი სპირანტთა შესატყვისობებს სისტემური ხასიათი გააჩნია. მხოლოდ ერთი მაგალითი ფიქსირდება (აღმ.ად. მგზ^აგ „ძროხების დასაძახებელი შორისდებული“), სადაც მოსალოდნელი [ვ] ფონემის ნაცვლად, გვხვდება ზ^ა სადა ფონემა, სადაც საერთოადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე მომხდარია დელაბიალიზაცია *ზ^ა > ზ^ა.

უბ. ს^ა დას.ად. ს^ა აღმ.ად. ს^ა აფხ. ს^ა / ს^ა აბაზ. ს^ა / ს^ა ს.აფხ-ად. *ს^ა

(1) ს^ა-ლ^ა „როდის?“; დას.ად. სგ-დ „რა?“; ბჟედ. ს^აგ-დ „id“, აღმ.ად. სგ-თ „id“, აფხ. ს^აგ- „კითხვითი აფიქსი“

(2) უბ. ფს^ა-ხ^აგ „სუნთქვა“; დას.ად. ფსგ-ნ „დაღლა“; აღმ.ად. ფს^აგ-ნ „სუნთქვა“; აფხ. ა-ფს^ა-რა „სიკვდილი“; ტაპ. ფს-რა „id“

(3) დას.ად. ს^აგნ^ა „ბატკანი“; აღმ.ად. ს^აგნ^ა „id“, აბჟ. ა-სგ-ს „id“, ბზ. ა-ს^აგ-ს^ა „id“, ტაპ. სგ-ს „id“

(4) დას.ად. ქ^აგს^ა „აკვანი“; აღმ.ად. გ^აგს^ა „id“, აფხ. -ქ^ასქ^ას-ჟა „დაწყენარება, ჩუმად სიარული“; ბზ. -ქ^ასქ^ას-ჟა „id“

(5) უბ. ფს^ა „გასიება“; ბზ. ა-ფს^აგლა „მსუქანი“; ტაპ. ფსგლა „id“

უბ. ს^ა დას.ად. ს^ა აღმ.ად. ჰ აფხ. ს^ა / შ^ა აბაზ. ს^ა / შ^ა ს.აფხ-ად. *ს^ა

(1) უბ. ს^აგ-ლ^ა „თქვენ“; დას.ად. ს^აზ „id“, აღმ.ად. ჰზ „id“, ბზ. ს^ა-რა „id“, აბჟ. შ^ა-რა „id“, აბაზ. შ^ა-რა „id“

(2) უბ. ბლ^ა-ს^ა „ბრმა“; დას.ად. ს^აზ-ნ „ლპობა“

(3) უბ. ს^ა- „შეფასება“; აბჟ. ა-შ^ა-რ^ა „გადახდა“; ბზ. ა-ს^ა-რა „id“, ტაპ. შ^ა-რ^ა „id“

(4) უბ. ს^აგ-ზგ „თოვლის ნამქერი“; დას.ად. ჟა-ს^აგ „სეტყვა“; აბჟ. ა-შ^ა-რ^ა „გაციება“;
ბზ. ა-ს^ა-რ^ა „id“, ტაპ. შ^ა-რ^ა „id“

(5) უბ. ს^აგ „განთიადი, გათენება“; აფხ. ს^აგ-დკ^ა „სინათლის სხივი“

განსხვავებით მჟღერი სისინ-შიშინა სპირანტებისაგან, ყრუ-ფშვინვიერნი ზედმიწევნით იცავენ ბგერათშესატყვისობათა კანონზომიერების წესებს. ასევე, ყრუ სისინ-შიშინა ფონემები უფრო მეტი სიხშირითაა წარმოდგენილი, ვიდრე მათი მჟღერი კორელატები.

შიშინა სიბილანტები. აფხაზურ-ადილურ ქვესისტემაში წარმოდგენილია როგორც სადა, ასევე პალატალიზებული შიშინა აფრიკატები და სპირანტები. აფრიკატები წარმოდგენილია სამეულეებრივი, ხოლო სპირანტები ბინარული სისტემით. წარმოგიდგენთ აფხაზურ-ადილურ შიშინა სიბილანტთა სისტემას:

უბ. ჯ დას.ად. ჯ აღმ.ად. ჯ აფხ. ჯ აბაზ. ჯ ს.აფხ-ად. *ჯ

(1) დას.ად. ძ-ბ^აჯგ-ნ „ვარდნა“; ს.აფხ. ქ^აგ-ბ^აჯგ „მიწოლა რაიმეზე ძლიერად“;
„ქალის წინაარმდეგ ცილისწამება“

(2) უბ. ჯგ- „რწყევა“; აღმ.ად. ყ^ა-ზ^ა-ნ < *ყ^ა-ჯ^ა-ნ „id“

უბ. ჯ[~] დას.ად. ჯ[~] / ჩ[~] / ჩ[~] აღმ.ად. ჯ[~] აფხ. ჯ[~] აბაზ. ჯ[~] ს.აფხ-ად. *ჯ[~]

- (1) უბ. **ჯ~გ** „მარილი“; დას.ად. **ჩგ-ღ^ე** / **შგ-ღ^ე** „id“, აღმ.ად. **შგ-ღ^ე** „id“, აფხ. ა-**ჯ~გ**-კა „id“, აბაზ. **ჯ~გკა** / **ჯ~კა** „id“
- (2) უბ. **ჯ~ა**- „უკან“; დას.ად. **ჯ~ვ-ნგ^ე** „პურის წინა მხარე“; აფხ. ა-**ჯ~გ^ე** „კუზიანი“
- (3) უბ. **ჯ~ა** „წუხილი, ტკივილი, სირთულე“; დას.ად. **ჯ~აღ^ე**-ღ^ე „არაკეთილმოსურნე“; აფხ. ა-**ჯ~აბა-რა** „დატირება“; ტაპ. **ჯ~ა-ბა-რა** „id“
- (4) უბ. **ზა-ჯ~გ** „უნიკალური“; დას.ად. **-ჟ** „შედარებითი სუფიქსი“; აღმ.ად. **-ჟ** ID; აფხ. ა-**ზ'დგ-ჯ~** „წვრილყელიანი“; ა-ქდგ-**ჯ** „ძალიან მძიმე“
- (5) დას.ად. **ბჟ~ენგ** „ხახვი“; აღმ.ად. **ბზ'გ-ნგ** „id“, აფხ. ა-**ჯ~გმ-შ'გ** „id“, აბაზ. **ჯ~გმ-შ'გ** „id“

სადა შიშინა მჟღერი აფრიკატი საკმაოდ იშვიათია, მისი პალატალიზებული ვარიანტისგან განსხვავებით.

უბ. **ჩ** დას.ად. **ჩ** / **ჩა** / **შ** აღმ.ად. **ჩ** / **ჯ** / **შ** აფხ. **ჩ** აბაზ. **ჩ** ს.აფხ-ად. ***ჩ**

(1) დას.ად. **ძ-ბჟჯგ-ნ** „ვარდნა“; ს.აფხ. **ქ^ეგ-ბაჯგ** „მიწოლა რაიმეზე ძლიერად“; „ქალის წინაარმდეგ ცილისწამება“

უბ. **ჩ~გ** „ცხენი“; დას.ად. **ჩგ** / **შგ** „id“, აღმ.ად. **შგ** „id“, აფხ. ა-**ჩგ** „id“, აბაზ. **ჩგ** „id“

(3) უბ. **ჩა-** „მძიმე საგნების ჩამოვარდნა“; ჭემ. **ჩა-ნ** „სირბილი“; შაფს/ბჟედ. **ჩა-ნ** „id“

(4) ჭემგ. **აჩა** „საჯიშე თხა“; შაფს/ბჟედ. **აჩა** „id“, აღმ.ად. **აჟა** / **აჯა** „id“, აფხ. ა-**ჩა** „დედალი ირემი“

(5) უბ. **ჩაყ^ე** „ტაშტი“; აფხ. ა-**ჩ აყ^ა** / ა-**ჩაყ^ე** „დიდი ხის თასი“;

(6) უბ. **ჩგ-და-** „ბრუნვა, ტრიალი“; აფხ. რ-**ჩგ** „შეხვევა, შეფუთვა“

უბ. ჩ~ დას.ად. ჩ~ / ჩ~ / შ~ აღმ.ად. ყ / შ აფხ. ჩ~ აბაზ. ჩ~ ს.აფხ-ად. *ჩ~

- (1) დას.ად. ძ-ბჟჯგ-ნ „ვარდნა“; ს.აფხ. ქ°გ-ბაჯგ „მიწოლა რაიმეზე ძლიერად“; „ქალის წინაარმდეგ ცილისწამება“
- (2) უბ. ჩ~ა „რძე“; დას.ად. ჩ~წ / შ~წ „id“, აღმ.ად. შწ „id“, აფხ. ა-ჩ~ა-ღგრ „ერთგვარი ყველი“
- (3) უბ. ჩ~ა-ქ°გცა „სიმსივნე“; დას.ად. შ~გ-ნგ / ჩ~გ-ნგ „ჩირქი“; აღმ.ად. შგწ „id“, აფხ. ა-ჩ~გ-მაზა-რა „ავადმყოფობა“; აბაზ. ჩ~-მაზა-ჭ°-რა „id“
- (4) უბ. ჩ~გ-ნთ°ა „ერთგვარი ხე“; აფხ. ა-ჩა-მჰა „ნეკერჩხალი“; აბაზ. ჩ~ა-მჰა „მთის ბოკვი“
- (5) უბ. ჩ~გ-ჯა- „დაფქვა“; აფხ. ა-ჩაჩა „პურის ნამცეცები“

უბიხური ჩ~გ „ცხენი“ და აფხაზური ა-ჩ~აყ°ან „ხის დიდი თასი“ ძირებში პალატალიზება მეორეული უნდა იყოს და იგი, სავარაუდოდ, უშუალოდ უბიხურ და აფხაზურ-აბაზურ ქრონოლოგიურ დონეზე უნდა იყოს ფორმირებული. როგორც მოსდალოდნელი იყო, ყრუ-ფშვინვიერი შიშინა აფრიკატები უფრო მეტი სიხშირით გვხვდება, ვიდრე მჟღერები.

უბ. ჭ დას.ად. ჭ აღმ.ად. □ / ჭ აფხ. ჭ აბაზ. ჭ ს.აფხ-ად. *ჭ

- (1) დას.ად. ძ-ბჟჯგ-ნ „ვარდნა“; ს.აფხ. ქ°გ-ბაჯგ „მიწოლა რაიმეზე ძლიერად“; „ქალის წინაარმდეგ ცილისწამება“
- (2) უბ. ჭა „კარგი, ბედნიერი“; აფხ. ა-ჩაა „კარგი“
- (3) უბ. ჭა „პირი“; ჭა- „წინ პრევერბი“; აფხ. ა-ჭგ „პირი, სახე“; აბაზ. ა-ჭა „id“

- (4) დას.ად. ჭ~წ „ახალი“; აღმ.ად. წ' „id“, აფხ. ა-ჭან „ახალი“; აბაზ. ჭა „id“
- (5) უბ. ჭგ- „გასრესა, გაჭყლეთა“; აბაზ. რ-ჭაჭა-რა „შეკუმშვა“
- (6) დას.ად. ბამგჭა „ტკიპა“; აბაზ. ბაჭა „id“

უბ. ჭ დას.ად. ჭ~ აღმ.ად. წ' აფხ. ჭ~ აბაზ. ჭ~ ს.აფხ-ად. *ჭ~

- (1) უბ. მაჭ~ „ცოტა“; დას.ად. მაჭ~ „id“, აღმ.ად. მას' „id“, აფხ. ა-მანჭ~ „ცოტა, პატარა“; აბაზ. მაჭ~ / მგჭ~ „id“
- (2) უბ. ყა-ჭა- „წასმა, ტილოს გადასმა“; ფ-ლ'ან-ჭგ-ნ „გაწმენდა“; აფხ. ა-ბრგ-ჭ~-რა „კაწრვა“
- (3) უბ. ჭ~გჭგ- „გატეხვა“; დას.ად. გ°ან-ჭგჭგ-ნ „id“, აღმ.ად. ზან-ხ'ან-რან-წ'გს'გ-ნ „id“, აფხ. ა-ჭ~ჭ~ან-რან „გაბზარვის ხმა“
- (4) უბ. ჭ~გჭ~ „ობი“; აფხ. ა-ჭ~ჭ~-რან „მაფის დახვევა“
- (5) დას.ად. ჭ~გ-მაქა „ზამთარი“; აღმ.ად. წ'გ-მან'გ „id“, აფხ. ა-ჭ~გ-ხ~ „ცივი ამინდი“
- (6) უბ. ჭ~გრ-ჭ~გრ „ჭიკჭიკი“; აფხ. ჭ~გრ-ჭ~გრ „id“

აბრუპტიული შიშინა აფრიკატები სტაბილურობითა და სისტემურობით გამოირჩევა, თუმცა თვალში საცემია ონომატოპოეტურ ძირთა სიმრავლე.

უბ. ყ დას.ად. ყ აღმ.ად. ზ' აფხ. ყ აბაზ. ყ ს.აფხ-ად. *ყ

- (1) უბ. ყა „მორი“; დას.ად. ყან „ციგა“; აფხ. აყან „იფანი“; აბაზ. აყა-წ'გ „id“
- (2) დას.ად. ბყგ-ძ „რწყილი“; აღმ.ად. ბზ'გ-ძ „id“, აფხ. ა-ბყგ-ბა „ხოჭო“; სად. ა-პაყგ „id“, აბაზ. ბგყ-ბგყ „id“

უბ. ჟ დას.ად. ჟ აღმ.ად. ჟ აფხ. ჟ აბაზ. ჟ ს.აფხ-ად. *ჟ

- (1) უბ. ც'ა-ბჟ „შეცდომა, ცოდვა“; დას.ად. ბჟ-რჟ „ლაქა“; აფხ. ა-ბჟ'ა-ს „დაბინძურებული, დაზიანებული“; აბაზ. ა-ჯა-ბჟგ / ჯა-ბჟჟ „ხოტორა“
- (2) დას.ად. და-ჟ'ჟ „ფერფლი“; აფხ. ა-ჟ'გჟ „მჭედელი“; აბაზ. ჟ'გჟ „id“
- (3) დას.ად. ჟგ „ადრე“; აღმ.ად. ჟგ „id“, აფხ. ა-შ'აჟ „დილა“; აბაზ. შ'აჟგ „id“

სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების მსგავსად, ჟ / ჟ ფონემა ნაკლები სიხშირით ხასიათდება.

უბ. შ დას.ად. შ აღმ.ად. ს' აფხ. შ აბაზ. შ ს.აფხ-ად. *შ

- (1) უბ. შა-სგ „ბზა“; აბაზ. ა-შგ-სგ „id“, აბაზ. ა-შგ-სგ „id“
- (2) უბ. ნდ'ა-შა „თასმა, ბაგირი“; აფხ. ა-შა „id“
- (3) დას.ად. შაშა-ფ „დამპალი ხის მტვერი“; აღმ.ად. ფხა-ს'ჟ „წყალუბვობისას მოტანილი ხის ნამტვრევები“; აფხ. ა-შა-ყ'ა-რ'ა „ლპობა“; აბაზ. შ-ყ'ა „ლაყე კვერცხი“
- (4) უბ. ცან-ცგშ „ხვლიკი“; აფხ. ა-მგნ'წ'გშ / ა-მგნ'ც'გშ „id“, აბაზ. არცგშ „id“
- (5) დას.ად. შა „ქონი“; აფხ. ა-შაშა „ქონი“; აბაზ. შგშა / შაშა „id“

უბ. შ დას.ად. შ აღმ.ად. შ აფხ. შ აბაზ. შ ს.აფხ-ად. *შ

- (1) უბ. -შ „აბსტრაქტული სუფიქსი“; აფხ. -შ „id“

(2) უბ. შ~გშ~გ „მოფერება“; აფხ. ა-შშ-რა „id“

(3) უბ. -შ~ა-ა „ემფატიკური ბრძანებითის სუფიქსი“; აფხ. -აგ-შ~გ „id“

(4) დას.ად. ფშ~გ „თავადი“; აღმ.ად. ფშგ „id“, აფხ. ა-ფშ~გ „დიდი, ძლიერი“

ამ შემთხვევაში, სადა შიშინა სიბილანტი უფრო მეტი სიხშირით გვხვდება, ვიდრე მისი პალატალიზებული ვარიანტი.

გარდა რეგულარული და კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობებისა, გვხვდება არარეგულარული ხასიათის ბგერათშესატყვისობანი. მათში შეიძლება რამდენიმე ტიპი გამოვყოთ:

ა) შესატყვის სიბილანტურ ფონემებს გააჩნიათ სხვადასხვა რაგვარობა.

ბ) შესატყვის სიბილანტ ფონემათაგან ერთი სპირანტია, ხოლო მეორე – აფრიკატი.

გ) შესატყვის სიბილანტ ფონემებს აქვთ განსხვავებული კოარტიკულაცია

ამ სისტემური გადაწვევისას, ამოსავალი ვითარების დადგენა შესაძლებელია ორი სხვადასხვა გზით:

ა) სინქრონიულ და დიაქრონიულ დონეზე არსებული ფონოტაქტიკის წესების გათვალისწინებით

ბ) მონათესავე იბერიულ-კავკასიურ ენათა მასალის მოხმობით

ცალკე განხილვის საგანია აფხაზურ-აბაზურ და უბიხურ შიშინა ლაბიალიზებული სიბილანტების საკითხი. ვ. ჩირიქბასა და ს. სტაროსტინის აზრით ჯ⁰, ჩ⁰, ჭ⁰, ჟ⁰, შ⁰ (ჩირიქბა 1996, 176, სტაროსტინ-ნიკოლაევი 1994, 218) ეს ფონემები საერთოაფხაზურ-ადილური ქრონოლოგიური დონიდან მომდინარეობს, თუმცა აფხაზურ-ადილური ენების ფონოტაქტიკის გათვალისწინებით, ჩვენ ეს ფონემები ამოსავალი სისინ-შიშინა ლაბიალიზებული სიბილანტების რეფლექსებად

მიგვაჩნია. ჩვენი მოსაზრება გამაგრებულია აბჟურის და ტაპანტური დიალექტების მონაცემებით, სადაც ცოცხალ ენაში ხდება ლაბიალიზებულ სისინ-შიშინა სიბილანტთა გაშიშინება (ლომთათიძე: 1973, 166-167). იგივე პროცესი დასაშვებად მიგვაჩნია პროტოაფხაზურ-ადილურ ვითარებაში.

(1) უბ. დაშ^აანგ „ვერცხლი“; შაფს/ბჟედ. თეზ^აენ „id“, ჭემ/აბძ. თეზ^აენ „id“, აღმ.ად. დეზ^აენ „id“, აფხ. ა-რაზნგ^ა „id“, ბზ. ა-რამ^ანგ^ა „id“, აბაზ. რაზნა / რეზნა „id“

ამ უნიკალური შესატყვისობაში უბ. შ^ა : დას.ად. ზ^ა : აღმ.ად. ზ^ა : აფხ. ძ^ა : აბაზ. ზ^ა აფხაზური და ადილური მონაცემები გვაფიქრებინებს, რომ ამოსავალში სისინ-შიშინა ფონემა იყო, ხოლო უბიხურმა კი შეინარჩუნა ლაბიალიზაცია, რომელიც სხვა კილო-თქმებში დაიკარგა. აქედან გამომდინარე, ამოსავალში *ძ^ა ფონემას აღვადგენთ.

(1) უბ. ძა- „პრევერბი გვერდით“; შაფს/ბჟედ. ცა-ღ^ა „ნეკნი“; ჭემ/აბძ. ცა-ღ^ა „id“, აღმ.ად. ძა-ჟ^ა „id“, აფხ. ა-ვა-რა „ნეკნი, გვერდი“; აშხ. ვა-რა „id“, ტაპ. ძა „id“

ამ შემთხვევაში, უბიხურ და ადილურ მასალაზე დაყრდნობით, რელევანტურად მიგვაჩნია *ძ^ა ფონემის რეკონსტრუქცია და არა ლაბიალიზებული შიშინა ჯ^ა ფონემის, როგორც ამას ჩირიკბა ვარაუდობს (ჩირიქბა 1996, 240).

(1) დას.ად. შგ-ბლ^ა „ელვა“; შაფს. ჩგ-ბლ^ა „id“, აღმ.ად. ს^აგ-ბლ^ა „id“, აფხ. ა-ფგ^ა „id“, აშხ. ა-ფგ / ა-ფ „id“, ტაპ. ა-ც „id“

არქაული ფორმა დაცულია შაფსულურში, აფხაზურში ლაბიალიზაცია მეორეული ჩანს. სავარაუდოდ, ამოსავალ ვითარებაში აღდგება შიშინა *ჩ^ა.

(1) უბ. აჭა „ფართო“; დას.ად. პ^ააჭა „წვრილი“; აფხ. ა-პა / ა-ფა^ა იდ; სამ. ფა „id“, აშხ. ა-ფა „id“, ტაპ. ა-წა „id“

ძირის შესახებ იხ. ქ. ლომთათიძე (ლომთათიძე 1973, 8; 178), ამ შემთხვევაში სისინ-შიშინა ლაბიალიზებული *წ^o ფონემა აღდგება. აფხაზურში ლაბიოდენტალური აბრუპტიული ფონემა შემონახულია აბჟურ დიალექტის ჭლოუსა და ტამიშის ქცევებში.

(1) დას.ად. ავ-ბაჯგ-ნ „ვარდნა“; ს.აფხ. ქ^oგ-ბაჯგ „მიწოლა რაიმეზე ძლიერად“; „ქალის წინაარმდეგ ცილისწამება“

დას.ად. ავ-ბაჯგ-ნ „ვარდნა“; ს.აფხ. ქ^oგ-ბაჯგ „მიწოლა რაიმეზე ძლიერად“; „ქალის წინაარმდეგ ცილისწამება“

უბ. ჟ^ა „ათი“; დას.ად. პს'გ „id“, აფხ. ჟ^ა-ბა „id“, აბაზ. ჟ^ა-ბა „id“

ამ შემთხვევაში, ამოსავალი ლაბიალიზაცია შენარჩუნებულია აფხაზურ-აბაზურსა და უბიხურში, რაგვარობა კი – ადიღურში. ამოსავალში ლაბიალიზებულ სისინ-შიშინა *წ^o ფონემას ვვარაუდობთ, ადიღური თავკიდური ბილაბიალური პ ფონემა კი ადიღურ ქრონოლოგიურ დონეზე განვითარებულად უნდა მივიჩნიოთ.

(1) დას.ად. ავ-ბაჯგ-ნ „ვარდნა“; ს.აფხ. ქ^oგ-ბაჯგ „მიწოლა რაიმეზე ძლიერად“; „ქალის წინაარმდეგ ცილისწამება“

უბ. ჟ^o „ძველი“; დას.ად. -ზ' „id“, აღმ.ად. -ზ' „id“, აფხ. აჟ^o „id“, აბაზ. აჟ^o „id“

ამ შემთხვევაში ამოსავალი რაგვარობა შენარჩუნებულია ადიღურში, ხოლო ლაბიალიზაცია – აფხაზურსა და უბიხურში. აქედან გამომდინარე, ამოსავალ ვითარებაში სისინ-შიშინა მჟღერი ლაბიალიზებული *ზ' სპირანტი უნდა ყოფილიყო.

(1) დას.ად. ავ-ბაჯგ-ნ „ვარდნა“; ს.აფხ. ქ^oგ-ბაჯგ „მიწოლა რაიმეზე ძლიერად“; „ქალის წინაარმდეგ ცილისწამება“

უბ. მგშ^oგ „ყურძენი“; აფხ. ა-ლგ-მგშ^oგ „კატაბარდა“

(2) უბ. შა-ჩა „სიცილი“; აფხ. ფგ-შგ-რ-ჩგჩა „id“

(3) უბ. შა-კა „მონადილე“; დას.ად. შა-კა „id“, აღმ.ად. ს'ა-კა „id“, აფხ. ა-შა-რგ-ცა-რა „ნადილობა“; აბაზ. შა-რა-ც-რა „id“

ამ შემთხვევაშიც, მჟღერი სიბილანტების მსგავსად, სისინ-შიშინა სიბილანტი აღდგება.

ჩვენ მიერ აღდგენილი საერთოაფხაზურ-ადილური სიბილანტთა სისტემა შედარებით მეტ საერთოს ამჟღავნებს ვ. ჩირიქბას მიერ სისტემასთან და კარდინალურად განსხვავდება ს. სტაროსტინისა და ს. ნიკოლაევის სისტემისგან (ჩირიქბა 1996, 176; სტაროსტინ-ნიკოლაევი 1994, 219-223). ჩვენ არ ვიზიარებთ ვ. ჩირიქბასეულ რეკონსტრუირებულ სისინა ლაბიალიზებულ *ზ⁰ / *ს⁰ სპირანტებს, ლაბიალიზებულ და ლაბიალიზებულ-პალატალიზებულ შიშინა აფრიკატებს. ყოველი ასეთი მაგალითის ბუნება ზემოთ გვაქვს ახსნილი.

ს. სტაროსტინისა და ს. ნიკოლაევის მიერ წარმოდგენილი პარადიგმა 48 სიბილანტური ფონემისგან შედგება, სადაც 4 ლოკალური რიგის სიბილანტთა ლაბიალიზებული, პალატალიზებული, ლაბიო-პალატალიზებული ვარიაციები არის წარმოდგენილი. ბუნებრივია, ამდენი ფონემის რეკონსტრუქცია ეწინააღმდეგება ყველა ფონოლოგიურ კანონს. წარმოგიდგენთ აქამდე არსებულ რეკონსტრუქციებს.

ცხრილი N 8: ვ. ჩირიქბას მიერ რეკონსტრუირებული სიბილანტები

	მჟღერი	ყრუ-ფშვინვიერი	ყრუ-მკვეთრი
სისინა აფრიკატი	*ძ	*ც	*წ

სისინ-შიშინა აფრიკატი	*ძ' *ძ ⁰	*ც' *ც ⁰	*წ ⁰
შიშინა აფრიკატი	*ჯ *ჯ ⁰ *ჯ~ *ჯ~ ⁰	*ჩ *ჩ ⁰ *ჩ~ *ჩ~ ⁰	*ჭ *ჭ ⁰ *ჭ~ *ჭ~ ⁰
სისინა სპირანტი	*ფ *ფ ⁰	*ს *ს ⁰	
სისინ-შიშინა სპირანტი	*ფ ⁰ *ფ ⁰	*ს' *ს ⁰	
შიშინა სპირანტი	*ჟ *ჟ ⁰ *ჟ~ *ჟ~ ⁰	*შ *შ ⁰ *შ~ *შ~ ⁰	

*ცხრილი N 9: ს. სტაროსტინის და ს. ნიკოლაევის მიერ რეკონსტრუირებული
სიბილანტები*

	მჟღერი	ყრუ- ფშვინვეერი	ყრუ-მკვეთრი	ყრუ- უფშვინველი
სისინა აფრიკატი	*ძ *ძ ⁰	*ც *ც ⁰	*წ *წ ⁰	*ც' *ც ⁰
სისინ-შიშინა აფრიკატი	*ძ' *ძ ⁰	*ც' *ც ⁰	*წ' *წ ⁰	*ც' > *ც ⁰

შიშინა აფრიკატი	*ჯ *ჯ ^o *ჯ~	*ჩ *ჩ ^o *ჩ~ *ჩ ^o ~	*ჭ *ჭ ^o *ჭ~ *ჭ ^o ~	*ჩ> *ჩ ^o *ჩ>~ *ჩ ^o ~
სისინა სპირანტი	*ც	*ს		
სისინ-შიშინა სპირანტი	*ც ^o *ც ^o ^o	*ს' *ს ^o '		
შიშინა სპირანტი	*წ *წ ^o *წ~ *წ ^o ~	*შ *შ ^o *შ~ *შ ^o ~		*შ> *შ ^o *შ>~ *შ ^o ~

ჩვენ მიერ რეკონსტრუირებულ საერთოაფხაზურ-ადიღურ სიბილანტთა სისტემაში აღვადგენთ სპირანტ და აფრიკატ სიბილანტებს. აღნიშნული პარადიგმა ასე გამოიყურება:

ცხრილი N 10 ჩვენს მიერ რეკონსტრუირებული სიბილანტები

	მჟღერი	ყრუ-ფშვინვიერი	ყრუ-მკვეთი
სისინა აფრიკატი	*ძ	*ც	*წ
სისინ-შიშინა აფრიკატი	*ძ' *ძ ^o '	*ც' *ც ^o '	*წ ^o
შიშინა აფრიკატი	*ჯ *ჯ~	*ჩ *ჩ~	*ჭ *ჭ~
სისინა სპირანტი	*ც	*ს	

სიღინ-შიღინა სპირანტი	*ღ'° *ღ'°	*ჴ' *ჴ'°	
შიღინა სპირანტი	*ჴ *ჴ~	*ჴ *ჴ~	

თავი V

უკანაენისმიერ ფონემათა სისტემის რეკონსტრუქცია

აფხაზურ-ადიღურ ენებში უკანაენისმიერი კონსონანტების საკმაოდ დიდი ვარიაციაა წარმოდგენილი. უკანაენისმიერ თანხმოვანთა შორის მოვიაზრებთ: გუტურალურ (ველარულ) უვულარულ და ფარინგალურ რიგებს, სადაც წარმოდგენილია როგორც ხშული, ისევე სპირანტი უკანაენისმიერი თანხმოვნები.

გუტურალურ (ველარულ) ფონემებთან დაკავშირებით აფხაზურ-ადიღურ ენათა მკვლევართა შორის სრული კონსენსუსია. ვ. ჩირიქბას, გ. როგავას, ქ. ლომთათიძის და სხვათა აზრით, გ, ქ, კ, ღ, ხ (გ, ქ, კ, ღ, ხ და გ⁰, ქ⁰, კ⁰, ღ⁰, ღ⁰) ერთი რიგის ფონემებია (ჩირიქბა 1996, 16-19; ლომთათიძე 1976, 168; როგავა-კერაშევა 1966, 37-41).

განსხვავებით გუტურალური (ველარული) თანხმოვნებისგან, აზრთა სხვადასხვაობაა უვულარულ და ფარინგალურ თანხმოვანთა კლასიფიკაციასთან დაკავშირებით. ქართულ კავკასიოლოგიურ სკოლაში მიჩნეულია, რომ კ, ყ (კ, ყ და კ⁰, ყ⁰) არის ფარინგალური რიგის ფონემები. ბ. ბაღყაროვს მიაჩნია, რომ ამ ფონემების წარმოთქმისას „ენის ძირი იწევა უკან და იხშვის ხორხის შეკუმშულ კედელთან“ (ბაღყაროვი 1970, 34-35).

სამაგიეროდ, ისეთი დასავლელი კავკასიოლოგები, როგორებიც არიან ჟ. დიუმეზილი, ჰ. ფოგტი, კ. პარი აღნიშნულ ბგერებს უვულარულთა რიგს მიაკუთვნებენ და მათ ნაპრაველოვან კორელატებად ღ, ხ ფონემებს წარმოადგენენ (დიუმეზილი 1965, 13; ფოგტი 1963, 13; პარი და ბათუქა 1987, XXV). აგრეთვე გ. კლიმოვი მიიჩნევდა, რომ ქართველი ენათმეცნიერები ღ და ხ უვულარულ ფონემებს ველარულ ფონემათა რიგში ათავსებენ და მისივე აზრით, ეს დაკავშირებული იყო იმ ფაქტთან, რომ ამ ფონემათა რეალიზაცია „არ ხდება ისე ღრმად, როგორც უვულარული ხშულების შემთხვევაში“. იგი, ტიპოლოგიური თვალსაზრისით, მათ „q-ტიპის

ფონემათა რიგში“ ათავსებდა (კლიმოვი 1978, 89). ლადეფოგდი და მადიესონი ასევე მიიჩნევენ, რომ მსოფლიოს მრავალ ენაში (მაგალითად, სემიტურში), ფონემები მიჩნეულია „ფარინგალურად“ ამ ენათა შესწავლაში დამკვიდრებული ტრადიციების გამო, თუმცა რეალურად ფარინგალური ფონემა არ არის (ლადეფოგდ-მადიესონი 1996, 166-167). მსოფლიო ენებში გავრცელებული ფონემების კლასიფიკაციისას, მათ მიერ წარმოდგენილ პარადიგმაში ჯ-ს რიგის ფონემები უვულარულ რიგშია მოთავსებული, და განსხვავდება ფარინგალური ფონემებისაგან იმით, რომ უვულარულ ფონემათა არტიკულაცია ხდება ენის უკანა ნაწილის (ინგ. back of tongue), ხოლო ფარინგალურის კი ენის ძირის (ინგ. root of tongue) მონაწილეობით (იქვე გვ. 15).

ფარინგალურ და უვულარულ ფონემათა ურთიერთგამიჯვნისას დამაჯერებლად მიგვაჩნია თ. გამყრელიძის საგანგებო კვლევა. იგი ახასიათებს ჯ, ფონემას, როგორც უვულარულ, ანუ პოსტველარულ სპირანტიდებს. მეტიც, მისი აზრით „თვით „ფარინგალურ ზონაში“ გამორიცხულია საკუთრივ ხშულების წარმოება, ვინაიდან აქ არ ხდება საარტიკულაციო ორგანოების ერთმანეთთან მიახლოება სრული ხშვის საწარმოებლად“ (გამყრელიძე 2000, 250).

გარდა ამისა, საკმაოდ მნიშვნელოვან ჩვენებას იძლევა უბიხური ენა, სადაც ფიქსირდება ფარინგალიზებული ‘ჯ, ‘ყ ფონემები. თუკი ფონემა ფარინგალურია, როგორ შეიძლება მას ჰქონდეს დამატებითი ფარინგალური კოარტიკულაცია? გარდა ამისა, ხახის სფეროში წარმოუდგენელია სრულყოფილი ხშვა იმის გამო, რომ ენას არ შეუძლია პირის ღრუს ამ მონაკვეთში შეხება. აქედან გამომდინარე, ჯ და ყ რიგის ფონემათა უვულარულ რიგში მოთავსება უფრო დამაჯერებლად მიგვაჩნია.

რაც შეეხება ფარინგალურ ფონემებს, აღნიშნული რიგი წარმოდგენილია ჯ და ჰ ფონემებით. ფარინგალურ სპირანტების დაკავშირებით მკვლევართა პოზიცია ერთიანია.

აფხაზურ-ადიღურ უკანაენისმიერ ფონემათა შორის დასტურდება როგორც იდენტური, ასევე არაიდენტური ბგერათშესატყვისობები. წარმოგიდგენთ უკანაენისმიერი ფონემების რეკონსტრუქციას საერთო აფხაზურ-აბაზურში:

აფხაზურ-აბაზური ქვესისტემა. აფხაზურ-აბაზურში წარმოდგენილია ველარული, უვულარული და ფარინგალური ფონემები. აღსანიშნავია, რომ ველარული სპირანტები არცერთ აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმაში არ გვხვდება. ჩვენი აზრით, უნდა მომხდარიყო ველარულ და უვულარულ სპირანტთა უნიფიკაცია, რასაც ბგერათშესატყვისობები ადასტურებს. ქ. ლომთათიძის აზრით, პალატალიზებული ველარული ხშულები აფხაზურ-აბაზურში, ძირითადად, ნასესხებ ლექსიკაში გვხვდება, თუმცა ძირეულ ლექსიკაშიც შეზღუდულად არის წარმოდგენილი (ლომთათიძე 1977, 170).

ცალკე განხილვის საგანია სამხრულ აფხაზურში გავრცელებული **ღ** ფონემა. ქ. ლომთათიძის აზრით, აღნიშნული ფონემა ლარინგალური ლაბიალიზებული სპირანტის რეფლექსს წარმოადგენს და გახლავთ „გაუმლაუტებული ლაბიალური უ“ (ლომთათიძე 1977, 193). ნ. იაკოვლევის აზრით, კი აღნიშნული ფონემა აბჟურ დიალექტში გახლავთ „ხორხისმიერი ნახევრადრბილი მჟღერი სპირანტი, რომელიც ხორხის ზედა ნაწილის ვიბრაციითა და ბაგეების წინ წამოწევით წარმოიქმნება“ (იაკოვლევი 2006, 314), თუმცა ჩვენთვის ყველაზე მისაღები კლასიფიკაცია ეკუთვნის ჩირიქბას, რომელიც ამ ფონემას „ლაბიოპალატალურ სპირანტს“ უწოდებს (ჩირიქბა 1996, 70).

აბჟ. გ ბზიფ. გ აშხ. გ ტაპ. გ ს-აფხ-აბაზ. *გ

- (1) აფხ. ა-გა-რს “წარება, მოტანა, მიტანა”; ტაპ. გა-რს „id“
- (2) აფხ. ა-გან “მხარე”; აშხ. განს „id“ < ქართ. გან-ი
- (3) აფხ. ა-გდღ “ურქო”; აშხ. ა-დგა-ჟ „id“, ტაპ. გდღჟ „id“

- (4) ბზიფ. ა-გარ „აკვანი“; აბჟ. ა-გარა „id“, ტაბ. გარა „id“
- (5) აფხ. ა-გლა-რა „დგომა“; აშხ. გლა-რა „id“, ტაბ. გლ-რა „id“

აბჟ. გ ბზიფ. გ აშხ. გ ტაბ. გ ს-აფხ-აბაზ. *გ

- (1) აფხ. ა-გაგა „წრე“, ტაბ. გაგა „id“
- (2) აბჟ. ა-გამა „გემო“; ბზ. ა-გამ „id“, ტაბ. გამა „id“ < ქართ. გემო
- (3) აფხ. ა-გაჟა „ბორბალი“; ტაბ. გაჟა „მრგვალი“

აბჟ. გ⁰ ბზიფ. გ⁰ აშხ. გ⁰ ტაბ. გ⁰ ს-აფხ-აბაზ. *გ⁰

- (1) აფხ. ა-გაშა „კარიბჭე“; აბაზ. გაშა „id“
- (2) აფხ. ა-გართა „ფარა, რემა, კოლტი“; აბაზ. გართა „id“
- (3) აფხ. ა-გაჟ „გული“; აბაზ. გაჟ „id“
- (4) აფხ. ა-გაჟჟ „ჯგუფი“; აბაზ. გაჟჟ „id“
- (5) აფხ. ა-გაჟრ „წემსი“; აბაზ. გაჟრ „id“

მჟღერი გუტურალური ხშული აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმებში იდენტური შესატყვისობებით ხასიათდება.

აბჟ. ქ ბზიფ. ქ აზხ. ქ ტაპ. ქ ს-აფხ-აბაზ. *ქ

- (1) ბზ. ქაც-ქაც “თხის დასაძახებელი შორისდებული”; ტაპ. ქაც-ქაც „id“, აფხ. ა-ქაჭ-აა “ტყეში მცხოვრები მითიური პერსონაჟი”; ტაპ. ქაჭ-ქე “ცელქი, მოუსვენარი”
- (2) აფხ. ა-ქტა „სოფელი”; აზხ. ა-ქტ „id“, ტაპ. ქტ „id“
- (3) აფხ. ა-ქღბ “ქლიბი”; აბაზ. ქღბ „id“ < ქართ. ქლიბ-ი
- (4) ბზ. ა-ქამს “გაბურძენული”; აზხ. ა-ქამს „id“, ტაპ. ქამსა „id“

აბჟ. ქ[~] ბზიფ. ქ[~] აზხ. ქ[~] ტაპ. ქ[~] ს-აფხ-აბაზ. *ქ[~]

- (1) ბზ. ა-ქ[~]ალ “ქუდი”; აბჟ. ა-ქ[~]ალ „id“, ტაპ. ქ[~]ალა „id“
- (2) აფხ. ა-ქ[~]-რა “კვნესა”; ტაპ. ქ[~]-რა „id“
- (3) აფხ. ა-ქ[~]ამს “ცხოველების კუჭი”; აზხ. ქ[~]ამს „id“
- (4) აფხ. ა-ქ[~]გშო “ტუჩი, ბაგე”; აზხ. ქგშო „id“, ტაპ. ქგშო-თა “ენაბლუობა”

აბჟ. ქ⁰ ბზიფ. ქ⁰ აზხ. ქ⁰ ტაპ. ქ⁰ ს-აფხ-აბაზ. *ქ⁰

- (1) აფხ. ა-ქ⁰ა “წვიმა”; აბაზ. ქ⁰ა „id“
- (2) ბზ. ა-ქ⁰შთა “ახალგაზრდა ცხვარი”; აბჟ. ა-ქ⁰შთ „id“, ქ⁰შთ „id“
- (3) აფხ. ა-ქ⁰-რა “დაფიცება”; აბჟ. ქ⁰-რა „id“
- (4) აფხ. ა-ქ⁰-რა “ასაკი”; ტაპ. ქ⁰-ლა-რა „id“
- (5) აფხ. ა-ქ⁰ჯმა “მგელი”; აზხ. ა-ქ⁰ჯმა „id“, ტაპ. ქ⁰ჯმა „id“

როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ შემთხვევაშიც საქმე იდენტურ შესატყვისობებთან გვაქვს.

აბჟ. კ ბზიფ. კ აშხ. კ ტაპ. კ ს-აფხ-აბაზ. *კ

- (1) ბზიფ. ა-კათ “სათეფზაო ბადე”; აბჟ. ა-კათა „id“, ტაპ. კათა „id“
- (2) ბზიფ. ა-კჳრ “გვერდი, ფერდი”; აბჟ. ა-კჳრს „id“, ტაპ. კაჳა „id“
- (3) აფხ. ა-კასგ “მანდილი”; ტაპ. კასგ „id“
- (4) ბზიფ. ა-კანძა “გამხმარი (მცენარე); აბჟ. ა-კანძა „id“, ტაპ. კანძა „id“
- (5) აფხ. ა-კალათ “კალათი”; ტაპ. კალათ „id“ < ქართ. კალათ-ი
- (6) აფხ. ა-კ-რა “დაჭერა, დაკავება, ხელში დაჭერა”; აბაზ. კ-რა „id“
- (7) აფხ. ა-კჳკა “ქალის მკერდი”; ტაპ. კჳკა „id“
- (8) ბზიფ. ა-კშ-რა “დარტყმა, რქენა”; ტაპ. კშ-რა „id“

აბჟ. კ[~] ბზიფ. კ[~] აშხ. კ[~] ტაპ. კ[~] ს-აფხ-აბაზ. *კ[~]

- (1) აფხ. ა-კ[~]აფა “ცხვრის სქელი დუმა”; ტაპ. კ[~]აფა „id“ < ჩერქ. კ[~]ა-ფა „id“
- (2) აფხ. ა-კ[~]კ[~]გ “მელოდიური, ხმამაღალი”; ტაპ. კ[~]კ[~]-რა “ხარხარი, ხმამაღალი სიცილი”
- (3) აფხ. ა-კ[~]ანჯ[~]ა “თოჯინა”; აშხ. კ[~]ანჯ[~]ა „id“, ტაპ. კანჯ[~]გ „id“ < მეგრ. კენჯა “თოჯინა”

აბჟ. კ⁰ ბზიფ. კ⁰ აშხ. კ⁰ ტაპ. კ⁰ ს-აფხ-აბაზ. *კ⁰

- (1) აფხ. ა-კ⁰აბა-რა “დაბანა, გარეცხვა”; ტაპ. კ⁰აბა-რს „id“
- (2) აფხ. ა-კ⁰ადგ[~]რ “უნაგირი”; აშხ. კ⁰ადგ[~]რ „id“, ტაპ. კ⁰დგ[~]რ / კ⁰გდგ[~]რ „id“
- (3) აფხ. ა-კ⁰ად “სუსტი, მსუბუქი”; აშხ. კ⁰ადა „id“
- (4) აფხ. აჰ-კ⁰აჟ⁰ “ქალბატონი, პრინცესა”; ტაპ. კ⁰აჟ⁰ა “დიდგვაროვანი ქალი”
- (5) აფხ. ა-ჩ-კ⁰არ “იორლა ცხენი”; ტაპ. კ⁰არ „id“

მსგავსად მჟღერი და ყრუ-ფშვინვიერი კორელატებისა, აბრუპტიული სპირანტებიც იდენტური შესატყვისობებით ხასიათდება.

აბჟ. ქ ბზიფ. ქ აშხ. ხ[~] ტაპ. ხ[~] ს-აფხ-აბაზ. *ხ[~]

- (1) აფხ. ა-ქ[~]აზზ “ადათი, წესი”; ტაპ. ხ[~]აზზა „id“ < ჩერქ. ხ[~]აზზ „id“
- (2) აფხ. ა-ქ[~]აჟა “ულაყი”; ტაპ. ხ[~]აკა „id“ < ჩერქ. ხ[~]აკა „id“
- (3) აფხ. ა-ქ[~]აგა “უდანამაულო”; ტაპ. ხ[~]აგა „id“ < ჩერქ. ხ[~]აგა „id“

აღნიშნული ბგერათფარდობა გვხვდება მხოლოდ ჩერქეზულ ნასესხობებში (ლომთათიძე 1977, 210). ვინაიდან, აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმებს არ გააჩნია გუტურალური ყრუ სპირანტი, მისი კომპენსაცია სამხრულ კილო-თქმებში ხდება პალატალიზებული გუტურალური ყრუ ხშულით, ხოლო ჩრდილოურში – უვულარული პალატალიზებული სპირანტით. ხ[~] ფონემამ აფხაზურში დაკარგა სპირანტული თვისებები, აბაზურში კი მისი არტიკულაცია უკან გადაიწია. ორივეგან ფონემის რეფლექსებმა კოარტიკულაციის სახით პალატალიზაცია გაიჩინეს. აფხ. *ხ[~]>ქ[~]; აბაზ. *ხ[~]>ხ[~].

აბჟ. ხ ბზიფ. ზ აშხ. ჳ ტაპ. ჳ ს-აფხ-აბაზ. *ჳ

- (1) აბჟ. ა-ხ[~]გ “თავი, დასაწყისი”; ბზიფ. ა-ზ[~]გ „id“, აბაზ. ჳგ „id“
- (2) აბჟ. ა-ხ[~]ა-რა “წათრევა, წაღება”; ბზიფ. ა-ზ[~]ა-რა „id“, ტაპ. ა-ჳ-რა „id“
- (3) აბჟ. ა-ხ[~]აფა “მოქსოვილი ფეხსაცმლის წინდები”; ტაპ. ჳაფა-რა “დაწვნა”

აღნიშნული ბგერათშესატყვისობა ნაკლები სიხშირითაა წარმოდგენილი და ძირითადად ჳგ/ა-ხ[~]გ “თავი” ძირის შემცვლელ ლექსემებში გვხვდება.

აბჟ. ხ⁰ ბზიფ. ზ⁰ აშხ. ჯ⁰ ტაპ. ჯ⁰ ს-აფხ-აბაზ. *ჯ⁰

- (1) ბზიფ. ა-ზ⁰ა “რუხი, ნაცარი”; აბჟ. ა-ზ⁰ა „id“, აშხ. ა-ჯ⁰ა “რუხი”; ტაპ. ჯ⁰ა „id“
- (2) ბზიფ. ა-ზ⁰ა-რა “დახმარება”; აბჟ. ა-ზ⁰ა-რა „id“, ტაპ. ა-ჯ⁰ა-რა „id“
- (3) აბჟ. ა-ხ⁰აზ⁰ა “გალუნული, მრუდი”; აბაზ. ჯ⁰აჯ⁰ა „id“
- (4) ბზიფ. ა-ზ⁰ჯ “ნაწილი”; აბჟ. ა-ხ⁰ჯ „id“, აშხ. ა-ჯ⁰ „id“, ტაპ. ჯ⁰ჯ „id“
- (5) ბზიფ. ა-ზ⁰ჯ-რა “ფიქრი”; აბჟ. ა-ხ⁰ჯ-რა „id“, ტაპ. ჯ⁰ჯ-რა „id“
- (6) ბზიფ. ა-ზ⁰შ⁰ “წამალი”; აბჟ. ა-ხ⁰შ⁰ „id“, ჯ⁰შ⁰ჯ „id“
- (7) ბზიფ. ა-ზ⁰აჯ “ჭინჭარი”; აბჟ. ა-ხ⁰აჯ; ახჟ. ა-ზ⁰აჯა „id“, ტაპ. ჯ⁰აჯ „id“

სადა კორელატთან შედარებით, ლაბიალიზებული უვულარული ყრუ ხშული სპირანტობის პოვნირების სიხშირე უფრო მაღალია. საყურადღებოა, რომ განსხვავებით ყრუ-მკვეთრი სპირანტოიდისგან, მის ხრუ-ფშვინვიერ კორელატებს არ გააჩნიათ პალატალიზებული ვერსია. შესაბამისად, პალატალიზებული [*ჯ⁰] ფონემის ადგილი ლაკუნის სახით არის წარმოდგენილი.

აბჟ. ყ ბზიფ. ყ აშხ. ყ ტაპ. ყ ს-აფხ-აბაზ. *ყ

- (1) აფხ. ა-ყ⁰მა “ხმალი”; ტაპ. ყ⁰მა „id“
- (2) აფხ. ა-ყ⁰არყ⁰ / ა-ყ⁰რყ⁰ “ხორხი”; აშხ. ა-ყ⁰არყ⁰ „id“, ტაპ. ყ⁰არყ⁰ „id“
- (3) აფხ. ა-ყ⁰-რს “სრესა, დატკეპნა”; აშხ. ა-ყ⁰-გა “დატკეპნა”
- (4) აფხ. ა-ყ⁰აა-რა “ხმამალა საუბარი”; აშხ. ყ⁰-რა „id“
- (5) აფხ. ა-ყ⁰აფშ⁰ “წითელი”; აბაზ. ყ⁰აფშ⁰ჯ „id“

მოცემული ფონემის რეფლექსები იდენტური ბგერათშესატყვისობებით ხასიათდება.

აბჟ. ყ[~] ბზიფ. ყ[~] აშხ. ყ[~] ტაპ. ყ[~] ს-აფხ-აბაზ. *ყ[~]

- (1) აფხ. ა-ყ[~]ატ “დაბინძურებული (წყალი)”; აბაზ. ყ[~]ატ „id“
- (2) აფხ. ა-ყ[~]წყ[~]ა “ფართო”; აბაზ. ყ[~]აყ[~]ა „id“
- (3) აფხ. ა-ყ[~]ჯ “ფეკალიები, ნაკელი”; აბაზ. ყ[~]ჯ „id“

როგორც მოსალოდნელი იყო, საერთოაფხაზურ-აბაზური ვითარება თანამედროვე კილო-თქმებშიც პირვანდელი სახითაა შემონახული.

აბჟ. ყ⁰ ბზიფ. ყ⁰ აშხ. ყ⁰ ტაპ. ყ⁰ ს-აფხ-აბაზ. *ყ⁰

- (1) აფხ. ა-ყ⁰ანდა “თბილი”; აბაზ. ყ⁰ანდა-რა “წყლის გათბობა”
- (2) აფხ. ყ⁰ა- “პირის, ბაგის აღმნიშვნელი პრევერბი”; აბაზ. ყ⁰ა- „id“

აბჟ. ლ ბზიფ. ლ აშხ. ლ ტაპ. ლ ს-აფხ-აბაზ. *ლ

- (1) აფხ. ა-ლჯ “testiculus”; ახჰ. ა-ლს „id“ აშხ. ლა “penis”; ტაპ. ლა “testiculus”
- (2) აფხ. ა-ლდა “ფართო, გაშლილი, გავრცობილი”; ტაპ. ლადა „id“
- (3) აფხ. ა-ლარ “ღარიბი”; ტაპ. ლარ “ტყვე, პატიმარი”
- (4) აფხ. ა-ლ “სეტყვა”; ტაპ. ლჯ „id“
- (5) აფხ. ა-ლგზ-რა “კენესა”; ტაპ. ლგზ-რა „id“
- (6) აფხ. ა-ლლ-რა / ა-ლლ-რა “ღრიალი”; ტაპ. ლლ-რა „id“

- (7) აფხ. **ს-ღბა** “გემი”; აშხ. **ს-ღბა/ ღბა** „id“, ტაპ. **ღბა** “მატარებელი”
- (8) აფხ. **ს-ბღა** “წელი, ზურგი”; აშხ. **ს-ბღა** „id“, ტაპ. **ბღა** „id“
- (9) აფხ. **ს-რღა** “ჭრელი”; აბაზ. **რღა** „id“
- (10) აფხ. **ა-რღა-რა** "არაღრმა წყალი"; აბაზ. **რღა-რა** „id“

აბჟ. **ღ** ბზიფ. **ღ** აშხ. **ღ** ტაპ. **ღ** ს-აფხ-აბაზ. ***ღ**

- (1) აფხ. **ა-ღა-რა** “მკურნალობა, ჭრილობის დახურვა”; აბაზ. **ღა-რა** „id“
- (2) ბზიფ. **ა-ღ^ა-ღ^ა-ღ^ა** “ბრწყინვა”; აბჟ. **ა-ღ^ა-ღ^ა-ღ^ა** „id“, ტაპ. **ა-ღ^ა-ღ^ა-ღ^ა-რა** „id“
- (3) აფხ. **ა-ღ^აშ** “ხოტორა, მელოტი”; აბაზ. **ღ^აშა** “ტიკი ტყავის”
- (4) ბზიფ. **ს-ღ^ა-რა** “ლანძრვა”; აბჟ. **ა-ღ^ა-რს** „id“, აბაზ. **ღ^ა-რა** „id“
- (5) აფხ. **ს-ღ^აღ^ა-რა** “კაწვრა”; აბაზ. **ღ^აღ^ა-რა** „id“

აბჟ. **ღ⁰** ბზიფ. **ღ⁰** აშხ. **ღ⁰** ტაპ. **ღ⁰** ს-აფხ-აბაზ. ***ღ⁰**

- (1) ბზიფ. **ა-ღ⁰აღ⁰** “ქაფი, აპკი”; აბჟ. **ა-ღ⁰აღ⁰ა** „id“
- (2) აფხ. **ა-ღ⁰ღ⁰ა** “ძლიერი, მაგარი”; აშხ. **ჟგ-ღ⁰აღ⁰ა-ნ** “შენ იყავი ძლიერი”
- (3) აფხ. **ა-ღ⁰ჟ** “ფიცარი”; აბაზ. **ღ⁰ჟ** „id“

აბჟ. **ხ** ბზიფ. **ხ** აშხ. **ხ** ტაპ. **ხ** ს-აფხ-აბაზ. ***ხ**

- (1) აფხ. **ა-ხა-რს** “გაცვეთა”; აბაზ. **ხა-რა** „id“
- (2) აფხ. **ხ-ფა** “სამი”; აბაზ. **ხ-ფა** „id“
- (3) აფხ. **ა-ხ-რს** “დაფშვნა, გალესვა”; აბაზ. **ხ-რა** „id“
- (4) აფხ. **ხგ** “ტყვია (იარაღის)”; აბაზ. **ხგ** „id“

- (5) აფხ. ა-ხმ[~] “შევარდენი”; აბაზ. ხმ[~]გ „id“
- (6) აფხ. ს-ფხა “თბილი”; აბაზ. ფხა „id“

აბჟ. ხ[~] ბზიფ. ხ[~] აშხ. ხ[~] ტაპ. ხ[~] ს-აფხ-აბაზ. *ხ[~]

- (1) აფხ. ა-ფხა-რა “რამის გატარება”; ფხა-რა „id“
- (2) ბზიფ. ა-ფხ[~]არცს “ერთგვარი ხიმიანი ხალხური ინსტრუმენტი”; აბჟ. ა-ფხ[~]არცს „id“; აშხ. ა-ფხ[~]არცს “აკორდეონი”
- (3) აფხ. ა-ხ[~]ა-რს “დაბადება ცხოველების მიერ”; აბაზ. ხ[~]ა-რა „id“
- (4) აფხ. ა-ხ[~]ა-რს “მოწველა”; აბაზ. ხ[~]ა-რა „id“
- (5) აფხ. ა-ძგ-ხ[~] “წყარო < ცივი წყალი”; აბაზ. ხ[~]-რა “გაციება”
- (6) აფხ. ა-ხ[~]ჲ “ტკივილი”; აბაზ. ხ[~]გ-ჴა „id“

აბჟ. ხ⁰ ბზიფ. ხ⁰ აშხ. ხ⁰ ტაპ. ხ⁰ ს-აფხ-აბაზ. *ხ⁰

- (1) აფხ. ა-ხ⁰ა “ჰია”; აბაზ. ხ⁰ა „id“
- (2) აფხ. ა-ხ⁰გ “ქედი”; აბაზ. ხ⁰ა „id“
- (3) აფხ. ა-ხ⁰ “ფასი”; აბაზ. ხ⁰გ „id“
- (4) აფხ. ხ⁰-ბა “ხუთი”; აბაზ. ხ⁰-ბა „id“
- (5) აფხ. ს-ხ⁰-რა “ჰრილობა”; აბაზ. ხ⁰გ-რ-თა „id“

აღსანიშნავია ერთი ირეგულარული ბგერათფარდობა, რომელიც ქართული ენიდან ნასესხებ სიტყვაში დასტურდება. მოსალოდნელი უვულარული სპირანტის ნაცვლად, აბაზური ლექსემა ანლაუტში ჰ ფონემას გვიჩვენებს, თუმცა აშკარაა რომ ამოსავალში სპირანტი უნდა ყოფილიყო.

- (1) აფხ. ა-ხ⁰მ[~]რა “თამაში, ხუმრობა”; აბაზ. ჰ⁰მ[~]რა „id“ < ქართ. ხუმარ-ა

აბჟ. 0 ბზიფ. 0 აშხ. ზ ტაპ. ზ ს-აფხ-აბაზ. *ფ

- (1) აბჟ. აა-რა “მოსვლა, ჩამოსვლა”; ტაპ. ჴგ-ჭა-ლა-ტ “კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება”
- (2) აფხ. სამტა “დრო, ეპოქა”; აბაზ. ჭამტა „id“
- (3) აფხ. საფგნ “გაზაფხული”; აბაზ. ჭაფგნ „id“

სამხრულ დიალექტებში მჟღერი ფარინგალური სპირანტი შენარჩუნებულია ბზიფური დიალექტის ააცის თქმაში, დალ-წაბალურ, ახჭიფსოურსა და სამურ დიალექტებში (ჩირიქბა 1996, 61-62). დანარჩენ სამხრულ კილო-თქმებში ზემოთხსენებული ფონემა დაკარგულია.

აბჟ. დ⁰ ბზიფ. დ⁰ აშხ. ზ⁰ ტაპ. ზ⁰ ს-აფხ-აბაზ. *ფ⁰

- (1) აფხ. ა-დ⁰ა “მშრალი, გამომშრალი”; აბაზ. ჭა „id“
- (2) აფხ. ა-დ⁰ჴ “ღვინო”; აბაზ. ჭა-ძგ “მაგარი ალკოჰოლური სასმელი”
- (3) აფხ. ა-გ⁰-დ⁰ა-რა “ფიქრი”; აბაზ. გ⁰-ჭა-რა „id“
- (4) აფხ. დ⁰-ბა “ორი”; აბაზ. ჭ⁰-ბა „id“
- (5) აფხ. ა-დ⁰ჴ “სახლი”; აშხ. ჭ⁰გნგ / ჭ⁰ჴგ „id“, ტაპ. ჭ⁰ნა „id“

არალაბიალიზებულ კორელატთან შედარებით, ლაბიალიზებული ფარინგალური სპირანტი უფრო მეტი სიხშირითა არის წარმოდგენილი საერთოაფხაზურ-აბაზურ ქვესისტემაში. სამხრულ დიალექტებში ფონემის ფარინგალური თვისებების დაკარგვა შეიძლება მივაწეროთ ლაბიალიზაციის შედეგად არტიკულაციის წინ გადაწევის პროცესს.

აბჟ. ჰ ბზიფ. ჰ აზზ. ჰ ტაპ. ჰ ს-აფხ-აბაზ. *ჰ

- (1) აფხ. ა-ჰას “მსხალი”; აბაზ. ჰა „id“
- (2) აფხ. -ჰა-რა “დაცემა”; აბაზ. -ჰა-რა „id“ (გამოიყენება მხოლოდ ლოკატიური პრევერბის დართვით)
- (3) აფხ. ჰა-რა “ჩვენ”; აბაზ. ჰა-რა „id“
- (4) ბზიფ. ა-მჰა-ფ “ღომის მოსარევი ერთგვარი კოვზი”; აბჟ. ა-მჰა-ბესთა; ახჟ. ა-მჰა-სთა „id“

ყრუ ფარინგალური სპირანტი აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმებში მეტწილად იდენტური ბგერათფარდობებითაა წარმოდგენილი, თუმცა არის ერი ირეგულარული შესატყვისობა:

- (1) ბზიფ. ა-ზა-ჰ⁰ “ქვა”; აბჟ. ა-ზა-ჰ⁰ „id“, აბაზ. ჰა-ჰ⁰ „id“

ამ შემთხვევაში ანლაუტში აღდგება *ჰ ფარინგალური სპირანტი. რეკონსტრუქციის მიზნობრიობას ადასტურებს სიტყვა „ქვის“ შემცველი ისეთი კომპოზიტები, როგორც აფხ. ა-ჰა-ფგ “გამოქვაბული”; აფხ. ა-ჰა-შა „თეთრი თიხა“ და სხვა. ა-ზა-ჰ⁰ / ა-ზა-ჰ⁰ ძირებში დადასტურებული უვულარული სპირანტი სამხრეთაფხაზურ დიალექტურ ინოვაციად უნდა მივიჩნიოთ.

აბჟ. ჰ⁰ ბზიფ. ჰ⁰ აზზ. ჰ⁰ ტაპ. ჰ⁰ ს-აფხ-აბაზ. *ჰ⁰

- (1) აფხ. ა-ჰ⁰ს “ღორი”; აბაზ. ჰ⁰ს „id“
- (2) აფხ. ა-ჰ⁰ა-რს “თქმა”; აბაზ. ჰ⁰ა-რს „id“
- (3) აფხ. ა-ჰ⁰ა-რს “თმის დავარცხნა”; აბაზ. ჰ⁰ა-რს „id“
- (4) აფხ. ა-ჰ⁰-რს “დაგორება, დახვევა, ბრუნვა”; აბაზ. ჰ⁰-რს „id“

როგორც მოსალოდნელი იყო, ლაბიალიზებულ ყრუ ფარინგალური სპირანტები იდენტური შესატყვისობებით ხასიათდება და რამე სახის სისტემიდან გადახვევა არ დასტურდება.

საერთოჩერქეზული ქვესისტემა. საერთოჩერქეზულ ქვესისტემაში წარმოდგენილია ველარული, უვულარული და ფარინგალური ფონემები. სადა ველარული ხშულები არ გვხვდება არც ერთ ცოცხალ ჩერქეზულ ენასა თუ დიალექტში, პალატალიზებული – მხოლოდ უბიხურში, შაფსულურსა და ზოგიერთ აღმოსავლურ ჩერქეზულ თქმაში (მაგალითად, ბასლენურ დიალექტში, ყუბან-ზელენჩუკის დიალექტის ბაბულოისა და ფსოუჩე-დახეს თქმებში). გარდა ამისა, პალატალიზებული ველარული ხშულები წარმოდგენილია თურქეთში, კაისერის პროვინციაში მცხოვრებ ყაბარდოელთა მეტყველებაში.

აღსანიშნავია ჩერქეზული სამწერლობო ენების ორთოგრაფიის საკითხიც. მაგალითად, ყრუ-მკვეთრი პალატალიზებული სპირანტის აღსანიშნავად გამოიყენება **к1** ასო-ნიშანი, რაც წესით ყრუ-მკვეთრ ველარულ ხშულს უნდა შეესაბამებოდეს. ყოველივე ეს მიუთითებს იმაზე, რომ ჩერქეზული სამწერლობო ენის ჩამოყალიბების პერიოდში როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ ჩერქეზულში ველარულ ხშულთა პალატალიზაცია ბოლომდე არ ყოფილა დასრულებული (კუმახოვა 1972, 31-33). თვალსაჩინოა აგრეთვე ამოსავალი უვულარული მკვეთრი **ყ** ფონემის დაკარგვა და მისი ლარინგალურ ხშულში გადასვლა ჩერქეზულ კილო-თქმების უმეტესობაში. **ყ** ფონემა პირვანდელი სახით შენარჩუნებულია მხოლოდ შაფსურური დიალექტის ჰაკუჩურ თქმაში (კუმახოვ-კუმახოვა 1981, 112) კერაშევა 1957, 38) და უბიხურ ენაში. თუმცა, **ყ** ფონემის არქაულობას სვანურ ენაში არსებული ჩერქეზული ნასესხები ლექსიკა (სავარაუდოდ აღმოსავლურ ადიღური) ადასტურებს. მაგალითად სვან. ფაყვ „ქუდი“, ჩერქ. ფაყვ > *ფაყვ „ქუდი“ წარმოგიდგენთ საერთოჩერქეზულ უკანაენისმიერ ფონემათ სისტემას:

დას.ად. ჯ[~] / ჯ შავს. გ[~] აღმ.ად. ჯ უბიხ. გ[~] ს.-ჩერქ. *გ[~]

- (1) დას.ად. ნჯჯ “რიყე, მდინარის სანაპირო”; უბიხ. ნგ[~]ა “ნაპირი”
- (2) დას.ად. ბჯჯ[~] “ობობა”; შავს. ბჯგ[~] „id“, აღმ.ად. ბჯჯ „id“, უბიხ. ბაგ[~]გ-ხა “ობობა”
- (3) აღმ.ად. ჯჯღ “ნაჯახი”; უბიხ. გ[~]ჯტ[~] “შუბი”
- (4) დას.ად. ჟგ-ჯგ[~]ნ “ერთგვარი ცეკვა”; შავს. ჟგ-გ[~]გ-ნ „id“, აღმ.ად. ჟგ-ჯგ[~]ნ „id“ უბიხ. ჟგ-გ[~] - „id“

დას.ად. გ⁰ აღმ.ად. გ⁰ უბიხ. გ[~]/გ⁰ ს.-ჩერქ. *გ⁰

- (1) დას.ად. გ⁰ “გული”; აღმ.ად. გ⁰ „id“, უბიხ. გ[~]გ „id“
- (2) დას.ად. კამ-ზგ⁰ “ჭიანჭველა”; უბიხ. ზგ[~]გა „id“
- (3) დას.ად. გ⁰დღ “ვულვა”; აღმ.ად. გ⁰დღ „id“, უბიხ. გა „id“
- (4) დას.ად. დგ⁰ “ყრუ”; აღმ.ად. დგ⁰ „id“, უბიხ. დაგ⁰ „id“
- (5) დას.ად. გ⁰- “ნგრევა, დაფშენა”; აღმ.ად. გ⁰- „id“, უბიხ. გ⁰- „id“

საერთოჩერქეზულში არ გვხვდება სადა მჟღერი გუტურალური ხშული.

დას.ად. ქ[~] / ქ⁰ შავს. ქ[~] აღმ.ად. ქ უბიხ. ქ[~] ს.-ჩერქ. *ქ[~]

- (1) დას.ად. ჩ[~]ა “ელენტა”; შავს. ქ[~]ა „id“, აღმ.ად. ჩა „id“
- (2) დას.ად. ჩ[~]გ-ნ “ჩიკორი”; შავს. ქ[~]გ-ნ „id“, აღმ.ად. ჩგ-ნ „id“
- (3) დას.ად. ჩ[~]ათ / ჩ[~]ათგ “ფარეხი, შენობა”; შავს. ქ[~]ათ / ქ[~]ათგ „id“, აღმ.ად. ჩათ „id“

(4) დას.ად. ჩ[~]გ-ნ “გაბზარვა”; შავს. ქ[~]გ-ნ „id“, აღმ.ად. ჩგ-ნ „id“

აღნიშნული ფონემის უბიხური შესატყვისი არ ჩანს. აქედან გამომდინარე, საილუსტრაციო მასალად მხოლოდ ჩერქეზულ დიალექტთა მონაცემები მოგვყავს.

დას.ად. ქ⁰ აღმ.ად. ქ⁰ უბიხ. ქ[~]/ქ⁰ ს.-ჩერქ. *ქ⁰

(1) დას.ად. ქ^ჴ “თემო”; აღმ.ად. ქ^ჴ „id“, უბიხ. ჩ[~]გ-ქ⁰ა “უკანალი”

(2) აღმ.ად. ქ^ჴ-დ “ბევრი”; უბიხ. ქ[~]ა- “მრავლობითი რიცხვის ნიშანი ზმნებში”

(3) დას.ად. ქ^ჴ-ნ “გაბედვა”; უბიხ. ქ⁰ა- „id“

(4) აღმ.ად. ქ^ჴქ^ჴ “კანკალი”; უბიხ. ქ⁰აქ⁰ა „id“

მსგავსად მუღერისა, სადა ყრუ-ფშვინვიერი ჩერქეზულ ენობრივ ერთეულებში არ გვხვდება.

ჭემ/აბძ. ჩ[~] შავს/ბჟედ. ქ[~] აღმ.ად. გ უბიხ. ქ[~]/გ[~] ს.-ჩერქ. *ქ[~]

(1) შავს/ბჟედ. ქ[~]ა[~]თ[~]გ-ჴ “კატა”; ჭემ/აბძ. ქ[~]ა[~]თ[~]გ-ჴ „id“, აღმ.ად. ჯ[~]დ[~]უ „id“, უბიხ. გ[~]ა[~]ტ[~]გ „id“

(2) შავს/ბჟედ. ქ[~]ა[~]თ[~]გ “ქათამი”; ჭემგ./აბძ. ქ[~]ა[~]თ[~]გ „id“, აღმ.ად. ჯ[~]დ[~] „id“

ჭემ/აბძ. ჩ[~] / ქ⁰ შავს/ბჟედ. ქ[~] / ქ⁰ აღმ.ად. გ უბიხ. ქ[~]/გ⁰ ს.-ჩერქ. *ქ⁰

- (1) შავს/ბჟედ. ქ^აჯ^აჯ^ა „ხორბალი“; ჭემ/აბძ. ქ^აჯ^ა „id“, აღმ.ად. გ^აძ „id“, უბიხ. ქ^აჯ^ა „id“

სადა პრერუპტიული გუტურალური ფონემები თანამედროვე ჩერქეზულ ენობრივ ერთეულებში არ დასტურდება. მათი ლაბიალიზებული და პალატალიზებული კორელატები კი შეზღუდული დისტრიბუციით გვხვდება. გარდა ამისა, მოგვეპოვება ერთი ხმაბაძვითი ძირი, სადაც დასტურდება არაიდენტური შესატყვისობა:

- (1) შავს/ბჟედ. ქ^აჯ^აქ^აჯ^ა „გუგული“; ჭემგ. ქ^აჯ^აქ^აჯ^ა „id“, აბძ. კ^აჯ^აჯ^ა „id“, აღმ.ად. ჭგ-გ^აჯ^ა „id“, უბიხ. კ^აჯ^აგ^ა / კ^აჯ^აგ^ა „id“

ძირის ხმაბაძვითი ხასიათი გვაფიქრებინებს იმას, რომ ფონოლოგიური ცვლილება შიდა დიალექტურ დონეზე უნდა მომხდარიყო, ამოსავალში კი პრერუპტიული ფონემა უნდა ყოფილიყო, რასაც შავსულურს, ჭემგურსა და აღმოსავლურ ადიღურს შორის ბგერათშესატყვისობათა კანონზომიერი ხასიათი მიუთითებს.

დას.ად. ჭ^ა შავს. კ^ა აღმ.ად. ჭ უბიხ. კ^ა ს.-ჩერქ. *კ^ა

- (1) შავს. კ^აჯ^ა „კოჭი“; დას.ად. ჭ^აჯ^ა „id“, აღმ.ად. ჭ^აჯ^ა „id“, უბიხ. კ^აჯ^ა „ჯანჭიკი“
- (2) შავს, კ^აჯ^აქ^აჯ^ა „ჭედვა“; დას.ად. ჭ^აჯ^აქ^აჯ^ა „id“, აღმ.ად. ჭ^აჯ^აქ^აჯ^ა „id“, უბიხ. კ^აჯ^აქ^აჯ^ა „id“

ჭემ/აბძ. ჭ^ა / კ^ა შავს/ბჟედ. კ^ა / კ^ა აღმ.ად. კ უბიხ. კ^ა / კ^ა ს.-ჩერქ. *კ^ა

- (1) დას.ად. თ^აჯ^ა-კ^აჯ^ა „ყური“; აღმ.ად. თ^აჯ^ა-კ^აჯ^ა „id“, უბ. ლ^ა-კ^აჯ^ა „id“

- (2) აღმ.ად. თხგ-ნწა-კჳ “სახურავის ზედა გადაჯვარედინებული საყრდენი ბოძები”; უბიხ. შა-კ⁰ “ზედა მხარე”
- (3) დას.ად. კჳ-ნ “სიარული”; აღმ.ად. კჳ-ნ „id“, უბიხ. კ¹-ა „id“
- (4) დას.ად. კჳ-ნ-დჳ “ბუჩქნარი”; აღმ.ად. კჳ-ნ-დჳ „id“, უბიხ. ა-კ⁰ა „id“

ყრუ-მკვეთრი გუტურალური ხმულების საერთოჩერქეზული რეფლექსები შედარებით მეტი სტაბილურობით გამოირჩევა.

დას.ად. ლ¹ შავს. ლ¹ აღმ.ად. ლ¹ უბიხ. ლ¹ ს.-ჩერქ. *ლ¹

- (1) დას.ად. ლ¹ჳ “testiculus”; აღმ.ად. ლ¹ჳ „id“, უბიხ. ლ¹ა „id“

გუტურალური მჟღერი სპირანტი საერთოჩერქეზულ დონეზე მხოლოდ ამ კონკრეტულ ძირში დასტურდება.

დას.ად. ხ¹ შავს. ხ¹ აღმ.ად. ხ¹ უბიხ. ხ¹ ს.-ჩერქ. *ხ¹

- (1) დას.ად. თხ¹ჳ “ხერხემალი”; აღმ.ად. თხ¹ჳ „id“, უბიხ. თხ¹ჳ “მხარი, ზურგი”

მსგავსად მჟღერი კორელატისა, გუტურალური ყრუ სპირანტის შემცვლელი მხოლოდ ერთი ისეთი შესატყვისობა დასტურდება, რომელიც საზიაროა ადიღურისთვის და უბიხურისთვისაც.

ამასთანავე, დასტურდება მთელი არაიდენტური შესატყვისობების მთელი რიგი, სადაც ყრუ გუტურალური სპირანტი ფიგურირებს. ესენია:

- (1) დას.ად. ჭგ-ჟ¹გ “თეთრი”; აღმ.ად. ხ¹ჳ-ზ¹ „id“, უბიხ. ს¹ჳა „id“
- (2) დას.ად. ჭაბჳ “თბილი”; აღმ.ად. ხ¹ჳაბჳ „id“, უბიხ. შაადა „id“
- (3) დას.ად. თჭგ “ხუთი”; აღმ.ად. თხ¹ჳ „id“ უბიხ. შ¹ხ¹ჳ „id“

(4) დას.ად. ხ'გ “ექესი”; აღმ.ად. ხ'გ „id“, უბიხ. ჟგ „id“

იმ შემთხვევაში, როდესაც ადილური გუტურალური სპირანტი შეესატყვისება უბიხურ სიბილანტს, ამ შემთხვევაში ამოსავალ ვითარებაში ვვარაუდობთ პალატალიზებულ გუტურალურ სპირანტს. თუკი ადილური დიალექტების მონაცემები ადასტურებს გ'ქ'კ' > ჯ'ჩ'ჭ' მონაცვლეობას, რატომ არ უნდა იყოს დაშვებული ხ' > შ/ს/ს' მონაცვლეობა?

რაც შეეხება ადილური გუტურალური სპირანტისა და უბიხური ლაბიოდენტალური სპირანტის შესატყვისობას, ამ შემთხვევაში ამოსავალ ვითარებაში ვვარაუდობთ ლაბიალიზებულ გუტურალურ სპირანტს.

გარდა ამისა, გვხვდება ერთი ირეგულარული ბგერათშესატყვისობა, სადაც ადილური მჟღერი სპირანტი შეესატყვისება უბიხურ მჟღერ უვულარულ სპირანტს. ამ შემთხვევაში ვფიქრობთ, რომ უბიხურში მოხდა არტიკულაციის უკან გადაწევა, რის შედეგადაც ამოსავალი გუტურალური სპირანტი გახდა უვულარული. *ღ' > ღ

(1) დას.ად. ღ'გრზგ-ნ “კვნესა”; აღმ.ად. ღ'ზგ „id“, უბიხ. ღზგ „id“

დას.ად. ჳ აღმ.ად. ჳ უბიხ. ჳ ს.-ჩერქ. *ჳ

(1) დას.ად. ჳა “სამარე”; აღმ.ად. ჳა „id“, უბიხ. ჳა „id“

(2) დას.ად. ჳამჳ “ქერტლი”; აღმ.ად. ჳამჳ „id“

დას.ად. ჳ⁰ აღმ.ად. ჳ⁰ უბიხ. ჳ⁰ ს.-ჩერქ. *ჳ⁰/ ჳ[~]

(1) დას.ად. ბზა-ჳზ “რქები”; უბიხ. ჳა “რქა”

(2) დას.ად. ჳზ “ღორი”; აღმ.ად. ჳზ „id“ უბიხ. ჳ⁰ა-ჳზა „id“

(3) დას.ად. ჳზზგ “მსხალი”; აღმ.ად. ჳზზგ „id“

(4) დას.ად. ჳ^ჴჴ “ყველი”; აღმ.ად. ჳ^ჴჴ „id“

ყრუ-ფშვინვიერი უვულარული სპირანტიოიდი გამოირჩევა შეზღუდული დისტრიბუციით. ამ ფონემის ლაბიალიზებული კორელატი საერთოჩერქეზულ ქრონოლოგიურ დონეზე არ ჩანს.

დას.ად. ჳ^ჴ აღმ.ად. ყ უბიხ. ჳ ს.-ჩერქ. *ჳ^ჴ

- (1) დას.ად. ჳ^ჴ-ჳ^ჴჴ “ქლიავი”; აღმ.ად. ყ^ჴ-ჳ^ჴჴ „id“; ფჳჳ “დიდი ქლიავის ნაირსახეობა”
- (2) დას.ად. ჳ^ჴჴ-ჳ^ჴჴ “წერო”; უბიხ. ჳ^ჴჴ-ჳ^ჴჴ “გედი”
- (3) დას.ად. ჳ^ჴჴჴ “ხმალი”; აღმ.ად. ყ^ჴჴჴ „id“, უბიხ. ყ^ჴჴჴ „id“
- (4) დას.ად. ჳ^ჴჴ- “ლოკატიური პრევერბი”; აღმ.ად. ყ^ჴ- „id“, უბიხ. ყ^ჴ- „id“
- (5) დას.ად. ჴ^ჴ-ჳ^ჴჴ-ნ “პირის დარება”; აღმ.ად. ჴ^ჴ-ყ^ჴ-ნ “პირის დარება”

დას.ად. ჳ^ჴ აღმ.ად. ყ^ჴ უბიხ. ჳ^ჴ ს.-ჩერქ. *ჳ^ჴ / ყ^ჴ

- (1) დას.ად. ჳ^ჴჴ “შვილი”; აღმ.ად. ყ^ჴჴ „id“, უბიხ. ყ^ჴჴ „id“
- (2) დას.ად. ჳ^ჴჴჴჴ “სოფელი”; აღმ.ად. ყ^ჴჴჴჴ „id“
- (3) დას.ად. ჳ^ჴჴ-ჴ “მელოტი”; აღმ.ად. ყ^ჴჴ-ჴ „id“, უბიხ. ‘ყ^ჴჴ “თმა, ბეწვი”
- (4) აღმ.ად. ყ^ჴჴლ / ყ^ჴჴარლ “ყვავი”; უბიხ. ჳ^ჴლ < *ჳ^ჴჴლ “ყვავი”

სადა ყრუ-ფშვინვიერ უვულარულ ხშულთან შედარებით ყრუ-უფშვინვიელი კორელატი მეტი სიხშირით გვხვდება საერთოჩერქეზულ მასალაში. ამ შემთხვევაშიც, აი მოგვეპოვება პალატალიზაცია.

დას.ად. ც აღმ.ად. ც უბიხ. ც ს.-ჩერქ. *ც

- (1) დას.ად. ც “ხელი”; აღმ.ად. ც „id“, უბიხ. ცა-პა „id“
- (2) დას.ად. ც-ნ “ქონა, ყოლა”; აღმ.ად. ც-ნ „id“, უბიხ. ცა-ღ- „id“

დას.ად. ც^0 აღმ.ად. ც^0 უბიხ. $\text{ც}^0/\text{ც}^1$ ს.-ჩერქ. *ც^0

- (1) დას.ად. ჰაღ-ფჩ-მჯუ “კუ”; აღმ.ად. ჰაღ-ბჟ-მაყ „id“, უბიხ. თაშ^1 - მჯუ^0 „id“
- (2) დას.ად. ფაჟ “ქუდი”; აღმ.ად. ფჯ „id“, უბიხ. $\text{ბაყ} < \text{*ბაყ}^0$ „id“
- (3) დას.ად. წჟუ-ნ “მჟავე, აჭრილი”; აღმ.ად. ჩოჟ-ნ „id“, უბიხ. $\text{ძაყ} < \text{*ძაყ}^0$ „id“

პალატალიზებული აბრუპტიული უვულარული სპირანტოიდი საერთოჩერქეზულ დონეზე არ რეკონსტრუირდება.

აღსანიშნავია პე^0 და ტე^0 ჰარმონიულ-დეცესიური კომპლექსების პოზიციურება ადილურში, კერძოდ, შაფსულურ დიალექტში. სხვა კილო თქმებში კომპლექსის უვულარული კომპონენტი ჯერ გახდა ლარინგალი, შემდეგ კი დაიკარგა: $\text{*პე}^0 > \text{*პე}^0 > \text{პ}^0$; $\text{*ტე}^0 > \text{*ტე}^0 > \text{ტ}^0$. აღნიშნული ბგერათკომპლექსები უბიხურმაც შეინარჩუნა.

- (1) შაფს. პეაბლ “ნათეგი”; დას.ად. პაბლ „id“
- (2) შაფს. პე-ნ “აღზრდა”; დას.ად. პე-ნ „id“, უბიხ. პე^1 - „id“
- (3) შაფს. ტეჟ “ორი”; დას.ად. ტჟ „id“, აღმ.ად. ტჟ „id“, უბიხ. ტეა „id“

დას.ად. ღ აღმ.ად. ღ უბიხ. ღ ს.-ჩერქ. *ღ

- (1) დას.ად. თღ “მზე”; აღმ.ად. ღღ „id“, უბიხ. ნღა „id“

- (2) დას.ად. კა-ღალ “ყვავილი”; აღმ.ად. ყა-ღალ „id“; უბიხ. ჭემ-ღალ „id“
- (3) დას.ად. ღარ “ტყვე”; აღმ.ად. ღარ „id“; უბიხ. ღგრ- „id“
- (4) დას.ად. ბღ “ბერწი”; აღმ.ად. ბღ „id“; უბიხ. ზ‘ღა „id“
- (5) დას.ად. ღგ-ნ “ტირილი”; აღმ.ად. ღგ-ნ „id“; უბიხ. ‘ღა- „id“

დას.ად. ღ⁰ აღმ.ად. ღ⁰ უბიხ. ღ⁰/ღ[~] ს.-ჩერქ. *ღ⁰

- (1) დას.ად. ნგბღუ “ფერფლი”; აღმ.ად. ნგბღა „id“; უბიხ. ნგბღა „id“
- (2) დას.ად. ცღღუ “ბოლი”; აღმ.ად. ცღღუ „id“; უბიხ. ღა „id“
- (3) დას.ად. ნაბღუ “ბუდე”; აღმ.ად. აბღუ „id“; უბიხ. აბღ[~] „id“
- (4) დას.ად. დღღუ “კარგი”; აღმ.ად. დღღუ „id“; უბიხ. დაღ[~]ა “ახალი, მამაცი”
- (5) დას.ად. ღუ-ჟ[~] “ყვითელი”; აღმ.ად. ღუ-ზ[~] „id“; უბიხ ღა „id“
- (6) დას.ად. ღგ-ნ “გახმობა, გამრობა”; აღმ.ად. ღგ-ნ „id“; უბიხ. ღგ „id“

როგორც წესი, უვულარულ მჟღერ სპირანტთა შორის ბგერათშესატყვისობები სისტემური და კანონზომიერი, თუმცა ერთი გამონაკლისიც დასტურდება:

- (1) დას.ად. ღა “წელიწადი, სეზონი”; აღმ.ად. ღა „id“; უბიხ. ღ[~]ა “დრო, ასაკი”

ამ შემთხვევაში, პირვანდელი ვითარება დაცულია ადიღურში, ხოლო უბიხური ფონემის პალატალიზაცია გვიანდელი მოვლენა უნდა იყოს.

დას.ად. ხ⁰ აღმ.ად. ხ⁰ უბიხ. ხ⁰/ხ[~] ს.-ჩერქ. *ხ⁰

- (1) დას.ად. ფგხუ “სტაფილო”; აღმ.ად. ფგხუ „id“; უბიხ. მგხუ “სიმინდის ღერო”

დას.ად. ხ⁰ აღმ.ად. ხ⁰ უბიხ. ხ⁰/ხ¹ ს.-ჩერქ. *ხ⁰

- (1) დას.ად. თხ⁰რბ “ქაფი”; აღმ.ად. თხ⁰რგმზ „id“; უბიხ. შხ⁰აბგ „id“
- (2) დას.ად. შხ⁰ა-ნტა “მწვანე, ლურჯი”; აღმ.ად. შხ⁰ა-ნტა „id“; უბიხ. შხ⁰ა “ბალახი”
- (3) დას.ად. ფჩ⁰-ნდჰ⁰ “შურთხი”; უბიხ. დახ⁰ა “მტრედი”
- (4) დას.ად. ფხ⁰ “ქალიშვილი”; აღმ.ად. ფხ⁰ „id“; უბიხ. ფხ⁰ „id“
- (5) დას.ად. ხ⁰ “მამაკაცი, მამრი”; აღმ.ად. ხ⁰ „id“; უბიხ. ხ⁰ „id“
- (6) დას.ად. თხ⁰ “კარაქი, ერბო”; აღმ.ად. თხ⁰ „id“; უბიხ. თხ⁰ „id“
- (7) დას.ად. ხ⁰-ჟ “ღრმა ხევი”; უბიხ. თ⁰ა-ხ⁰ა “მდინარე”

სადა უვულარული ყრუ სპირანტი საკმაოდ იშვიათად გვხვდება ადილურისთვისა და უბიხურისთვის საზიარო ძირებში. როგორც წესი, ბგერათშესატყვისობები რეგულარული და კანონზომიერია.

საერთოჩერქეზული ფარინგალური შისტემა წარმოდგენილია მჟღერი და ყრუ სპირანტებით. რომელთაც გააჩნიათ ლაბიალიზებული კორელატებიც. მჟღერი ფარინგალური სპირანტი არ მოგვეპოვება არც უბიხურში და არც ადილურში. თუმცა, გარკვეული ირეგულარული ბგერათშესატყვისობების საფუძველზე შესაძლებლად მიგვაჩნია მის რეკონსტრუქცია:

- (1) დას.ად. ღ⁰ნ “საზრვარი”; აღმ.ად. ღ⁰ნ „id“; უბიხ. ღ⁰ნ / ჟ⁰ნ „id“
- (2) დას.ად. ფ⁰ “სავსე”; აღმ.ად. ფ⁰ „id“; უბიხ. ღ⁰ა „id“
- (3) დას.ად. ღ⁰-ნ “ტირილი”; აღმ.ად. ღ⁰-ნ „id“; უბიხ. ‘ღ⁰- „id“
- (4) დას.ად. ფ⁰ “რვა”; აღმ.ად. ფ⁰ „id“; უბიხ. ღ⁰ა „id“
- (5) დას.ად. ღ⁰ჰ “რკინა”; აღმ.ად. ღ⁰ჰ „id“; უბიხ. ჟ⁰ა „id“
- (6) აღმ.ად. ჟ⁰ “ნაჯახი”; უბიხ. გ⁰აშა „id“

მჟღერმა ფარინგალურმა სპირანტმა უბიხურში სხვადასხვა რეფლექსი მოგვცა:

ა) ველარული სონანტი d – იმ შემთხვევაში, თუ უბიხური d შეესატყვისება ადიღურ უვულარულ სპირანტს, ამოსავალში ფარინგალური მჟღერი სპირანტი უნდა ვივარაუდოთ. მჟღერი ფარინგალური სპირანტის d ფონემად ტრანსფორმაციას აფხაზური კილო-თქმების მასალა ადასტურებს (იხილეთ ზემოთ საერთოაფხაზურ-აბაზურის ფარინგალური რეფლექსები).

ბ) ფარინგალიზებული მჟღერი უვულარული სპირანტი – თუკი უბიხურში პოვნიერია მჟღერი უვულარული სპირანტი, ის ფარინგალური მჟღერი ფონემის რეფლექსი უნდა იყოს. როგორც ჩანს, ფარინგალური სპირანტის საარტიკულაციო ბაზისის წინ გადაწევა მოხდა, თუმცა ფარინგალური თვისებები კი კონარტიკულაციის სახით შენარჩუნდა: * d^{h} *'ღ.

გ) თავკიდური ლაბიალური სონანტი – თუკი უბიხურში ანლაუტური ლაბიალური სონანტი შეესატყვისება ადიღურ ლაბიალიზებულ რომელიმე უკანაენისმიერ ფონემას (ველარულს ან უვულარულს), მაშინ საქმე გვაქვს ლაბიალიზებულ ფარინგალური სპირანტის რეფლექსთან: უბიხ. * d^{h} *'ღ და ადიღ. * d^{h} *'ღ / გ'.

დ) ფარინგალიზებული მჟღერი ლაბიოდენტალური სპირანტი – მიგვაჩნია, რომ უბიხურში პოვნიერი ლაბიოდენტალური სპირანტი საერთოჩერქეზული ლაბიალიზებული ფარინგალური სპირანტის რეფლექსია. * d^{h} *'ვ.

ცალკე აშნიშვნის საკითხია ფარინგალიზაციის პროცესი უბიხურსა და აფხაზური ენის ბზიფურ დიალექტში. უბიხურში ფარინგალიზაციას განიცდიან

ბილაბიალური, ლაბიოდენტალური, ველარული და უვულარული, ხოლო ბზიფურში – მხოლოდ უვულარული სპირანტები.

ფარინგალიზებული ფონემების გენეზისთან დაკავშირებით სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს. ს. სტაროსტინი მათ ამოსავალ საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე არადგენს, ხოლო ვ. ჩირიქბა კი მათ მეორეულ წარმომავლობაზე მიუთითებს. ჩვენ ვიზიარებთ ვ. ჩირიქბას მოსაზრებას ამ საკითხის შესახებ. აფხაზურ-ადილური ბგერათშესატყვისობები არ გვამღვევენ ფუძემდებურ ვითარებისთვის ფარინგალიზებული ფონემების რეკონსტრუქციის შესაძლებლობას. თავისმხრივ, ფარინგალიზებული ფონემების ფორმირება ორი გზით უნდა მომხდარიყო:

- ა) სპონტანური წარმომავლობა – აღნიშნულ შემთხვევაში, ლექსემის ფარგლებში არ არის ფარინგალიზაციის წარმოქმნის არანაირი ფონოტაქტიკური საფუძველი და არც საერთოაფხაზურ-ადილური მასალა უჭერს მხარს აღნიშნული ფონემების არდგენას. მაგალითად, ფარინგალიზაციის პროცესი დასტურდება თურქული ენიდან ნასეხებ ლექსემაში: თურქ. **kukumav** “გუგული” : უბიხ. კ^ჰკ^ჰმა^ჰვ “გუგული”.
- ბ) ასიმილაციური – იმ შემთხვევაში, თუ ლექსემა შეიცავს ფარინგალიზებულ ან უვულარულ ფონემას, ზოგ შემთხვევაში ხდება მისი პროგრესული, რეგრესული ან დისტანციური ასიმილაციის გზით ფარინგალიზება: უბიხ. **შ^ჰღა** “ბერწი” > ***შ^ჰღა**.
- გ) რეფლექსური – ამ შემთხვევაში, ფარინგალიზებული ფონემა ფარინგალური ან უვულარული ფონემის რეფლექსს წარმოადგენს. ბზიფურში ყველა ფარინგალიზებული ფონემა რეფლექსური. უბიხური რეფლექსური ფონემების შესახებ იხილეთ საერთოჩერქეზული ***ფ** ფონემის რეკონსტრუქცია.

დას.ად. ჰ ადმ.ად. ჰ უბიხ. ზ ს.-ჩერქ. *ჰ

(1) დას.ად. ჰანჩ “აქანდაზი”; უბიხ. ზამ “ნიჩაზი”

ყრუ ფარინგალური სპირანტის დისტრიბუცია საერთოჩერქულში შაკმაოდ შეზღუდულია. ვითარებას ართულებს აღნიშნული ფონემის არარსებობა. გარდა ზემითმოყვანილი ბგერათშესატყვისობისა, არის ნიმუშები სადაც საერთოჩერქული ჰ ფონემა უბიხურში ნულოვან რეფლექსს გვაძლევს:

(1) დას.ად. ჰადჷ “მიცვალეული”; აღმ.ად. ჰადჷ „id“; უბიხ. ადაჷ „id“

(2) დას.ად. ჰაჷჷ “სტუმარი”; აღმ.ად. ჰასჷჷ „id“; უბიხ. პჷჷა „id“

რაც შეეხება ფარინგალურ ლაბიალიზებულ ყრუ სპირანტს, მისი არდგენა მხოლოდ ერთ ძირშია შესაძლებელი.

(1) დას.ად. ჰჷ “ძალი”; აღმ.ად. ჰჷ „id“; უბიხ. ჴჷა „id“

აღნიშნულ შეპირისპირებაში “უბიხურში ფარინგალიზებული სონანტი თავკიდური ფარინგალური ლაბიალიზებული სპირანტის დაკარგვის შედეგად გაჩნდა: ჰჷ>ჴ, ხოლო ადიღურში დელაბიალიზაციასთან უნდა გვექონდეს საქმე: ჰჷ>ჰჷ.” (კვახაძე: 2014: 85).

დას.ად. ჟ აღმ.ად. ჟ უბიხ. ჟ ს.-ჩერქ. *ჟ

(1) დას.ად. ჟჷჷ “ობოლი”; აღმ.ად. ჟჷჷ „id“; უბიხ. დაჷა „id“

(2) დას.ად. სჷჷჷ-ნ “სტვენა”; აღმ.ად. ჟჷჷჷ-ნ „id“; უბიხ. სჷჷჷ-სჷჷჷ „id“

პალატალური სონანტების რეფლექსები იდენტური ბგერათმესატყვევობებით ხასიათდება.

საერთოაფხაზურ-ადილური უკანაენისმიერ ფონემათა სისტემა - საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე აღდგება გუტურალური, ველარული, უვულარული, ფარინგალური და პალატალური ფონემები. ველარული რიგის ფონემები გვხვდება სადა, პალატალიზებული და ლაბიალიზებული მოდიფიკაციით. იგივე შეიძლება ითქვას უვულარულ ფონემებზე. რაც შეეხება ფარინგალებს, პოვნირი მხოლოდ სპირანტული ბინარული რიგი, სადაც განირჩევა ასევე სადა და ლაბიალიზებული ფონემები. წარმოგიდგენთ საერთოაფხაზურ-ადილურ უკანაენისმიერ ფონემათა სისტემას:

უბიხ. გ[~] დას.ად. ჯ[~] შავს. გ[~] აღმ.ად. ჯ აფხ. გ აბაზ. გ ს.აფხ.ად. *გ

- (1) უბიხ. აგ[~]ა “ცუდი, ბოროტი”; შავს. -გ[~]ა “ცუდისა და ბოროტის აღმნიშვნელ სუფიქსი”; დას.ად. -ჯ[~]ა „id“; აღმ.ად. -ჯ[~]ა „id“; აფხ. ა-გ-რ^ა “დეფექტი, რაიმეს უქონლობა”; აბაზ. გ-ხა-რა “რაიმეს უქონლობა”
- (2) უბიხ. ნგ[~]ა “სანაპირო”; დას.ად. ნგჯ[~]ა “რიყე, მდინარის სანაპირო”; აფხ. ა-გა “ზრვის სანაპირო”
- (3) შავს. -გ[~]ა “ინსტრუმენტალისის სუფიქსი”; დას.ად. -ჭ[~]ა > *-კ[~]ა > *-გ[~]ა „id“; აფხ. -გა „id“; აბაზ. -გა „id“
- (4) შავს. თა-გ[~]ა-ნ “ადგომა, წამოდგომა”; დას.ად. თა-ჯ[~]ა-ნ „id“; აფხ. ა-გგ-ლა-რა “დგომა”; აბაზ. გგლ-რა „id“
- (5) შავს. და-გ[~]ა-ნ “კითხვა, სწავლა”; დას.ად. და-ჯ[~]ა-ნ „id“; აღმ.ად. და-ჯ[~]ა-ნ „id“; აფხ. ა-გა-რ^ა “ხმის გამოცემა”

- (6) უბიხ. ბაგ^{ა-ს⁰} “ტურა”; შავს. ბაგ^{ა-ჴგ} “ერთგვარი სამკურნალო ბალახი” < “მელიის ბალახი”; დას.ად. ბაჯ^ა “მელია”; აღმ.ად. ბაჯ^ა „id“; აფხ. ა-ბგა “მელა, მგელი”; წაბ. ა-ბაგ-ა „id“; ტაპ. ბაგა „id“

სადა მჟღერი ველარული ხშულის არდგენისას მნიშვნელოვანია აფხაზური მასალის ჩვენება. იმ შემთხვევაში, თუკი ჩერქეზულ და უბიხურ პალატალიზებულ გუტურალურ ფონემას შეესატყვისება მისი აფხაზური სადა კორელატი, საერთოაფხაზურ-ადილურ დონეზე აღდგება სადა ფონემა. არქაული ვითარება აფხაზურ კილო-თქმებს დაუცავთ.

უბიხ. გ^ა დას.ად. ჯ^ა შავს. გ^ა აღმ.ად. ჯ აფხ. გ^ა აბაზ. გ^ა ს.აფხ.ად. *გ^ა

- (1) უბიხ. გ^ა “და (კავშირი)”; შავს. -გ^ა „id“; აფხ. -გ^ა „id“; აბაზ. -გ^ა „id“
 (2) უბიხ. ბლაგ^ა “გაგორება”; აფხ. ა-ბგლგ^ა-რა „id“
 (3) შავს. ჴგ-გ^ა “ერთგვარი ცეკვა”; დას.ად. ჴგ-ჯ^ა „id“; აღმ.ად. ჴგ-ჯ „id“; აფხ. ა-გ^ა-ჟ^ა-რა “ბრუნვა, ტრიალი”; აბაზ. გ^ა-ჟ^ა-რ^ა „id“
 (4) დას.ად. ნა-ჯ^აჯ^ა “თვალის გუგა”; აღმ.ად. ნა-ჯ^აჯ^ა „id“; აფხ. ა-გაგ^ა “წრე”; აბაზ. გაგ^ა „id“

ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს იდენტურ შესატყვისობებთან რაც ნიშნავს იმას, რომ საერთოაფხაზურ-ადილურში აღდგება პალატალიზებული მჟღერი გუტურალური ხშული.

უბიხ. გ^ა/გ⁰ დას.ად. გ⁰ შავს. გ⁰ აღმ.ად. გ⁰ აფხ. გ⁰ აბაზ. გ⁰ ს.აფხ.ად. *გ⁰

- (1) უბიხ. გ^ჲ “გული”; დას.ად. გ^ჲ „id“; აღმ.ად. გ^ჲ „id“; აფხ. ა-გ^ჲ „id“; აბაზ. გ^ჲ „id“
- (2) დას.ად. გ^ჲ- “გვერდით ყოფნის აღმნიშვნელი პრევერბი”; აღმ.ად. გ^ჲ- „id“; აფხ. აა-ღ-გ^ჲ “ახლო, უახლესი”; აბაზ. ა-რ-გ^ჲ-ნგ „id“
- (3) უბიხ. გ^ჲ-რა “შემორობილი ეზო”; აფხ. ა-გ^ჲ-რა “რობე, ბაკი”; აბაზ. გ^ჲ-რა „id“
- (4) უბიხ. გ^ჲც^ჲ “ბოძი”; აფხ. ა-გ^ჲც^ჲ “ხის მერქანი, ბოძი”;
- (5) უბიხ. გ^ჲმა “ძროხა”; აფხ. აჟ^ჲ გ^ჲმა “პატარა ცურის მქონე ძროხა”
- (6) უბიხ. გ^ჲ- “ზედაპირზე ყოფნის აღმნიშვნელი პრევერბი”; დას.ად. გ^ჲ- „id“; აღმ.ად. გ^ჲ- „id“; აფხ. გ^ჲ- „id“; აბაზ. გ^ჲ- „id“
- (7) უბიხ. გ^ჲგ^ჲ-ს “დარჩენა”; აფხ. ა-გ^ჲგ^ჲ-რა “ერთად შეგროვება, ბრბოს შეკრება”

ამ შემთხვევაში, არქაული ვითარება დაცულია ადიღურსა და აფხაზურ-აბაზურში, ხოლო უბიხურში პალატალიზაცია კი გვიანდელი მოვლენა უნდა იყოს.

უბიხ. ქ^ჲ დას.ად. ჩ^ჲ შაფს. ჩ^ჲ აღმ.ად. ჩ აფხ. ქ აბაზ. ქ ს.აფხ.ად. *ქ

- (1) შაფს. ქ^ჲთგ “ფარეხი”; დას.ად. ჩ^ჲთ „id“; აღმ.ად. ჩ^ჲთ „id“; აფხ. ა-ქ^ჲთა “სოფელი”; აბაზ. ქ^ჲთ „id“
- (2) უბიხ. ქ^ჲც^ჲ “ეკლიანი ბუჩქი”; შაფს. ქ^ჲც^ჲ “ფოთლებიანი ფიჩხი, ტოტი”; აფხ. ა-ქ^ჲც^ჲ-მც^ჲ “გამხმარი რეროები, თმა”
- (3) უბიხ. კაც-კაც “თხის დასამახებელი შორისდებული”; შაფს. კგც-კგც „id“; დას.ად. ჩ^ჲწ^ჲ “თიკანი”; აღმ.ად. ჩგწ „id“; აფხ. ქგც-ქგც “თხის დასამახებელი შორისდებული”

მქლერი კორელატი მსგავსად, ყრუ-ფშვინვიერი გუტურალური სადა ხშული აფხაზური მონაცემების საფუძველზე აღდგება.

უბიხ. ქ¹ დას.ად. ჩ¹ შაფს. ჩ¹ აღმ.ად. ჩ აფხ. ქ¹ აზაზ. ქ¹ ს.აფხ.ად. *ქ¹

- (1) შაფს. ქ¹გლჷ “ქობი”; დას.ად. ჩ¹გლჷ „id“; აფხ. ა-ქ¹ალა „id“; აზაზ. ქალა „id“
- (2) აღმ.ად. ჰაჷქ¹ჷ-ჰაჷფსა-ჷ “ნაჩქარებად”; აფხ. ა-ჰაჷქ¹-ფსგქ¹-რა “მძიმედ სუნთქვა”; აზაზ. ჰაჷქ¹ა-ფსაქ¹ა-რა “ალიაქოთი”;
- (3) შაფს. ქ¹ჷ “ელენთა”; დას.ად. ჩ¹ჷ „id“; აღმ.ად. ჩჷ „id“; აფხ. ა-ქ¹ამსა “მცოხნელი ცხოველების კუჭი”; აზაზ. ქ¹ამსა “ადამიანის კუჭი”

ამ შემთხვევაშიც, რეკონსტრუქციის პრინციპი იგივეა, რაც მ ღერი გუტურალური ხშულის შემთხვევაში.

უბიხ. ქ⁰/ქ⁰ დას.ად. ქ⁰ აღმ.ად. ქ⁰ აფხ. ქ⁰ აზაზ. ქ⁰ ს.აფხ.ად. *ქ⁰

- (1) უბიხ. ქ⁰ა- “გაბედვა”; დას.ად. ქ⁰ჷ-ნ „id“
- (2) უბიხ. ქ⁰ჷ “წვიმა”; აღმ.ად. რ⁰ჷჷ-ქ⁰ჷ-ღ “ქარიშხალი”; აფხ. ა-ქ⁰ჷ “წვიმა”; აზაზ. ქ⁰ა „id“
- (3) დას.ად. ქ⁰ჷ-ჰჷგ⁰ “შუაგული”; აფხ. ა-ქ⁰ “მწვერვალი, სახურავი”; აზაზ. ქ⁰ჷ „id“
- (4) უბიხ. ჩ⁰გ-ქ⁰ჷ “უკანალი”; დას.ად. ქ⁰ჷ “თემო”; აღმ.ად. ქ⁰ჷ „id“; აფხ. ა-ზ-ქ⁰ა “უკანალი”; აზაზ. ზ-ქ⁰ჷ „id“

- (5) უბიხ. -ქა “მრავლობითის აფიქსი ზმნებში”; აღმ.ად. ქჷნდღ “ზევრი”; აფხ. -ქა “მრავლობითი რიცხვის სუფიქსი არაგონიერი სახელებისთვის”; აბაზ. -ქა „id“

აღნიშნულ ბგერათმესატყვისობაში რაიმე სახის სისტემური გადაწყვეა არ შეინიშნება.

უბიხ. კა დას.ად. ჭა შაფს. კა აღმ.ად. ჭ აფხ. კ აბაზ. კ საფხ.ად. *კ

- (1) უბიხ. აწგ-კა “კურკა”; შაფს. კა „id“; დას.ად. ჭა „id“; აღმ.ად. ჭა „id“; აფხ. -კა “ერთეულის აღმნიშვნელი სუფიქსი”; აბაზ. -კა „id“
- (2) დას.ად. ჭა-რგ- “ვერტიკალურად დგომის აღმნიშვნელი პრევერბი”; აღმ.ად. ჭა-რგ- „id“; აფხ. კა- “ზედაპირზე ყოფნის აღმნიშვნელი პრევერბი”; აბაზ. კა- „id“
- (3) უბიხ. ბაკგ- “დაჭყლეტა, გასრესა, გაპრესვა”; აფხ. ა-ბგკ-რა “ჩხვლეტა”
- (4) უბიხ. კარ-კარ / კრ-კრ “ქათმის მიერ გამოცემული ხმა”; აფხ. ა-კარკარ-რა „id“

როგორც მ ღერი და ყრუ-ფშვინვიერი ველარული ხშულების შემტხვევაში, აბრუპტიულის შემტხვევაშიც საერთოაფხაზურ-ადილური ფონემა არქაული სახით აფხაზურ კილო თქმებშია დაცული.

უბიხ. კ[~] დასად. ჭ[~] შაფს. კ[~] აღმად. ჭ აფხ. კ[~] აბაზ. კ[~] საფხად. *კ[~]

- (1) უბიხ. კ[~]ანა “ჭანჭიკი”; დასად. შაფს. კ[~]ანა “კოჭი (სათამაშო)”; დასად. ჭ[~]ანა „id“; აღმად. ჭანა „id“; აფხ. ა-კ[~]ან “დიდი დაკრძალვის სანთელი, რომელზედაც ჩამოკიდებულია ტკბილეულობა”
- (2) უბიხ. კ[~]ამპჷლა “რკო”; აღმად. შკ[~]ამპჷლ “საცობი”; აფხ. კ[~]ამპჷლ “პატარა შალის ბურთულა”
- (3) დასად. ჭ[~]აჭჷ “მოკლე”; აფხ. ა-კ[~]აჭჷ „id“
- (4) შაფს. კ[~]ა “კუდი, დასასრული”; დასად. ჭ[~]ა „id“; აღმად. ჭა „id“; აბაზ. ნა-წგ-კ[~]ა-რა “-მდე”
- (5) დასად. კ[~]აჭ[~]გ-ნ “გასვლა”; აღმად. ყა-ჭგ-ნ „id“; აფხ. ა-კ[~]აჭ[~]გ⁰ “გამომშვერილი”
- (6) უბიხ. კ[~]არდა “ერთგვარი მცირე ჩოგანი”; აფხ. ა-კ[~]არდა “მძიმე (პუნქტუაციის ნიშანი)” სამ. “ერთგვარი მცირე ჩოგანი”
- (7) უბიხ. კ[~]არ-კ[~]არ “ცხენის ჭიხვინი”; აფხ. ა-კ[~]არკ[~]არ-რა „id“

რაიმე სახის სისტემური გადაწევა ამ შემთხვევაში არ შეიმჩნევა.

უბიხ. კ[~]/კ⁰ დასად. კ⁰ შაფს. კ⁰ აღმად. კ⁰ აფხ. კ⁰ აბაზ. კ⁰ საფხად. *კ⁰

- (1) უბიხ. კ[~]ა- “სიარული”; დასად. კ⁰ა-ნ „id“; აღმად. კ⁰ა-ნ „id“; აფხ. ა-კ⁰აშა-რა “ცეკვა”; აბაზ. კ⁰აშა-რა „id“
- (2) უბიხ. მგ[~]ა-დღლა “მარწყვი”; დასად. მარკ⁰ “მაცვალი”; აღმად. მარაკ⁰ “კენკრა”; აბაზ. მარაკ⁰ა “მარწყვი”
- (3) უბიხ. აკ⁰გ “ბუჩქი”; აფხ. ა-კ⁰გ-მგრღ[~]აღ[~] “ერთგვარი ბუჩქოვანი მცენარი”

(4) უბიხ. კ^ჴმგჴ “კორო”; აფხ. ა-კ^ჴზ-რჴ „id“

როგორც მოსალოდნელი იყო, ლაბიალიზებული აბტრუპტიული გუტურალები იმავე პრინციპით შეესატყვისება ერთმანეთს, რაც მათი მ ღერი და ყრუ კორელატები.

უბიხ. ღ^ჴ დას.ად. ღ^ჴ შაფს. ღ^ჴ აღმ.ად. ღ^ჴ აფხ. ღ^ჴ აბაზ. ღ^ჴ ს.აფხ.ად. *ღ^ჴ

(1) უბიხ. ღ^ჴზჴ “კვნესა”; დას.ად. ღ^ჴგრზჴ-ნ „id“; აღმ.ად. ღ^ჴზჴ „id“; აფხ. ა-ღ^ჴზჴ-რა „id“; ტაპ. ღ^ჴზჴ-რა „id“

(2) დას.ად. ზღ^ჴ-ნ “წყევლა”; აღმ.ად. ზღ^ჴ-ნ „id“; აფხ. ა-ზღ^ჴ-რა „id“

(3) დას.ად. ზღ^ჴ “ქედი”; აღმ.ად. ზღ^ჴ „id“; აფხ. ა-ზღ^ჴ-ჯ^ჴმა “მთის თხა”

მ ღერი გუტურალური სპირანტი საკმაოდ შეზრუდული დისტრიბუციით გამოირჩევა. არქაული ვითარება შენარჩუნებულია ადიღურსა და უბიხურში, ხოლო აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმებში მოხდა არტიკულაციის უკან გადაწევა და ფონემის უვულარულ სპირანტად ქცევა: *ღ^ჴ>ღ.

უბიხ. ჴ^ჴ დას.ად. ღ^ჴ შაფს. ღ^ჴ აღმ.ად. ღ^ჴ აფხ. ღ^ჴ აბაზ. ღ^ჴ ს.აფხ.ად. *ღ^ჴ

(1) უბიხ. ჴ^ჴ-ა “შეერთება, მიბმა”; დას.ად. ზღ^ჴ-ა-ნა “ულო, ზვინი”; აღმ.ად. ზღ^ჴ-ა-ნა „id“

(2) აღმ.ად. ზღ^ჴ-რჴ- “ლოკატიური პრევერბი”; აფხ. ხარა-ზღ^ჴ-რა “მიმოფანტული, უწესრიგობა”; აბაზ. კარა-ზღ^ჴ-რა „id“

ვინაიდან მ ღერი პალატალიზებული გუტურალური სპირანტი არცერთ აფხაზურ-ადიღურ ენობრივ ერთეულში შემორჩენილი არაა, მან სხვადასხვა კილო-თქმაში სხვადასხვა რეფლექსი დაგვიტოვა. აფხაზურ-აბაზურში, ისევე

როგორც სადა ფონემის შემთხვევაში ადგილი ჰქონდა არტიკულაციის უკან გადაწევას და გუტურალის უვულარად ქცევას: *ღ' > ღ'. ადილურში ადგილი ჰქონდა დეპალატალიზაციის პროცესს, ხოლო უბიხურში კი პალატალიზებული გუტურალური სპირანტი იქცა სიბილანტად, იმავე პრინციპით, რა პრინციპითაც ხდება პალატალიზებულ გუტურალთა ტრანსფორმაცია შიშინა სიბილანტებად. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ფონემის რეფლექსთა დისტრიბუცია საკმაოდ შეზრუდულია.

მართალია, მ ღერი ლაბიალიზებული გუტურალური სპირანტი დასაშვებია სისტემურად, თუმცა მისი რეკონსტრუქცია პრობლემატურია და დღევანდელი მასალა არ ადასტურებს მის პოვნეირებას პროტოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე.

უბიხ. ხ' დას.ად. ხ' აღმ.ად. ხ' აფხ. ხ აბაზ. ხ ს.აფხ.ად. *ხ'

- (1) დას.ად. ფხ'გ-ნ “დაბმა”; აღმ.ად. ფხ'გ-ნ „id“; აფხ. ა-რგ-ფხ-რა “წამოცმა, თოკის გამობმა”
- (2) დას.ად. ფ-ხ'გ-ნ “მოტანა, წარება”; აღმ.ად. ფ-ხ'გ-ნ „id“; აფხ. –ხგ- “წარება”; აბაზ. –ხგ- „id“

ამ შემთხვევაში იმავე პრინციპით ხდება საერთოაფხაზურ-ადილური ფონემის რეკონსტრუქცია, რაც მისი მ ღერი კორელატის შემთხვევაში.

უბიხ. შ / შ' დას.ად. ხ' აღმ.ად. ხ' აფხ. ხ/ხ' აბაზ. ხ/ხ' ს.აფხ.ად. *ხ'

- (1) უბიხ. ფშ'ა “უკანალი”; დას.ად. ფხ'ჟ „id“; აღმ.ად. ფხ'ჟ „id“; აფხ. ა-ფხ'ა “ადრე, თავიდან”

- (2) უბიხ. შ^ა-და- “მშობიარობა”; აფხ. ა-ხ^ა-რ^ა “მშობიარობა (ცხოველებში)”; აბაზ. ხ^ა-რა „id“
- (3) უბიხ. შ^გ “მოსავლის არება, გათიბვა”; დას.ად. ხ^გ-ნ „id“; აღმ.ად. ხ^გ-ნ „id“; აფხ. ა-რ-ხ-რ^ა „id“; აბაზ. ხ-რა „id“

ისევე როგორც მ ღერ კორელატების შემთხვევაში, აქაც რეკონსტრუქციის პრინციპი უცვლელია.

უბიხ. ხ⁰ / ხ[‘] დას.ად. **ფ** აღმ.ად. ხ⁰ აფხ. ხ⁰ აბაზ. ხ⁰ ს.აფხ.ად. *ხ⁰

- (1) უბიხ. ხ^ა “სისხლძარღვი”; დას.ად. **ფ** “მყესი”; აღმ.ად. ხ^ფ „id“; აფხ. ა-ხ^ა-რ^მ “ხერხემალი”
- (2) უბიხ. ხ^ა “გაცერვა”; აღმ.ად. ჟ^გ-ხ^ა-ნ-ს^გ-ნ “გაწმენდა”; აფხ. ა-ხ⁰-რ^ა “გაცერვა”; აბაზ. ხ⁰-რა „id“
- (3) უბიხ. შ^ნ-ხ^გ “ხუთი”; დას.ად. თ-**ფ** „id“; აღმ.ად. თ-ხ^ფ „id“; აფხ. ხ⁰-ბ^ა „id“; აბაზ. ხ⁰-ბ^ა „id“

განსხვავებით მ ღერი კორელატისგან, ყრუ ლაბიალიზებული გუტურალური სპირანტის არდგენა შესაძლებელია. მან არქაული სახე შეინარჩუნა აღმოსავლურ ადიღურ კილო თქმებში. უბიხურში მოხდა მისი დელაბიალიზაცია, ხოლო აფხაზურში კი არტიკულაციის უკან გადაწევა.

მიუხედავად იმისა, რომ სხვა მონათესავე იბერიულ-კავკასიური ენების მსგავსად აფხაზურ-ადიღურშიც მ ღერი უვულარული სპირანტოიდის რეკონსტრუქცია პრობლემატურია. ზემოთხსენებული ფონემა ცოცხალი სახით არ გვხდება არცერთ აფხაზურ-ადიღურ ენა-კილო-თქმაში. მიუხედავად ამისა, რამდენიმე მაგალითზე დაყრდნობით, შესაძლებლად მიგვაჩნია მისი არდგენა ფუძეენობრივ ქრონოლოგიურ დონეზე. თუკი უბიხური ან ადიღური უვულარული

სპირანტოიდი (სულ ერთია ყრუ-ფშვინვიერი თუ ყრუ-აბრუპტიული) შეესატყვისება აფხაზურ-აბაზურ ფარინგალურ სპირანტს, ამ შემთხვევაში დასაშვებად მიგვაჩნია ფონემის რეკონსტრუქცია.

- (1) დას.ად. კჳ- “მიმართულებითი პრევერბი აქეთ”; აღმ.ად. კჳ- „id“; აბაზ. ჭა- „id“
- (2) უბიხ. ტყა “ორი”; შაფს. ტყჷ „id“; დას.ად. ტჷ „id“; აღმ.ად. ტჷ „id“; აფხ. დ⁰-ბა „id“; აბაზ. მ⁰-ბა „id“
- (3) დას.ად. ფკგ “ჩონჩხი, კორპუსი”; აღმ.ად. პყგ „id“; აფხ. ა-ბად⁰ “ძვალი”; აბაზ. ბჷჷ / ბაჷჷ „id“

უბიხ. კ დას.ად. კ აღმ.ად. ყ აფხ. ხ აბაზ. კ საფხ.ად. *კ

- (1) დას.ად. ჴგ-გნ “ფართოდ გაშლა”; აფხ. ა-ხა-რა “გამოთრევა”; აბაზ. ა-კ-რა „id“
- (2) უბიხ. ჟაკა “გვიან”; ბზიფ. ხ-აზა “სამი ღამე”; აბაზ. დ-ხ-აკა-ხგ-ჴგ-ზ-გ “მესამე ღამე”

მიუხედავად აილუ ტრაციო მასალის სიმცირისა, რაიმე სახის სისტემურ გადახვევას ადგილი არა აქვს.

უბიხ. კ[~] დას.ად. კ აღმ.ად. ყ აფხ. ხ აბაზ. კ საფხ.ად. *კ

- (1) უბიხ. მგკ[~]ა “მკერდი”; აფხ. ა-მახა “ხელის სახსარი”; აბაზ. მაკა “ბეჭი, მხარი”

აღნიშნული ბგერათფარდობისას საერთოაფხაზურ-ადილური მასალის არდგენა პრობლემურია. ადილურ მა ალაში არ ებული ლაკუნა ამოცანას კიდეც უფრო ართულებს. მიუხედავად ამისა, ერთი კონკრეტული მაგალითი იძლევა ამ ფონემის არსებობის ლოგიკურ დასაბუთებას.

უბიხ. კ[~]/კ⁰ დას.ად. კ⁰ აღმ.ად. ყ⁰ აფხ. ხ⁰ აბაზ. კ⁰ საფხ.ად. *კ⁰

- (1) უბიხ. კ[~]ა “რქა”; დას.ად. ბ[~]ა-კ[~]ჟ “რქები”; აფხ. ა-ც⁰-ხ⁰ა “ყანწი”
- (2) დას.ად. კ⁰ა-აჟ “ყველი”; აღმ.ად. კ[~]ჟა „id“; აფხ. ა-ხ⁰ა-რთა “ყველის ჩასადები მცირე კალათა”; ბზიფ. ა-ხ⁰ა-რთა „id“
- (3) უბიხ. კ[~]ჟ-რჟ “მარლის ყმუილი”; დას.ად. კ[~]ა-კ[~]ჟ-ნ “ყეფა”; აფხ. ა-ხ⁰ა-ა-რა “ყმუილი, ყვირილი”; აბაზ. კ⁰ა-ჟჟ-რა „id“

ლაბიალიზებული უვულარული ყრუ სპირანტის რეფლექსები ხასიათდება იდენტური შესატყვისობებით.

უბიხ. ყ დას.ად. ჟ აღმ.ად. ჟ აფხ. ყ აბაზ. ყ საფხ.ად. *ყ

- (1) უბიხ. ყა-პა “ხელი”; დას.ად. ჟა „id“; აღმ.ად. ჟა „id“; აფხ. ა-ყა-წა-რა “კეთება”; აბაზ. ყა-წა-რა „id“
- (2) უბიხ. ყა- “ყოფნა, ქონა, ყოლა”; დას.ად. ჟა-ნ “ქონა, ყოლა”; აღმ.ად. ჟა-ნ „id“; აფხ. ა-ყა-ლა-რა “ყოფნა”
- (3) უბიხ. ლა-ყა “ბოროტება, ზიანი”; აფხ. ა-ყათა-რა “ზიანის მიყენება”
- (4) უბიხ. ყგ-თ⁰ “ნაჭრებად დაჭრა”; ყ-რა “გამოთლა”
- (5) უბიხ. ყაყგ- “რეჭვა”; აფხ. ა-ყაყა-რა “რეჭვა”

აბრუპტიული უვულარული სპირანტიოიდი დაკარგულია ადილურში (გარდა შაფსურური დიალექტისა) და გადასულია ლარინგალურ ხშულში. არქაული ვითარება დაცულია აფხაზურსა და უბიხურში.

უბიხ. ყ / ყ[~] დას.ად. ყ აღმ.ად. ყ აფხ. ყ[~] აბაზ. ყ[~] ს.აფხ.ად. *ყ[~]

- (1) უბიხ. ყ[~]ღ-და- “დაჭედება”; აფხ. ა-ყა-რს “დატყმა”; აბაზ. ყა-რს „id“
- (2) უბიხ. ყაღა “ცელქი, ხმაურიანი”; აფხ. ა-ყ[~]ალა “მაწანწალა”

არქაული ვითარება დაცულია აფხაზურსა და უბიხურში. ადილურში მოხდა ფონემის დეპალატალიზაცია.

უბიხ. ყ⁰/ყ[~] დას.ად. ყ⁰ აღმ.ად. ყ⁰ აფხ. ყ⁰ აბაზ. ყ⁰ ს.აფხ.ად. *ყ⁰

- (1) უბიხ. ყ⁰- “თქმა”; დას.ად. ჳა-ყ⁰-ნ „id“; აღმ.ად. ყა-ყ⁰-ნ „id“; აფხ. ყ⁰გ- “პრევერბი –დან” < “პირი”, შდრ, დას.ად. ყ⁰გ “პირი”
- (2) უბიხ. ჩაყ⁰გ “აუზი”; აფხ. ა-ჩ[~]აყ⁰გ “დიდი ხის კათხა”
- (3) უბიხ. ყ⁰ა “გამოქვაბული”; აფხ. ა-ც⁰ა-ყ⁰ “ცისარტყელა”
- (4) უბიხ. -ყ⁰ა “სიმცირის ან ინტენსიობის აღმნიშვნელი სუფიქსი”; დას.ად. - ყ⁰გ „id“; აღმ.ად. -ყ⁰გ „id“; აფხ. ა-ყ⁰გ-ნ-და “თბილი”; აბაზ. ყ⁰ა-და-რა “სითხის გაცხელება”
- (5) უბიხ. ყგნა “შესაკრავი (ტანსაცმლის); დას.ად. რ⁰გ[~]ყ⁰გნ “ლურსმანი”; აფხ. ა-ყ⁰გნა “ქამრის მეტალის დეკორაცია”

აღნიშნულ შესატყვისობაში რაიმე სახის სისტემური გადაწყვეა არ შეინიშნება.

უბიხ. ლ დას.ად. ლ აღმ.ად. ლ აფხ. ლ აბაზ. ლ ს.აფხ.ად. *ლ

- (1) აღმ.ად. ზა-ღ “დამშვიდებული, დაწყნარებული”; აფხ. ჰა-შ ა-რა “სიზადმაცე”; აბაზ. ჰა-შ ა-რს „id“
- (2) დას.ად. -ღ “აბსტრაქტულ სახელთა სუფიქსი”; აღმ.ად. -რჷ „id“; აფხ. –აა „id“; აბაზ. -ჰა „id“
- (3) უბიხ. ც⁰ა-ბლა “ქოხი”; აფხ. ა-ბაა “ციხე სიმაგრე”
- (4) უბიხ. ანდლა ა-ღ-ნ “მზე ამოდის”; აფხ. აა-რს “მოსვლა”; აბაზ. ჟე-ჰა-ლს-ტ “კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება”

უბიხ. ლ⁰ დას.ად. ლ⁰ აღმ.ად. ლ⁰ აფხ. დ⁰ აბაზ. ჰ⁰ ს.აფხ.ად. *ჰ⁰

- (1) უბიხ. ლ⁰ “ბოლი”; დას.ად. ც⁰ღ-ღ⁰ „id“; აფხ. ა-ლ-ჰია “ბოლი”
- (2) უბიხ. ზარა “ავადმყოფობა”; აფხ. ა-ზ⁰ა “ინფექციური ავადმყოფობა”; აბაზ. ზჰია „id“
- (3) დას.ად. -ღ “დროის და პერიოდის აღმნიშვნელი აფიქსი”; აღმ.ად. -ღჷ „id“; აბაზ. -მჰია “რალაცის კეთების დროის აღმნიშვნელი აფიქსი”
- (4) უბიხ. ლგ- “გაშრობა”; დას.ად. ლ⁰გ-ნ „id“; აღმ.ად. ლ⁰გ-ნ „id“; აფხ. ა-დ⁰ა “მშრალი”; აბაზ. ჰ⁰ა „id“
- (5) უბიხ. მგ-ღა “გზა”; დას.ად. ლ⁰გ-ღ⁰ „id“; აღმ.ად. ლ⁰გ-ღ⁰ „id“; აფხ. ა-მ⁰აჷ „id“; აბაზ. მჰია „id“

აღსანიშნავია, რომ ზოგ შემთხვევაში, ანლაუტის პოზიციაში მყოფმა მ ლერმა ფარინგალურმა სპირანტმა უბიხურსა და ადიღურში ლაბიალური სონანტი ჟ დატოვა რეფლექსის სახით.

- (1) დას.ად. ჟუნჷ “სახლი”; აღმ.ად. ჟუნჷ „id“; აფხ. ა-დ⁰უნა „id“; აბაზ. ჰ⁰უნა „id“

(2) დას.ად. ჟრ “ნაკადი”; აფხ. ა-ჟრ „id“

გვხვდება აგრეთვე არაიდენტური ბგერათშესატყვისობაც, სადაც აფხაზურ ფარინგალურ ფონემას ადილურში პალატალური სონორი შეესატყვისება. ამ შემთხვევაში, ფუძეენურ ვითარებაში ფარინგალური მ ღერი სპირანტი აღდგება.

(1) უბიხ. ღა “რვა”; დას.ად. ჟ იდ; აღმ.ად. ჟ იდ; აა-ბა იდ; აბაზ. ჟ-ბა იდ

უბიხ. ხ დას.ად. ჰ> აღმ.ად. ჰ> აფხ. ჰ> აბაზ. ჰ> ს.აფხ.ად. *ჰ>

(1) დას.ად. ჰგ-ნ “ძარება, წათრევა”; აფხ. ო-ნაჰ>ა-რა “სტუმრებისთვის საჭმლის ან სასმელის მირთმევა”

(2) უბიხ. ბახა- “გაბრაზება”; აბაზ. ბაჰ>ა-რა „id“

(3) უბიხ. ც^ჟზა- “წყევლა”; აფხ. ო-ც^ჟჰ>ა-რა „id“; აბაზ. ჩ^ჟჰ>ა-რა „id“

ვინაიდან უბიხურმა ენამ დაკარგა ფარინგალური სპირანტები, მათი რეალიზაცია ენაში ხდება უფულარული ფონემების სახით, რაც არტიკულაციის წინ გადაწევით უნდა იყოს გამოწვეული. აფხაზურ-აბაზურსა და ადილურში შენარჩუნებულია ფუძეენური ვითარება.

უბიხ. ხ^ჟ დას.ად. ჰ>/ხ აღმ.ად. ჰ>/ხ აფხ. ჰ> აბაზ. ჰ> ს.აფხ.ად. *ჰ>

(1) დას.ად. ნა-ჰ> “მეტი”; აღმ.ად. ნა-ჰ> „id“; აფხ. რ-აჰ>ა „id“

(2) უბიხ. ხ^ჟ “თავადი, მეფე, სიმამრი, ბელადი”; აფხ. ა-ჰ>ჟ-კ “თავადი”; აბაზ. აჰ> „id“

(3) უბიხ. მგხ^ჟ- “ხე, მერქანი”; დას.ად. ფხ^ჟ „id“; აღმ.ად. ფხ^ჟ „id“; აფხ. ა-მჰ>ა-ბგსთა “ღომის მოსარევი დიდი ხის კოვზი”

(4) უბიხ. -ხ ოახ ოა “ფერების ინტენსიობის აღმნიშვნელი სუფიქსი”; აფხ. -
ჰაჰჰა „id“

იმ შემთხვევაში, თუკი უბიხური პალატალიზებული უვულარული სპირანტი შეესატყვისება აფხაზურ-აბაზურ ან ადიღურ ფარინგალურ სპირანტს, ფუძეენურ ვითარებაში პალატალიზებული ფარინგალური სპირანტი რეკონსტრუირდება. უბიხურში ფონემის რეფლექსმა განიცადა არტიკულაციის უკან გადაწევა, თუმცა შეინარჩუნა პალატალური კოარტიკულაცია, მაშინ როდესაც ადიღურსა და აფხაზურ-აბაზურში შენარჩუნდა ფარინგალური ფონემა, თუმცა განიცადა დეპალატალიზაცია.

უბიხ. ხ⁰ / ხ დას.ად. ხ⁰ აღმ.ად. ხ⁰ აფხ. ჰ⁰ აბაზ. ჰ⁰/ჰ⁰ ს.აფხ.ად. *ჰ⁰

(1) უბიხ. მგხჟ “სიძე”; დას.ად. მახ⁰ლ⁰ჟ „id“; აფხ. ა-მაჰ⁰ „id“; აბაზ. მჰ⁰გ „id“

(2) უბიხ. ფშახ⁰ა “ქვიშა”; დას.ად. ფშახ⁰ჟ „id“; აფხ. ა-ფშაჰ⁰ჟ “მდინარის სანაპირო”

(3) უბიხ. ფხ ოა “ქალიშვილი”; დას.ად. ფხ⁰გ „id“; აბაზ. ფხ⁰გ „id“; აფხ. ა-ფჰ⁰გ-
ს “ქალი, მეურლე”

(4) უბიხ. ლახ ოგ “ლერვი”; შაფს. ახ⁰გ „id“; აფხ. ა-ლჰ⁰ჰა „id“

(5) უბიხ. ხ ოგ “შოვნა”; აღმ.ად. ხ⁰ა-ხ⁰ჟ “შემოსავალი”; აფხ. ა-რ-ჰ⁰ა-რა „id“

ამ შემთხვევაში, არქაული ვითარება დაცულია აფხაზურ-აბაზურში, თუმცა ზოგ შემთხვევაში დელაბიალიზაციასაც აქვს ადგილი.

უბიხ. დ დას.ად. დ აღმ.ად. დ აფხ. დ აბაზ. დ ს.აფხ.ად. *დ

(1) აფხ. და ობა “ობოლი”; დას.ად. დგბჟ „id“; აღმ.ად. დგბჟ „id“; აფხ. ა-ობა „id“;
აბაზ. დგბა „id“

(2) უბიხ. -ოგ “და (კავშირი)”; დას.ად. -ოგ „id“; აღმ.ად. -ოგ „id“; აფხ. -ოგ; აბაზ. -ოგ „id“

(3) უბიხ. ს'ოგ- “სტვენა”; დას.ად. ს'ოგ-ნ „id“; აფხ. ა-ს'ოგ-ს'ოგ “ინდაური”

როგორც მოსალოდნელი იყო, პალატალური სონანტი აფხაზურ-ადილურ ენა-კილო-თქმებში იდენტური შესატყვისობებით ხასიათდება და რაიმე სახის ტრანსფორმაცია არ შეინიშნება.

საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე ჩვენ აღვადგენთ 4 სახეობის უკანაენისმიერ ფონემებს (ჩამონათვალი იწყება წინა და მთავრდება უკანა არტიკულაციით)

ა) პალატალური

ბ) გუტურალური (resp. ველარული)

ც) უვულარული

დ) ფარინგალური

ს. სტაროსტინი და ს. ნიკოლაევი არადგენენ 21 გუტურალურ, 44 უვულარულ და ერთ პალატალურ ო სონანტს. ავტორები არ აღადგენენ ფარინგალურ სპირანტებს და მათ ნაცვლად ფარინგალიზებულ უვულარულ ფონემებს არადგენენ სტაროსტინი და ნიკოლაევი 1994, გვ. 181-182).

განსხვავებით ს. სტაროსტინისგან, ვ. ჩირი ბა არადგენს 18 გუტურალურ, 18 უვულარულ, 8 ფარინგალურ და ერთ პალატალურ ფონემას. მსგავსად ს. სტაროსტინისა, ვ. ჩირიკბაც არადგენს ლაბიალიზებულ-პალატალიზებულ ფონემებს (ჩირიქბა 1996, გვ. 277-289).

ჩვენი სისტემა მეტ სიახლოვეს იჩენს ვ. ჩირიკბას მიერ წარმოდგენილ პარადიგმასთან, თუმცა ჩვენ როგორც სხვა ლოკალურ რიგებში, ამ შემთხვევაშიც არ აღვადგენთ პალატალიზებულ-ლაბიალიზებულ კონსონანტებს. წარმოგიდგენთ რეკონსტრუირებული უკანაენისმიერი ფონემების ცხრილს:

ცხრილი N 11: რეკონსტრუირებული გუტურალური ფონემები

სტაროსტინი	გ გ̣ გ ⁰ გ ⁰ ̣ ღ ღ̣ ღ ⁰ ღ ⁰ ̣	ქ ქ̣ ქ ⁰ ქ ⁰ ̣ ხ ხ̣ ხ ⁰ ხ ⁰ ̣	კ კ̣ კ ⁰ კ ⁰ ̣	ქჟ ქჟ̣ ქჟ ⁰ ქჟ ⁰ ̣
ჩირიკვა	გ გ̣ გ ⁰ გ ⁰ ̣ ღ ღ̣	ქ ქ̣ ქ ⁰ ქ ⁰ ̣ ხ ხ̣ ხ ⁰ ხ ⁰ ̣	კ კ̣ კ ⁰ კ ⁰ ̣	
ჩვენ	გ გ̣ გ ⁰ ღ ღ̣	ქ ქ̣ ქ ⁰ ხ ხ̣ ხ ⁰	კ კ̣ კ ⁰	

ცხრილი N 12: რეკონსტრუირებული უვულარული ფონემები

სტაროსტინი	ღ ღ̣ ღ ⁰ ღ ⁰ ̣ ღ ღ̣ ღ ⁰ ღ ⁰ ̣ ღ ღ̣ ღ ⁰ ღ ⁰ ̣	ჭ ჭ̣ ჭ ⁰ ჭ ⁰ ̣ ‘ჭ ‘ჭ̣ ‘ჭ ⁰ ‘ჭ ⁰ ̣ ხ ხ̣ ხ ⁰ ხ ⁰ ̣ ზ ზ̣ ზ ⁰ ზ ⁰ ̣	ყ ყ̣ ყ ⁰ ყ ⁰ ̣ ‘ყ ‘ყ̣ ‘ყ ⁰ ‘ყ ⁰ ̣	ჭჟ ჭჟ̣ ჭჟ ⁰ ჭჟ ⁰ ̣ ‘ჭჟ ‘ჭჟ̣ ‘ჭჟ ⁰ ‘ჭჟ ⁰ ̣
ჩირიკვა	ღ ღ ⁰ ღ ღ̣ ღ ⁰ ღ ⁰ ̣	ჭ ჭ̣ ჭ ⁰ ჭ ⁰ ̣ ხ ხ̣ ხ ⁰ ხ ⁰ ̣	ყ ყ̣ ყ ⁰ ყ ⁰ ̣	

ჩვენ	ფ ფ ⁰ ღ ღ [~] ღ ⁰	ჭ ჭ [~] ჭ ⁰ ხ ხ [~] ხ ⁰	ყ ყ [~] ყ ⁰	
------	---	--	---------------------------------	--

ცხრილი N 13: რეკონსტრუირებული ფარინგალური ფონემები

სტაროსტინი		
ჩირიკბა	ჭ ჭ [~] ჭ ⁰ ჭ [~]	ჭ [~] ჭ [~] ჭ ⁰ ჭ [~]
ჩვენ	ჭ ჭ [~] ჭ ⁰	ჭ [~] ჭ [~] ჭ ⁰

ცხრილი N 14: რეკონსტრუირებული პალატალური ფონემები

სტაროსტინი	ღ
ჩირიკბა	ღ
ჩვენ	ღ

თავი VI

ხმოვანთა სისტემის რეკონსტრუქცია

ხმოვანი (ვოკალი) ფონემა ეწოდება ისეთ ბგერით ერთეულს, “რომლის წარმოთქმისას არ წარმოიშვება წინაღობა” (იენსენი 2004 : 12). ვოკალიზმის რეკონსტრუქცია მნიშვნელოვან ამოცანას წარმოადგენს. ხმოვნები ნებისმიერი ენის მნიშვნელოვან კომპონენტია და ენობრივი ჯგუფისა და ოჯახის პროტოვოკალიზმის აღდგენას შეუძლია ნათელი მოკვინოს მრავალ ისტორიულ პროცესს. კონსონანტიზმთან შედარებით, აფხაზურ-ადილური ვოკალიზმი სიმარტივით გამოირჩევა. მიუხედავად ამისა, საერთოაფხაზურ-ადილური ვოკალიზმი დღემდე რჩება ამ ენათა ფონოლოგიის ერთ-ერთ ყველაზე სადაო უბნად.

აფხაზურ-აბაზური ქვესისტემა – თანამედროვე აფხაზურ კილო-თქმებში განირჩევა 6 სადა ხმოვანი: ა, ე, ი, ო, უ, გ. აქედან ძირითად ხმოვნებად მიჩნეულია ღია დაბალი აწეულობის ა და ნეიტრალური (რესპ. ირაციონალური) გ ფონემები. დანარჩენი ხმოვნები (ე, ი, ო, უ) წარმოქმნილია ან პოზიციურად ან გვხვდება მხოლოდ სხვა ენებიდან ნასესხებ სიტყვებში. ანალოგიური ვითარება გვაქვს აშხარულ დიალექტშიც. აღსანიშნავია, რომ ფონოლოგიური პროცესების ნიადაგზე აღნიშნულ დიალექტში არსებობს კორელაცია სადა და გრძელ ხმოვნებს შორის. ანალოგიურ პროცესებს ადგილი აქვს ასევე ტაპანთურ დიალექტშიც (ლომთათიძე 1997, გვ. 49-53).

ყველა აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმაში დასტურდება დისტინქციური ფუნქციის მქონე მახვილი. აღსანიშნავია, რომ ვ. დიბოს აზრით, აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმებს იაპონურისა და ჩინურის მსგავსი ორი ტიპის ტონალობა განირჩევა. მან წარმოადგინა ლექსემათა ჯგუფი, რომლებშიც მისი აზრით, ტონალობა

სიტყვათგანმასხვავებელი ფუნქცია გააჩნია (დიბო 2011). მიუხედავად ამისა, ეს მოსაზრება საკამათოა და დამატებით კვლევას საჭიროებს.

საერთოაფხაზურ-აბაზურში უნდა ყოფილიყო ორი ძირითადი ფონემა: *ა და *გ, როგორც მახვილიანი, ასევე უმახვილო. წარმოგიდგენთ საერთოაფხაზურ-აბაზურ ვოკალურ სისტემას:

აბჟ. ა ბზიფ. ა აშხ. ა ტაპ. ა ს.აფხ-აბაზ. *ა

- (1) აფხ. ა-თ⁰ა-რ^ა “დნობა, გალრობა”; ტაპ. ჩ⁰ა-რა „id“
- (2) აფხ. ა-ტ^ატა “რბილი”; აბაზ. ტ^ატა „id“
- (3) აფხ. ა-ტ^ამა “ატამი”; აბაზ. ტ^ამა „id“
- (4) აფხ. ა-გაგ^ა “წრე”; აბაზ. გაგ^ა „id“
- (5) აფხ. ა-გ⁰შ⁰ “კარიბჭე”; აბაზ. გ⁰შ⁰ „id“
- (6) აფხ. ა-ქ⁰ა “წვიმა”; აბაზ. ქ⁰ა „id“
- (7) აფხ. ა-ფ^ა “შვილი”; აბაზ. ფა „id“
- (8) აფხ. ა-ფხ^ა “თბილი”; აბაზ. ფხა „id“
- (9) აფხ. ა-ფჰ^ა “ქალიშვილი”; აბაზ. ფჰ^ა „id“
- (10) აფხ. დაჩ^ა “სხვა”; აბაზ. დაჩ^ა „id“

როგორც წესი, ღია ა ხმოვანი აფხაზურ-აბაზურ კილო-თქმეებში იდენტური ბგერათმესატყვისობებით ხასიათდება.

აბჟ. გ ბზიფ. გ აშხ. გ ტაპ. გ ს.აფხ-აბაზ. *გ

- (1) აფხ. ა-დგ^რ-რა “ცოდნა”; აბაზ. დგ^რ-რა „id“
- (2) აფხ. ა-დ⁰გ “მინდორი”; აბაზ. დ⁰გ „id“
- (3) აფხ. დგჟ “დიდი”; აბაზ. დგჟ „id“

- (4) აფხ. ა-თჷ “ამინდი”; აბაზ. თჷ „id“
- (5) აფხ. ა-ყ Ⴗ “ფეკალიები”; აბაზ. ყ Ⴗ „id“
- (6) აფხ. ა-ფგრ-რან “ფრენა”; აბაზ. ფგრ-რა „id“
- (7) აფხ. ა-ბჟლ-რან “დაწვა”; აბაზ. ბჟლ-რან „id“
- (8) აფხ. ა-ლჷ “ფიცარი”; აბაზ. ლჷ „id“

ამ შემთხვევაშიც, საქმე გვაქვს იდენტურ ბგერათფარდობებთან.

საერთოჩერქებული ქვესისტემა - თანამედროვე ადილურ კილო-თქმებში განირჩევა სამი ხმოვანი – დაბალი აწეულობის ღია ა, დაბალი აწეულობის დახურული ჰდა ნეიტრალური ხმოვანი გ. მკვლევართა უმეტესობა სწორედ ამ სამ ხმოვანს გამოჰყოფს (ბალყაროვი 1970, გვ. 93; კუმახოვი და კუმახოვა 1981. გვ. 44-45). ა. კუიპერსმა წარმოადგინა თეორია მონოვოკალიზმის შესახებ, რომლის მიხედვითაც, ადილურში არ შეინიშნება კორელაცია ხმოვნებსა და ტანხმოვნებს შორის (კუიპერსი 1960, გვ. 96-102). აღმოსავლურ ადილურში ასევე წარმოდგენილია პოზიციურად წარმოქმნილი ო, უ, და ი ხმოვნებიც (ბალყაროვი 1970, გვ. 96).

უბიხურში წარმოდგენილია ორი ძირითადი ხმოვანი: ღია ა და ნეიტრალური გ. გვხვდება როგორც მახვილიანი, ასევე უმახვილო ა ფონემა.

საერთოჩერქებულ ვოკალურ სისტემაში უნდა გვექონოდა ორი ხმოვანი – ღია ა და ნეიტრალური გ.

უბიხ. ა დას.ად. ა აღმ.ად. ა ს.ჩერქ. *ა

- (1) უბიხ. ნანა “კიტრი”; დას.ად. ნან „id“; აღმ.ად. ნანს „id“
- (2) უბიხ. სანკა “კვიცი”; დას.ად. ხანკჷ „id“; აღმ.ად. ხანკჷ „id“
- (3) უბიხ. ბანა-სან “ტურა”; დას.ად. ბანჯ “მელია”; აღმ.ად. ბანჯ „id“
- (4) უბიხ. კანლა “მწვანე კოდალა, ჭკა”; აღმ.ად. ყანლ „id“
- (5) უბიხ. კად “ყვავი”; აღმ.ად. ყარდ / ყად „id“

- (6) უბიხ. აბლ^ა “ზუდე”; დას.ად. ნაბლ^ფ „id“; აღმ.ად. აბლ^ფ „id“
- (7) უბიხ. ბაძ^გ “ზუზი”; დას.ად. ბაძ^ძ „id“; აღმ.ად. ბაძ^ძ „id“
- (8) უბიხ. მაწ^ა “კალია”; დას.ად. მაწ^წ „id“; აღმ.ად. მაწ^წ „id“
- (9) უბიხ. დად “მამა”; დას.ად. თათ „id“; აღმ.ად. დად^დ „id“
- (10) უბიხ. ნან “დედა”; დას.ად. ნან^წ „id“; აღმ.ად. ნან^წ „id“

ამ შემთხვევაში, სახეზეა იდენტური ბგერათმესატყვისობები.

უბიხ. გ დას.ად. გ აღმ.ად. გ ს.ჩერქ. *გ

- (1) უბიხ. ნგბლა “ფერფლი”; დას.ად. ნგბლ^გ „id“; აღმ.ად. ნგბლ^ფ „id“
- (2) უბიხ. ს^გ “ზღვა”; დას.ად. ხ^გ „id“; აღმ.ად. ხ^გ „id“
- (3) უბიხ. ჴ^წა “რკინა”; დას.ად. ლ^გჰ^ჰ „id“; აღმ.ად. ლ^გს^ს „id“
- (4) უბიხ. ჴ^გმ-ლალ “ყვავილი”; დას.ად. ჴ^გც „id“; აღმ.ად. ჴ^გმ „id“
- (5) უბიხ. ბაგ^გნა “შვრია”; შაფს. ბაგ^გნ^წ „id“
- (6) უბიხ. მგხ^გ “სიმინდის ღერო”; დას.ად. ფხ^გ “სტაფილო”; აღმ.ად. ფხ^გ „id“
- (7) უბიხ. გ^გ “გული”; დას.ად. გ^გ „id“; აღმ.ად. გ^გ „id“
- (8) უბიხ. გ^გ “ნგრევა, დაფშვნა”; დას.ად. გ^გ-ნ „id“; აღმ.ად. გ^გ-ნ „id“
- (9) უბიხ. ქ^გფ “ჯგუფი”; დას.ად. ქ^გფ „id“; აღმ.ად. გ^გფ „id“
- (10) უბიხ. ბჟ^გ “ურელი”; დას.ად. ბჟ^გ „id“; აღმ.ად. ბწ^წ „id“

ნეიტრალური ხმოვნის რეფლექსებს რაიმე ცვლილება არ განუცდიათ.

უბიხ. ა დას.ად. ა აღმ.ად. ა ს.ჩერქ. *ა

- (1) უბიხ. ლ^ა “ზვრელი, სორო”; დას.ად. ლ^ფ „id“; აღმ.ად. ლ^ფ „id“
- (2) უბიხ. გ^ატ^გ “კატა”; დას.ად. ჩ^წთ^გ-ჴ^ჴ „id“; აღმ.ად. ჯ^ად^ლ „id“

- (3) უბიხ. ჳჳ “ძალი”; დას.ად. ჳჳ „id“; აღმ.ად. ჳჳ „id“
- (4) უბიხ. ჳჳ “ლორი”; დას.ად. ჳჳ „id“; აღმ.ად. ჳჳ „id“
- (5) უბიხ. მგჳჳ “დათვი”; დას.ად. მგჳჳ „id“; აღმ.ად. მგჳჳ „id“
- (6) უბიხ. ჳჳ-ღჳ “არწივი”; დას.ად. ჳჳ „id“; აღმ.ად. ჳჳ „id“
- (7) უბიხ. ჳჳჳ “წურბელა”; დას.ად. ჳჳჳ „id“; აღმ.ად. ჳჳჳ „id“
- (8) უბიხ. ფჳა “თევზი”; დას.ად. ფჳა „id“; აღმ.ად. ჳჳჳ „id“
- (9) უბიხ. ნგჳა-ღჳ “რ ალი”; დას.ად. ნგჳა „id“; აღმ.ად. ნგჳა „id“
- (10) უბიხ. ყჳა “შვილი”; დას.ად. ჳჳჳ „id“; აღმ.ად. ყჳა „id“

ადილურში დახურული ა პოზიციურად უნდა იყოს წარმოქმნილი (შენგელია 2006, გვ. 34).

გარდა იდენტური შესატყვისობებისა, გვხვდება ასევე არაიდენტური შესატყვისობებიც, სადაც ადილური ნეიტრალური ხმოვანი შეეფარდება უბიხურ ა ხმოვანს და პირუკუ. ამ შემთხვევაში მხოლოდ ჩერქეზული მასალით ფონემის რეკონსტრუქცია არასაკმარისია.

- (1) უბიხ. ჳჳჳჳ “საფლავის ორმო”; დას.ად. ჳჳჳჳ “საფლავი”; აღმ.ად. ჳჳჳჳ „id“
- (2) უბიხ. მგჳა “თვე, მთვარე”; დას.ად. მაჳჳ „id“; აღმ.ად. მაჳჳ „id“
- (3) უბიხ. მგჳჳა “დღე”; დას.ად. მაჳჳჳ „id“; აღმ.ად. მაჳჳჳ „id“
- (4) უბიხ. მაჳ “პანტა”; დას.ად. მგჳ-ღჳ-რგჳ “ვაშლი”; აღმ.ად. მგჳ “მჟაველა”
- (5) უბიხ. ჳჳჳ “პატიმარი”; დას.ად. ჳჳჳ „id“; აღმ.ად. ჳჳჳ „id“
- (6) უბიხ. გჳა “vulva”; დას.ად. გჳჳღჳ „id“; აღმ.ად. გჳჳღჳ „id“
- (7) უბიხ. თჳჳჳჳ “ყელი”; დას.ად. თაჳჳ „id“
- (8) უბიხ. ჳჳჳჳ “ფართო”; დას.ად. ჳჳჳჳ „id“; აღმ.ად. ჳჳჳჳ „id“

საერთოაფხაზურ-ადილური ვოკალიზმი - საერთოაფხაზურ-ადილურ ფუძე ენაში უნდა გვექნოდნა ორი ხმოვანი – ღია დაბალი აწეულობის ა და და ნეიტრალური გ ხმოვნები. ორივე ფონემა მეტწილად იდენტური ბგერათმესატყვისობების საფუძველზე რეკონსტრუირდება. ამასთანავე, უნდა აღინიშნოს, რომ ხმოვანთა შისტემა აფხაზურ-ადილურ ენებში არასტაბილურობით გამოირჩევა.

უბიხ. ა დასად. ა / ჯ აღმად. ა / ჯ აფხ. ა აბაზ. ა ს.აფხად. *ა

- (4) უბიხ. ფშ ა “უკანალი”; დასად. ფხჟ „id“; აღმად. ფხჟ „id“; აფხ. ა-ფხ ა “ადრე, თავიდან”
- (5) უბიხ. მგკ ა “მკერდი”; აფხ. ა-მახა “ხელის სახსარი”; აბაზ. მაკა “ზეჭი, მხარი”
- (6) უბიხ. ყა- “ყოფნა, ქონა, ყოლა”; დასად. ცჟ-ნ “ქონა, ყოლა”; აღმად. ცჟ-ნ „id“; აფხ. ა-ყა-ლა-რა “ყოფნა”
- (7) უბიხ. ცა-ბლა “ქოხი”; აფხ. ა-ბაა “ციხე სიმაგრე”
- (8) დასად. ჟჟრ “ნაკადი”; აფხ. ა-ფჟრ „id“
- (9) უბიხ. -ხ ახ ა “ფერების ინტენსიობის აღმნიშვნელი სუფიქსი”; აფხ. -ჰაჰჰა „id“
- (10) უბიხ. ლახ გ “ლერვი”; შაფს. ახფ „id“; აფხ. ა-ლჰჰა „id“
- (11) უბიხ. ხ ა “სისხლძარღვი”; დასად. ჟჟ “მყესი”; აღმად. ხ ფ „id“; აფხ. ა-ხა-რმ “ხერხემალი”
- (12) უბიხ. კ ა- “სიარული”; დასად. კჟ-ნ „id“; აღმად. კჟ-ნ „id“; აფხ. ა-კაჰა-რა “ცეკვა”; აბაზ. კაჰა-რა „id“
- (13) შაფს. კ ჟ “კუდი, დასასრული”; დასად. ჰ ჟ „id“; აღმად. ჰჰ „id“; აბაზ. ნა-წგ-კ ა-რა “-მდე”

უბიხ. ჯ დას.ად. ჯ აღმ.ად.ჯ აფხ. ჯ აბაზ. ჯ ს.აფხ.ად. *ჯ

- (1) უბიხ. გ Ⴇ “გული”; დას.ად. გ ზ „id“; აღმ.ად. გ ზ „id“; აფხ. ა-გ ზ „id“; აბაზ. გ ზ „id“
- (2) უბიხ. გ ზ მა “ძროხა”; აფხ. აჟ Ⴇ ზ მა “პატარა ცურის მქონე ძროხა”
- (3) უბიხ. გ Ⴇ გ Ⴇ-ს “დარჩენა”; აფხ. ა-გ Ⴇ გ Ⴇ-რა “ერთად შეგროვება, ბრბოს შეკრება”
- (4) უბიხ. ქ Ⴇ Ⴇ Ⴇ “ეკლიანი ბუჩქი”; შავს. ქ Ⴇ Ⴇ Ⴇ “ფოთლებიანი ფიჩხი, ტოტი”; აფხ. ა-ქ Ⴇ Ⴇ Ⴇ-მ Ⴇ Ⴇ Ⴇ Ⴇ “გამხმარი რეროები, თმა”
- (5) უბიხ. კ Ⴇ Ⴇ Ⴇ “კორო”; აფხ. ა-კ Ⴇ Ⴇ-რ Ⴇ „id“
- (6) უბიხ. ს Ⴇ Ⴇ Ⴇ- “სტვენა”; დას.ად. ს Ⴇ Ⴇ Ⴇ-ნ „id“; აფხ. ა-ს Ⴇ Ⴇ-ს Ⴇ Ⴇ Ⴇ “ინდაური”

აფხაზურ-ადიღურ ფუძე-ენაში სადა ე, ი, ო, უ ფონების უქონლობის ფონზე, საინტერესოდ ჩანს კოარტიკულაციის ისეთი სახეობები, როგორცაა ლაბიალიზაცია და პალატალიზაცია. ჯგუფთაშორისი ბგერათშესატყვისობებს შორის სამი ძირითადი სახეობა განირჩევა:

1. აფხაზურ-აბაზურში, უბიხურსა და ადიღურში წარმოდგენილია პალატალიზებული თანხმოვანი.
2. აფხაზურ-აბაზურში, უბიხურსა და ადიღურში წარმოდგენილია ლაბიალიზებული თანხმოვანი
3. უბიხური პალატალიზებული თანხმოვანი შეესატყვისება აფხაზურ-აბაზურ და ადიღურ ლაბიალიზებულ თანხმოვანს

ზემოთმოყვანილი მოცემულობის საფუძველზე, შედარებით მარტივია პირველი და მეორე მაგალითის ფუძეენური კოარტიკულაციის დადგენა.

1. თუ ბგერათშესატყვისობისას ყველა აფხაზურ-ადიღურ ენობრივ ერთეულში წარმოდგენილია ლაბიალიზებული ფონემა, მაშინ ის ფუძეენობრივ ვითარებაშიც ლაბიალიზებული იქნება.

2. თუ ბგერათშესატყვისობისას ყველა აფხაზურ-ადილურ ენობრივ ერთეულში წარმოდგენილია პალატალიზებული ფონემა, მაშინ ის ფუძეენობრივ ვითარებაშიც პალატალიზებული იქნება.

აზრთა სხვადასხვაობას მხოლოდ ბგერათფარდობის მესამე ტიპი იწვევს, სადაც უბიხური ენის პალატალიზებული თანხმოვნები შეესატყვისებიან სხვა ენობრივი ჯგუფების ლაბიალიზებულ ფონემებს. ვ. ჩირი ბა და ს. სტაროსტინი ამოსავალ ვითარებაში ლაბიალიზებულ-პალატალიზებულ ფონემებს აღადგენენ.

ჩვენ მიგვაჩნია, რომ პალატალიზებულ-ლაბიალიზებული თანხმოვანის არსებობა ყველა ფონოტაქტიკურ კანონს ეწინააღმდეგება. აქედან გამომდინარე, ვთვლით, რომ ამოსავალ ვითარებაში ან ლაბიალიზებული, ან პალატალიზებული ფონემა უნდა არდგეს. ამ შემთხვევაში, არქაული ვითარება დაცული უნდა იყოს აფხაზურ-აბაზურში. დელაბიალიზაციის შესაძლებლობას შაფსულური დიალექტის მონაცემები ადასტურებს, სადაც ეს პროცესი ცოცხალია. მაგალითად: ფხ⁰გ > ფხგ „ქალიშვილი“ და სხვა (კერაშევა 1957, გვ. 47). თუკი ამ ენობრივ ერთობაში უბიხური პალატალიზებული კონსონანტი შეესატყვისება ლაბიალიზებულ კონსონანტს, მაშინ ამოსავალ ვითარებაში უნდა გვექონდეს ლაბიალიზებული ფონემა და პირუკუ, თუკი უბიხური პალატალიზებული ფონემა შეესატყვისება აფხაზურ-აბაზურ პალატალიზებულ ფონემას მაშინ ამოსავალში უნდა გვექონდეს პალატალიზებული ფონემა.

უბიხ. C⁰ ადილ. C⁰ აფხ-აბაზ. C⁰ ს.აფხ-ად. C⁰

უბიხ. C¹ ადილ. C¹ აფხ-აბაზ. C¹ ს.აფხ-ად. C¹

უბიხ. C¹ ადილ. C⁰ აფხ-აბაზ. C⁰ ს.აფხ-ად. C⁰

უბიხ. C¹ ადილ. C⁰ აფხ-აბაზ. C¹ ს.აფხ-ად. C¹

ლაბიალიზებული და პალატალიზებული ფონემების გენეზისის საკითხი დღემდე შეუსწავლელია. ხომ არ წარმოადგენს კოარტიკულაციის ეს ორი სახეობა სადა ხმოვანი ფონემების რეფლექსებს?

$$C^ა < *Cო$$

$$C^ზ < *Cუ$$

$$C^ა < *Cე$$

$$C^გ < *Cი$$

სხვა ენებიდან ნასესხებ ლექსიკაში ე, ი, ო, უ ფონემათა რეალიზაცია თანამედროვე აფხაზურ-ადიღურ ენებში ხდება სწორედ ლაბიალიზაციისა და პალატალიზაციის მეშვეობით.

თავი VII

ბგერათკომპლექსების რეკონსტრუქცია

აფხაზურ-ადილური ენები მდიდარია ბგერათკომპლექსებით. ლომთათიძე აფხაზურ-აბაზურში ერთმანეთისგან მიჯნავდა პირვანდელ და მეორეული წარმომავლობის ბგერათკომპლექსებს. მისივე აზრით, „რთულ, შედგენილ ფუძეებში მახვილის სხვადასხვა ადგილას დასმით გამოწვეული ხმოვანთა რედუქციის ფართო გავრცელება, ბუნებრივია, აღნიშნულ ენებში თანხმოვანთა შეჯგრაში და კომპლექსთა წარმოქმნაში დიდ როლს თამაშობდეს მახვილი (ლომთათიძე 1977, გვ. 239). ავტორი შემდეგი სახის პირვანდელ კომპლექსებს გამოჰყოფს: ფს, ფს', ფშ, ფშ~, ფხ, ფხ~, ფჰ, ფჰ', ფჰ, ფთ, ფრ, ბზ, ბჟ, ბჟ~, ბღ, ბწ, ბწ', ბჟ, მზ, მღ, მჰ, მჰ', მრ, მს, მს', მტ, მღ, მყ, მშ, მშ', მრ, მც, მც', მძ, მძ', მწ, მწ', მჭ, მხ, მჟ და სხვა (იქვე გვ. 243). ბალყაროვის აზრით, ჩერქეზულში გვხვდება როგორც ორთანხმოვნიანი (ბჟ, ფს, თხ, სთ და სხვა) და სამთანხმოვანი (ფსჩ, ფსთ, ნთხ ფშჰ და სხვა). ბგერათკომპლექსები. ბგერათკომპლექსების უმრავლესობა წარმოადგენს ხშულისა და ფრიკატივის კომბინაციას (ბალყაროვი 1970, გვ. 54-55). თანამედროვე ენობრივ ერთეულებში გავრცელებული ბგერათკომპლექსების წარმომავლობა სხვადასხვაგვარი შეიძლება იყოს:

1. ხმოვნის რედუქცია – მაგ. უბიხ. ნდლა “მზე”; აღმ.ად. დგლჷ “მზე”. დღ<*დღღ
2. სონანტის განვითარება – მაგ. დას.ად. ჰჷანშჷ / ჰჷანშჷ “თივის ზვინი”;
3. საერთოაფხაზურ-ადილური ქრონოლოგიური დონე – მაგ. დას.ად. ფსჷ “სული”; აღმ.ად. ფსჷ „id“; აფხ. ა-ფსჷ „id“; უბიხ. ფსა „id“

ის ბგერათკომპლექსები შორის, რომელიც საერთოაფხაზურ-ადილური ფუძე ენიდან მომდინარეობს, შეიძლება ორ ძირითად ჯგუფად გაიყოს:

1. ბილაბიალური ბგერათვომპლექსები
2. ჰარმონიულ დეცესიური ბგერათვომპლექსები

ბილაბიალური ბგერათვომპლექსი ეწოდება კონსონანტთა ისეთ კავშირს, რომლის თავშიც არის ბილაბიალური ხშული, ხოლო მეორე კომპონენტი კი სიბილანტია ან უკანაენისმიერი თანხმოვანი. სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებთან შედარებით, აფხაზურ-ადიღური ენები ბილაბიალური კომპლექსების სიმდიდრით გამოირჩევა. წარმოგიდგენთ საერთოაფხაზურ-ადიღურ ბილაბიალურ ბგერათვომპლექსებს:

*ზხ: დას.ად. ცგ-ზხ “შემოდგომაზე შესაკრეჭი ცხვრის მატყლი”; აფხ. ა-ზხა-ლას “შესაკრეჭი ცხვრის მატყლი”

*ფს: უბიხ. ფსა “სული”; დას.ად. ფს „id“; აღმ.ად. ფს „id“; აფხ. ა-ფსგ „id“; აზაზ. ფსგ „id“

[*ბჟ:]

*ბჟ: დას.ად. ბჟგ “ურელი”; აფხ. ა-ბჟა-რას “მოშინაურება”; აზაზ. ბჟა-რას „id“

*ფმ: დას.ად. ღ^ღ-ფმგ “ჩალა”; აფხ. ა-ფმ “სიმინდი”; აზაზ. ა-ფმ „id“

*ფშ: დას.ად. ფშგ “თავადი, დიდგვაროვანი”; აღმ.ად. ფშ „id“; აფხ. –აფმ “დიდი, ძლიერი”

[*ბჭ']

*ფს': უბიხ. ფსა- “გაბერვა, გასიება”; აფხ. ა-ფსგ-ლა “ცხიმი”

*ბლ: უბიხ. ბლგ “შვიდი”; დას.ად. ბლ „id“; აღმ.ად. ბლ „id“; აფხ. ბჟ-ბა „id“;

*ბლ: უბიხ. ბლა “თვალი”; დას.ად. ნა „id“; აღმ.ად. ნა „id“; აფხ. ა-ბლა „id“; აზაზ. ბლა „id“

*ფლ: უბიხ. ფლ'ა- “ყურება”; დას.ად. ფლ'ჴ-ნ „id“; აღმ.ად. ფლ'ჴ-ნ „id“; აფხ. ა-ფმ-რა „id“; აბაზ. ფმ-რა „id“

*პლ: უბიხ. პლ'გ “ოთხი”; დას.ად. პლ'გ „id“; აღმ.ად. პლ'გ „id“; აფხ. ფმ'-ბა „id“; აბაზ. ფმ'-ბა „id“

*ბლ: დას.ად. ჟ'გ-ბლჴ “ქარი” < “ძლიერი ჰაერი”; აღმ.ად. ა-ფ-ბლ'-აა “მამაცი”

*ფხ: დას.ად. ჩჴ-ფხჴ-ნ “გაშრობა”; აფხ. ა-ფხან “თბილი”

*ბლ': დას.ად. ბლ'გ “ქედი”; აღმ.ად. ბლ'გ „id“;

*ფხ': უბიხ. ფხ'გ- “მატყლის გაჩეჩვა”; დას.ად. ფხგ-ნ „id“; აფხ. ა'-ფხ-თ “გაწეწილი, გაბურძენული”

[*ბგ]

[*ფკ:]

*ჴყ: უბიხ. ჴყაჴ'ან “ლერწამი” ა-ჴყგზ „id“

[*ბჴ]

*ფჴ: უბიხ. ფჴგ “ქლიავის ნაირსახეობა”; დას.ად. ფხჴ-გ'გ-ლ' “ალუჩა”; აფხ. ა-ჴჴ'ა-სა “ალუჩა”

აღსანიშნავია ჰარმონიულ-დეცესიური კომპლექსების პოვნის საერთოაფხაზურ-ადილურ ფუძე ენაში. მართალია, აღნიშნული სისტემა არ არის ქართველური და ნახური ენების მსგავსად განვითარებული, მიუხედავად ამისა, შესაძლებელია გარკვეული კომპლექსების რეკონსტრუქცია.

[დლ:]

[თხ:]

ტყ: უბიხ. ტყა “ორი”; შავს. ტყი „id“; აფხ. ო⁰-ბა „id“; აბაზ. ო⁰-ბა „id“

[ძლ:]

[ცხ:]

[წყ:]

[ძლ:]

[ცხ:]

წყ: უბიხ. წყ- “ცოდნა”; შავს. წყნ „id“; აღმ.ად. წყნ „id“; აფხ. ა-წა-რა “სწავლა”

[ჯღ:]

[ჩხ:] სვან. უჩხე „წვიმა“ < საერთოადილური *ჟაჩხ „წვიმა“. აღმ. ად. ჟაშხ

[ჭყ:]

[ზღ:]

[სხ:]

[ზღ:]

[სხ:]

*ჟღ: უბიხ. ჟღა- “გაჭყლეტა, დაპრესვა”; აფხ. ა-ღა-ღა-რა „id“

შხ: უბიხ. შ ხე “წაბლი”; დას.ად. შხ⁰-მხ „id“; აფხ. ა-ხ ოა „id“

თგ: უბიხ. თხა “ნაცარი”; დას.ად. თხუ “რუხი”; აფხ. ა-გა “რუხი“

დასკვნა

საერთოაფხაზურ-ადილური ფონოლოგიური სისტემა არნახული სირთულით ხასიათდება. ქართველურ, ნახურ და დაღესტნურ ქვესისტემებთან შედარებით, ამ ენათა ფონოლოგიური და ლექსიკური მასალა კომპლექსური და მრავალფეროვანია. ფონემატური ინვენტარის სიმრავლე განპირობებულია განვითარებული კოარტიკულაციითა და ხშულთა სამეულებრივი სისტემით. ჩვენთვის ცნობილმა აფხაზურ-ადილურმა ენებმა და დიალექტებმა მეტწილად შეინარჩუნეს ძირითადი ფუძე-ენური თვისებები.

ფონემატური ინვენტარიდან შედარებით ყველაზე მარტივია საერთოაფხაზურ-ადილური ვოკალიზმი. როგორც აღდგენილი მასალა გვიჩვენებს, ფუძეენურ ქრონოლოგიურ დონე ვოკალიზმი ბიფონემური უნდა ყოფილიყო. ეს წინაარმდეგობაში მოდის კოიპერსის მიერ ნავარაუდევ მონოვოკალიზმის თეორიასთან. კერძოდ, ჩვენს მიერ მოყვანილი მაგალითების საფუძველზე რეკონსტრუირდება ღია ა და ირაციონალური გ ფონემები. ორივე ფონემა ფართოდ არის წარმოდგენილი თანამედროვე აფხაზურ-ადილურ ენებში. აგრეთვე, ჩვენს მიერ მოყვანილი მასალა ცხადყოფს, რომ ფუძეენურ ვითარებაში მახვილს გააჩნდა დისტინქციური ფუნქცია. სავარაუდოდ, საერთოაფხაზურ-ადილურმა უმახვილო ა ფონემამ თანამედროვე ჩერქეზულ და უბიხურ ენებში რეფლექსის სახით დახურული ა ფონემა მოგვცა. ჰქონდა თუ არა საერთოაფხაზურ-ადილურ ენებს მეტი ფონემა, ეს სადაო საკითხია. შესაძლოა თანამედროვე კილო-თქმებში არსებული თანხმოდანთა პალატალიზაცია წარმოადგენდეს რბილი ე, ი, ო, უ ხმოვნების, ხოლო ლაბიალიზაცია კი ლაბიალური ო, უ ფონემების რეფლექსს. ამის დადგენა შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ აფხაზურ-ადილური მასალის სხვა მონათესავე კავკასიურ ენებთან შეპირისპირებით. განსაკუთრებით ღირებული

იქნება აფხაზურ-ადიღური მასალის შეპირისპირება თაბასარანულ და იმ ლეზგიურ ენებთან შეპირისპირება, სადაც დრესაც შენარჩუნებულია ლაბიალიზებული ან დენტო-ლაბიალიზებული თანხმოვნები.

კონსონანტური რიგებიდან შედარებით სიმარტივით ბილაბიალური რიგი გამოირჩევა. ფუძე ენაში ბილაბიალური ხშულები წარმოდგენილია ხშულთა სამეულებრივი სისტემით. როგორც მოსალოდნელი იყო, ბ და ფ თანხმოვნები შედარებით ხშირად გვხვდება, ხოლო მკვეთრი კ ფონემა კი შედარებით იშვიათად. ბილაბიალურ რიგში არ დასტურდება სპირანტები. ბილაბიალური სონორი მ ერთ-ერთი ყველაზე დიდი სიხშირით არის წარმოდგენილი რეკონსტრუირებულ ძირ-ფუძეებში. იგივე შეიძლება ითქვას ბილაბიალურ ჯ სონანტზე. შესაძლოა ამ ფონემას ხმოვნური წარმოშობა ჰქონდეს. რამდენიმე ბგერათშესატყვისობის საფუძველზე ჩვენ აგრეთვე აღვადგენთ ლაბიოდენტალურ ყრუ ϕ სპირანტს. მისი მ დერი კორელატის არსებობა არსებულ მასალაზე დაყრდნობით არ დასტურდება. ბილაბიალურ ფონემებს არ უნდა ჰქონოდა რაიმე სახის კოარტიკულაცია.

ბილაბიალურთან შედარებით, მეტი სირთულით გამოირჩევიდა დენტალურ ფონემათა რიგი. დენტალური ფონემები წარმოდგენილი იყო ხშულთა სამეულებრივი სისტემით: დ, თ და ტ თანხმოვნებით. აღნიშნული ფონემებს გააჩნია ლაბიალიზებული დ°, თ° და ტ° კორელატებიც, რომლებიც სრული სახით შემონახულია აფხაზურ-აბაზურ და უბიხურ ენებში. პალატალიზებული დენტალური ფონემების არსებობა არსებულ მასალაზე დაყრდნობით არ დასტურდება. ასევე, არ დასტურდება დენტალური სპირანტული ფონემების არსებობა. ამის საპირისპიროდ, გვხვდება სონორული დენტალური ნ და რ ფონემები. მათი ხვედრითი სიხშირე საკმაოდ დიდია, თუმცა უნდა აღინიშნოს რომ რ ფონემა თითქმის არასდროს არ არის წარმოდგენილი ძირ-ფუძის თავში.

პროტოაფხაზურ-ადილური კონსონანტიზმის ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო და არქაული ატრიბუტი ლატერალურ ფონემათა რიგია. ჩვენს მიერ რეკონსტრუირებული ლატერალური ქვესისტემა წარმოდგენილია ორი ხშული-აფრიკატით, მ ღერიტა და აბრუპტიულით. ამ ფონემათა ყრუ-ფშვინვიერი კორელატის რეკონსტრუირება პრობლემატურია. აღსანიშნავია, რომ არცერთი ამ ფონემთაგანი არ გვხვდება ცოცხალ აფხაზურ-ადილურ ენებსა და დიალექტებში. ამის საპირისპიროდ, ლატერალური სპირანტები წარმოდგენილია მ ღერი და ყრუ-ფშვინვიერი თანხმოვნებით. ორივე ფონემა გვხვდება ჩერქეზულსა და უბიხურ ენებში, ხოლო აფხაზურ-აბაზურში კი რეფლექსის სახით მოგვცა შიშინა სიბილანტები. საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე აგრეთვე აღვადგენთ ლატერალური ლ სონორს. ცოცხალი ენებიდან ეს ფონემა მხოლოდ აფხაზურ-აბაზურს შემორჩა, ხოლო ჩერქეზულსა და უბიხურში ის აღარ გვხვდება. ლატერალურ ფონემებთან მიმართებით არც თანამედროვე და არც ფუძეენურ ვითარებაში არ დასტურდება არც ლაბიალიზაცია და არც პალატალიზაცია. ლატერალურ ფონემათა კომპლექსური სისტემის რეკონსტრუირება სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანია საერთოკავკასიური ენობრივი კავშირების დადგენისთვის. ამ რიგის პოვნირება ფუძეენურ ქრონოლოგიურ დონეზე კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს აფხაზურ-ადილური ენების ფონემატურ და სტრუქტურულ სიახლოვეს ნახურ და დაღესტნურ ენებთან, სადაც აღნიშნული რიგის ფონემები ცოცხალ ენებში ფართოდ არის წარმოდგენილი.

შეიძლება ითქვას, რომ აფხაზურ-ადილური ფუძეენური კონსონანტიზმის ყველაზე რთულ უბანს სიბილანტთა შისტემა წარმოადგენს. ამ ქვესისტემის შედარებით მარტივ უბანს სისინა სიბილანტთა რიგი წარმოადგენს. ხშულთა რიგი წარმოდგენილი სამეულებრივი სისტემით, სადაც აღვადგენთ *ძ, *ც, *წ ფონემებს. სპირანტთა რიგი, როგორც მოსალოდნელი იყო, ბინარულია და ზ, ს თანხმოვნებით არის წარმოდგენილი. აღსანიშნავია, რომ აღნიშნული რიგის ფონემები შედარებით სტაბილურია და მეტწილად იდენტური შესატყვისობებით

არის წარმოდგენილი. აღნიშნული ფონემები სრული სახით წარმოდგენილია ყველა აფხაზურ-ადიღურ ენა-კილო-თქმაში. სისინა სიბილანტთა არც პალატალიზაცია და არც ლაბიალიზაცია ფუძეენურ ვითარებაში არ დასტურდება.

სისინა სიბილანტებთან შედარებით უფრო რთულ უბანს სისინ-შიშინა სიბილანტთა რიგი წარმოადგენს. აღნიშნული რიგი აფხაზურ-ადიღურ ენებს არა მხოლოდ მონათესავე კავკასიურ ენებს, არამედ მსოფლიოს ენებს შორისაც გამოარჩევს. როგორც ნავარაუდები იყო, სისინ-შიშინა აფრიკატთა რიგი წარმოდგენილია სამეულბრივი, ხოლო სპირანტთა რიგი კი წყვილეული სისტემით. ამ რიგში ჩვენ აღვადგენთ *ძ', *ც', *წ', ზ', ს' ფონემებს. ყველა ზემოთხსენებულ ფონემას გააჩნია ლაბიალიზებული კორელატები *ძ^ლ, *ც^ლ, *წ^ლ, ზ^ლ, ს^ლ. სისინ-შიშინა ფონემებში პალატალიზაციის პროცესი არ დასტურდება. აღსანიშნავია, რომ ყველაზე სრულყოფილი სახით სისინ-შიშინა ფონემები უბიხურმა ენამ შემოინახა, ხოლო აფხაზურ-აბაზურ და ჩერქეზულ ქვესისტემებში ამ რიგმა მნიშვნელოვანი სახეცვლილება განიცადა.

წინა ორი რიგის მსგავსად, შიშინა სიბილანტებიც ჯ, ჩ, ჭ აფრიკატების სამეულბებად, და ჟ, შ სპირანტების წყვილბებად იყოფა. განსხვავებით სისინ-შიშინა კორელატებისგან, საერთოაფხაზურ-ადიღურ შიშინა სიბილანტებს შორის არ დასტურდება ლაბიალიზაცია. ამის საპირისპიროდ, ყველა საერთოაფხაზურ-ადიღურ შიშინა სიბილანტს გააჩნია პალატალიზებული კორელატი.

სიბილანტების მსგავსად, საერთო აფხაზურ-ადიღური ფუძე ენის უკანაენისმიერ თანხმოვანთა სისტემაც სირთულით გამოირჩევა. გუტურალურ (ველარულ) რიგში გვხვდება სადა გ, ქ, კ, ღ', ხ' ფონემები. აღსანიშნავია, რომ სადა გუტურალური ხშულები შედარებით ნაკლები სიხშირით არის პოვნიერი ცოცხალ აფხაზურ-ადიღურ ენებში, განსაკუთრებით ადიღურსა და უბიხურში. აგრეთვე, ადიღურისგან და უბიხურისგან განსხვავებით აფხაზურ-აბაზურ ენებში არ

გვხვდება კორელაცია გუტურალურ (ველარულ) და უვულარულ სპირანტებს შორის. გარდა მ ღერი ღ' სპირანტისა, ყველა სხვა დანარჩენი გუტურალური სპირანტისათვის ფუძეენურ მდგომარეობაში აღდგება როგორც ლაბიალიზებული აგრეთვე პალატალიზებული კორელატი. რაც შეეხება ღ' ფონემას, არსებულ ლექსიკურ მასალაზე დაყრდნობით მისი ლაბიალიზებული კორელატის რეკონსტრუქცია ვერ მოხერხდა.

ცალკე აღნიშვნის საკითხია ველარული α სონორი. ის როგორც წესი, წარმოდგენილია იდენტური შესატყვისობებით და გვხვდება ყველა აფხაზურ-ადილურ ენა-კილო-თქმაში.

საერთოაფხაზურ-ადილურ უვულარულ ფონემათა რიგში აღდგება β , ζ , η , ρ , χ კონსონანტები აღდგება. ვინაიდან დრეისათვის კავკასიურ მკვლევართა შორის არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა ამ ფონემათა აღმნიშვნელი ტერმინოლოგიის შესახებ, ჩვენს ნაშრომში β , ζ , η აღნიშნულია არა როგორც ფარინგალური, არამედ უვულარული ფონემები რომელთა სპირანტული კორელატებიც ფონემები δ , χ არის. უნდა აღინიშნოს, რომ β ფონემა არ გვხვდება არათუ არცერთ ცოცხალ აფხაზურ-ადილურ ენაში, არამედ სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებშიც კი. მისი რეკონსტრუქცია მხოლოდ რეფლექსებზე დაყრდნობით არის შესაძლებელი. ასევე, β ფონემას ფუძეენურ ვითარებაში არ გააჩნია პალატალიზებული კორელატი. ყველა დანარჩენ უვულარულ ფონემას საერთოაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე გააჩნია როგორც ლაბიალიზებული ასევე პალატალიზებული კორელატი.

საერთოაფხაზურ-ადილურ ფუძე ენაში ფარინგალური θ და ζ სპირანტული ფონემებია წარმოდგენილია. ადილურ ენებში გვხვდება მხოლოდ ყრუ-ფშვინვიერი ფარინგალური სპირანტი, აფხაზურ-აბაზურში ყრუ-ფშვინვიერიც და მ ღერიც, ხოლო უბიხურში კი არცერთი არ არის წარმოდგენილი. ორივე ფონემის შემთხვევაში რეკონსტრუირდება როგორც ლაბიალიზებული, აგრეთვე პალატალიზებული კორელატები.

საერთოაფხაზურ-ადილურ კონსონანტურ ბგერათვომპლექსებში გამოირჩევა ორი სახეობა: ბგერათვომპლექსი, რომლის სათავეშიც ბილაბიალური კონსონანტი დგას და B ტიპის ჰარმონიულ-დეცესიური ბგერათვომპლექსები, სადაც მეორე კომპონენტი უკანაენისმიერი სპირანტი ან სპირანტოიდი დგას.

ჩვენს მიერ რეკონსტრუირებული საერთოაფხაზურ-ადილური ფონოლოგიური სისტემა ნათლად გვიჩვენებს მის სირთულესა და მრავალფეროვნებას. შესაძლოა, წინარეაფხაზურ-ადილურ ქრონოლოგიურ დონეზე გაცილებით მეტი ფონემა ყოფილიყო წარმოდგენილი, თუმცა ამისათვის თანამედროვე აფხაზურ-ადილურ ენათა მონაცემები საკმარისი არ არის და აუცილებელია მონათესავე იბერიულ-კავკასიური მასალის შეპირისპირება. გარდა ამისა, კავკასიის ფარგლებს გარეთ გავრცელებული აფხაზური დიალექტების (დალ-წაბალური, სამური, ფსჰური და ახჭიფსოური) შემდგომი კვლევის შედეგების გამოქვეყნებამ, შესაძლოა გარკვეული კორექტივები შეიტანოს რეკონსტრუირებულ საერთოაფხაზურ-ადილურ ფონემატურ ინვენტარში. თუმცა, ფუძემდებური ქრონოლოგიური დონის ძირითადი ფონოლოგიური მახასიათებლები უცვლელი დარჩება.

საერთოაფხაზურ-ადილური ფონემატური სისტემის რეკონსტრუქცია სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანია როგორც ამ ენობრივი ერთობის, აგრეთვე ზოგადად იბერიულ-კავკასიური ენების სამომავლო კვლევაში.

ცხრილი N 14: საერთოაფხაზურ-ადიღური ფონოლოგიური სისტემა

	ხშულები			სპირანტები		სონორები	
	მ ღერი	ყრუ- ფშვინვიერი	ყრუ- მკვეთრი	მ ღერი	ყრუ		
ბილაბიალური	ბ	ფ	პ			მ	ჟ
დენტალური	ღ	თ	ტ			ნ	რ
დენტალური ლაბიალიზებული	ღ ^o	თ ^o	ტ ^o				
ლაბიოდენტალური				ფ			
ლატერალური	*ლ ⁺		*ლ ⁺	*ლ ⁺	*ლ ⁺	ლ	
სისინა სიბილანტები	ძ	ც	წ	ზ	ს		
სისინ-შიშინა სიბილანტები	ძ'	ც'	წ'	ზ'	ს'		
სისინ-შიშინა სიბილანტები ლაბიალიზებული	ძ ^o	ც ^o	წ ^o	ზ ^o	ს ^o		
შიშინა- სიბილანტები	ჯ	ჩ	ჭ	ჟ	შ		

შიშინა- სიბილანტები ლაბიალიზებული	ჯ [~]	ჩ [~]	ჭ [~]	ქ [~]	შ [~]	
ველარული (გურტურალური)	ბ	ქ	კ	ღ [']	ხ [']	ღ
ველარული (გურტურალური) ლაბიალიზებული	ბ [°]	ქ [°]	კ [°]		ხ [°]	
ველარული (გურტურალური) პალატალიზებული	ბ [~]	ქ [~]	კ [~]	ღ ^{'~}	ხ ^{'~}	
უველარული	ფ	ც	ყ	ღ	ხ	
უველარული ლაბიალიზებული	ფ [°]	ც [°]	ყ [°]	ღ [°]	ხ [°]	
უველარული პალატალიზებული		ც [~]	ყ [~]	ღ [~]	ხ [~]	
ფარინგალური				ჟ	ჭ [~]	
ფარინგალური ლაბიალიზებული				ჟ [°]	ჭ ^{~°}	
ფარინგალური პალატალიზებული				ჟ [~]	ჭ ^{~~}	

ხმოვნები

დაბალი აწეულობის ღია ვოკალი	ირაციონალური (ნეიტრალური) ხმოვანი
ა	ჟ

ბიბლიოგრაფია

1. აბაევი 1958, I : Абаев В. И., Историко-этимологический словарь осетинского языка. т. I, М., Изд-во АН СССР, 1958
2. აბაევი 1973, II : Абаев В. И., Историко-этимологический словарь осетинского языка. т. II, Л., "Наука" (Ленинг. отд.) (АН СССР. Инст. языкозн.), 1973
3. აბაევი 1979, III: Абаев В. И., Историко-этимологический словарь осетинского языка. т. III. Л., "Наука" (Ленинг. отд.) (АН СССР. Инст. языкозн.), 1979
4. აბაევი 1989, IV : Абаев В. И., Историко-этимологический сл
5. აბდოკოვი 1973 : Абдоков А. И., Фонетические и лексические параллели абхазско-адыгских языков [Сравнительный словарь общих лексических единиц абх.-адыг. языков, 38-79], Нальчик Кн. изд.-во "Эльбрус", 1973
6. აბდოკოვი 1976 : Абдоков А. И., К вопросу о генетическом родстве абхазско-адыгских и нахскодагестанских языков, Нальчик Кн. изд.-во "Эльбрус", 1976
7. ანჩაბაძე 2010 : Анчабадзе З. В. История и культура древней Абхазии. Из истории средневековой Абхазии (VI–XVII вв.). Том I. Сухум 2010
8. არისტავა, ბლაჯბა და სხვა 1968 : Ш. К. Аристава, Х. С. Бгажба, М. М. Циколиа, Л. П. Чкадуа, К. С. Шакрыл Грамматика Абхазского Языка. Алашара. Сухуми 1968
9. ახვლედიანი 1949 : ახვლედიანი გ., ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, II გამოცემა, უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1949
10. ბალყაროვი 1952 : Балкаров Б.Х. Особенности бесленеевского диалекта кабардинского языка. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. М., Институт языкознания АН СССР, 1952
11. ბალყაროვი 1979 : Балкаров Б. Х., Введение в абхазско-адыгское языкознание, Учебное пособие, Нальчик, 1986

12. ბაღყაროვი 1987 : Балкаров Б. Х. История Некоторых Согласных и Гласных Адыгских Языков. Нальчик 1987
13. ბაღოვი 1968 : Багов П. М., Кубано-зеленчукские говоры кабардино-черкесского языка. Под ред. Г. В. Рогава [Тексты: стр. 133-150], Нальчик, Каб.-Балк. кн. изд-во (КБ НИИ при Сов. Министров КБ АССР), 1968
14. ბერსიროვი 2011, 2012, 2013 - Берсиров Б.М. (гл. ред.), Гишев Н.Т. и др. Толковый словарь адыгейского языка в трех томах. Майкоп 2011, 2012, 2013
15. ბერსიროვი და ბერსიროვა 2018 : Берсиров Б. М., Берсирова С. А. Убыхско-адыгейско-русский словарь. Майкоп 2018
16. ბლაჟბა 1964 : Бгажба Х. С. Бзыбский диалект абхазского языка. Тбилиси 1964
17. გამყრელიძე 2000 : გამყრელიძე თ., რჩეული ქართველოლოგიური შრომები : კრებული (ავტორი). - თბილისი, თბილ. უნ-ტის გამ-ბა , 2000
18. გამყრელიძე, ივანოვი 1984 : Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы (Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры). С предисловием Р. Якобсона, Тб., Изд-во ТГУ, т. I, 1984 გამყრელიძე,
19. გენკო 1988 : Генко А. Н. Абхазско-русский словарь. Сухуми 1988
20. გომევი 2013 : Гишев Н. Т., Споры вокруг этнонимов «черкес» и «адыгэ»., Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2013. №1 (114). ხელმისაწვდომია <https://cyberleninka.ru/article/n/spory-vokrug-etnonimov-cherkes-i-adyge> [ნანახია 30 მაისს, 2019]
21. დობო 2007 : Дыбо, В.А. Западнокавказская акцентологическая реконструкция. Лингвистическая компаративистика в культурном и историческом аспектах. М., 2007. გვ. 88-113
22. დირი 1928 : Dirr A. Die Sprache der Ubychen: Grammatische Skizzen. Leipzig, 1928.

23. დოუმეზილი 1931 : Dumézil G., La langue des Oubykhs; Paris (Collection linguistique publiée par Société de Linguistique de Paris, XXXV), 1931
24. დოუმეზილი 1933 : Dumézil G., Introduction à la grammaire comparée des langues Caucasiennes du Nord, Paris (Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'archéologie d'Istanbul, XIV), 1933
25. დოუმეზილი 1965: Dumézil G., Le verbe oubykh. Études descriptives et comparatives. Avec la collaboration de Tevfik Esenc, 1965
26. ვოდოჟოკოვი 1960 : Водожоков Х. Д (ред.). Русско-адыгейский словарь. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960
27. ვაუხი და ფსიუზა 1997 : Vaux B, Pəsiyа Z. Sadz Dialect of Abkhaz. Harvard Working Papers in Linguistics 6, 1997
28. თხარკახო 1965 : Тхаркахо Ю. А. Особенности чемгуйского диалекта адыгейского языка Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. — Институт языкознания АН СССР. — Москва: 1965.
29. იაკოვლევო 1928 : Яковлев Н. Ф.,
«Краткий обзор черкесских (адыгейских) наречий и яз.», «Записки сев.-кавказского Горского краеведческого института», т. I, Ростов н/Д., 1928
30. იაკოვლევო 2006 : Н. Ф. Яковлев Грамматика абхазского литературного языка. Сухум 2006
31. იენსენი 2004 : Jensen, J., Principles of generative phonology. Amsterdam: John Benjamins. 2004
32. ივანოვი 1984 : Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы (Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры). С предисловием Р. Якобсона, Тб., Изд-во ТГУ, т. II, 1984
გამყრელიძე-მაჭავარიანი

33. ინალ-ოგა 2015 : Инал-ыпа Ш. Д., Убыхи. Историко-этнографический очерк., Сухум⁵ 2015
34. კარდანოვი 1957 : Апажеев М. Л., Багов Н. А., Багов П. М., Балкаров Б. Х., Коков Дж. И., Жакамухов Х. Х., Урусов Х. Ш. Кабардинско-русский словарь / Под общей редакцией Карданова Б. М. - М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1957
35. კასლანდია 2005 : Касландзия В. А. Абхазско-русский словарь (в 2 томах). Сухум 2005
36. კასლანდია და ჯონუა 2016 : Касландзия В. А., Джонуа Б. Г., Русско-абхазский словарь: в трех томах. Сухум 2016
37. კემპბელი 2013 : Campbell L., Historical Linguistics (an Introduction), Third edition. MIT Press, 2013
38. კემპბელი და მიქსკო 2007 : Campbell L, Mixco M. J., A Glossary of Historical Linguistics., Edinburgh University Press. 2007
39. კერაშევა 1957 : Керашева З. И., Особенности шапсугского диалекта адыгейского языка; Адыг. кн. изд-во (Адыг. НИИ яз., лит-ры и истории); Майкоп, 1957
40. კლიმოვი 1978 : Климов Г. А., Климов Г.А. Структурные общности кавказских языков. М.: Наука, 1978
41. კლიმოვი და ჰალილოვი 2003 : Климов Г. А., Халилов М. Ш., Словарь кавказских языков: сопоставление основной лексики. Восточная литература, М., 2003
42. კოლარუსო 2004 : Colarusso J., Proto Northwest Caucasian, or How to Crack a Very Hard Nut. Journal of Indo European Studies. 22 (1), 2.1. 1944. pp. 1-35
43. კუიპერსი 1975 : Kuipers A. H., A Dictionary of Proto-Circassian Roots: The Peter de Reader Press, 1975

⁵1994 წლის შემდეგ აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოცემულ ზოგიერთ პუბლიკაციაში გამოყენებულია ოკუპირებულ ტერიტორიებზე მიღებული ტერმინოლოგია

44. კუმახოვა 1972 : Кумахова З.Ю. Развитие адыгских литературных языков. Отв. ред. Ю.Д. Дешериев. — М.: Наука, 1972
45. კუმახოვი 1967 : Кумахов М. А., Убыхский язык. — Языки народов СССР, т. IV, М., 1967
46. კუმახოვი 1981 : Кумахов М. А. Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков. — Москва 1981.
47. კუმახოვი, კუმახოვა და ვამლინგი 1996 : Kumakhov M, Khumakhova Z and Vamling K., Ergative Case in the Circassian Languages. Lund University, Dept. of Linguistics Working Papers 45. 1996 გვ. 93-111.
48. ლადეფოგდი და მადიესონი 1996 : Ladefoged P., Maddieson I., The Sounds of the World's Languages (Phonological Theory). Oxford 1996
49. ლომთათიძე 1955 : ლომთათიძე ქ. ბგერათა პროცესებისა და ბგერათა შესატყვისობების ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში (ქართულ-აფხაზურ-ადიღურ ენათა მასალაზე). საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XVI, N10, გვ. 821-828. 1955
50. ლომთათიძე 1977 : ლომთათიძე ქ. ქართულ-აფხაზური ბგერათფარდობიდან: ქართ. წ - აფხ. შ. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეული VII, 1977. გვ. 6-58
51. ლომთათიძე 1980 : ლომთათიძე ქ. ქართული მ-სა და აფხაზურ-ადიღური ბ-ს ბგერათფარდობისთვის. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეული VII, 1980. გვ. 56-58
52. მეილანოვა 1975 : Мейланова У. А., Талибов Б. Б. Преруптивы в консонантной системе лезгинского языка//Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. Т. 14. , 1975

53. პარი 1974 : Paris C., Textes Chapsough d'Anatolie (Tchherkesse Occidental); Avec Vocabulaire aux Textes, Paris, 1974 პარი 1977 : Paris C., La souris, le grain de sel et la feuille sèche Texte abzakh et vocabulaire du texte, BK, XXXV, Paris, 1977
54. პარი 1978 : Paris C., Deux histoires tcherkesses (Dialekte abzakh), BK, vol. XXXVI, Paris, 1978
55. პარი 1980 : Paris C., Le Garçon adoptif (Conte tcherkesse en dialecte abzakh), BK, XXXVIII, Paris, 1980
56. პარი, ბათუქა 1987 : Paris C., Batouka N., Dictionnaire Abzakh (tcherkesse occidental). II. Phrases et textes illustratifs. vol.1, Paris, Selaf (L'Europe de tradition orale, 6), 1987
57. პარი, ბათუქა 1990 : Paris C., Batouka N., Dictionnaire Abzakh (tcherkesse occidental). II. Phrases et textes illustratifs. vol.2, Paris, Peeters/ Selaf (L'Europe de tradition orale, 7), 1990
58. პარი, ბათუქა 1992 : Paris C., Batouka N., Dictionnaire Abzakh (tcherkesse occidental). II. Prases et textes illustratifs. vol.3, Paris, Peeters/ Selaf (L'Europe de tradition orale, 8), 1992
59. ჟიროვი, ექბა და სხვა 1956 : Гонов С. Х., Дзугов П. А., Жиров Х. Д., Табулов Т.З., Табулова Н.Т., Хачуков З.К., Эскиндаров Я.М. — М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1956.
60. როგავა 1943 : როგავა გ., ხმულთა ოთხეულეზბრივი სისტემა ადილეურს ენებში. - სმამ, ტ. IV, N3, თბ., 1943
61. როგავა 1943ა : როგავა გ., ხმულთა ოთხეულეზბრივი სისტემისათვის კავკასიურ ენებში. - სმამ, ტ. IV, N8, თბ., 1943
62. როგავა 1946 : როგავა გ. ფარინგალურ ხმულთა რიგისთვის ქართველურ და ადილურ ენებში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბილისი. 1946. გვ. 1-17.

63. როგავა 1955 : როგავა გ. ბგერათა ფარდობის ზოგი საკითხი ქართველურსა და ადიღურ ენებში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის VI (XII) სამეცნიერო სესია, 1955 წლის 10 და 11 ივნისს, მუშაობის თეზისები. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა 1955, გვ. 12-14
64. როგავა 1973 : გ. როგავა, ბგერათმესატყვისობის საკითხისათვის აფხაზურ-ადიღურ ენებში (ადიღურ ენათა შიშინა სიბილანტების მონაცემების მიხედვით), ტ. XVIII, 1973, გვ. 303-312
65. როგავა 1985 : როგავა გ. ლელვის აღმნიშვნელი საერთოქართველური სიტყვა და მისი პარალელები აფხაზურ-ადიღურ ენებში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება XXIII, 1985, გვ. 36-38
66. როგავა 1986 : როგავა გ. მარჯვენა ზედსართავის შედგენილობის საკითხი ქართველურსა და ადიღურ ენებში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება XXV, 1986, გვ. 32-38.
67. სახელმწიფო სტატისტიკის ფედერალური სამსახური 2014 : Национальный состав и владение языками. Том 4. 2014. ხელმისაწვდომია http://www.adg.gks.ru/wps/wgm/connect/rosstat_ts/adg/resources/693e4a004fa4221aa8d7a8ca6ff6f188/%D0%A2%D0%BE%D0%BC+4.+%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9+%D1%81%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2+%D0%B8+%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5+%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8%2C+%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf [ნანახია 30 მაისს, 2019]
68. სიტიმოვა 2004 : Ситимова С. С., Особенности бжедугского диалекта адыгейского языка. Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата филологических наук. На правах рукописи. Майкоп 2004

69. სოსიური 2011 : Saussure F., Course in General Linguistics. Translated by Wade Baskin. New York. Colombia University Press 2011
70. სტაროსტინი და ნიკოლაევი 1994: Starostin S. & Nikolaev S., A North Caucasian Etymological Dictionary. Asterix Publishers. Moscow
71. სტაროსტინი 2007 : Старостин С. А., М., Труды по языкознанию. Языки славянских культур, 2007
72. ტრუბეტკოი 1922 : Trubetzkoy N., Les consonnes latérales des langues caucasiques-septentrionales; Bulletin de la Societe de Linguistique de Paris, XXIII, Fasc. 3 (N70), Paris; 1922
73. ტრუბეტკოი 1926 : Troubetzkoy N., Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der Nordkaukasischen Sprachen. I. Die "Kurzen" und "geminierten" konsonanten der awaro-andischen Sprachen; Caucasia, Fasc. III, Leipzig; 1926
74. ტუგოვი 1967 : Абазинско-русский словарь. Около 14.000 слов. Под редакцией Тугова В. Б. С приложением краткого грамматического очерка абазинского языка; М., "Сов. Энци." (КарачаевоЧерк. НИИ яз., лит., истории и экон.), 1967
75. უსლარი 1862 : Услар П. К. Абхазский Язык, 1862
76. უჯუხუ 1976 : Уджуху Т. Ш. Преруптивные согласные западных диалектов адыгейского языка. - Строение предложения в адыгейском языке, Майкоп 1976
77. ფოგტი 1963 : Vogt H., Dictionnaire de la langue oubykh. Oslo. Universitetsforlaget 1963
78. ფოქსი 2007 : Fox A. Linguistic Reconstruction: An Introduction to Theory and Method (Oxford Textbooks in Linguistics), Oxford University Press. New York 2007
79. შენგელია 2006 : შენგელია ვ., ქართველურ და ჩერქეზულ ენობრივ სისტემათა ისტორიის ზოგი საკითხი, თბ., 2006
80. ჩირიკბა 1996 : - Chirikba V. A., The common West Caucasian. The Reconstruction of its Phonological System and Parts of its lexicon and Morphology, Leiden, 1996
81. ჩირიკბა 1996ა : Chirikba V. A., A Dictionary of Common Abkhaz, Leiden, 1996

82. ჩირიკბა 1999 : Chirikba V., The West Caucasian Material in “The North Caucasian Etymological Dictionary” by S.A. Nikolayev and S.A. Starostin. In: H. v.d. Berg (ed.). Studies in Caucasian Linguistics, Leiden: CNWS Publications, 1999, გვ. 152-170
83. ჩირიკბა 2003 : Chirikba V. A., Abkhaz., Lincom Europa 2003
84. ჩიქობავა 1979 : ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1979
85. ჩიქობავა და ცერცვაძე 1962 : ჩიქობავა არნ., ცერცვაძე ი. ხუნძური ენა., თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა 1962
86. ჩუხუა 2007 : ჩუხუა მ., ამოსავალ სისინა სიბილანტთა რეფლექსაციისათვის ქართველურ და აფხაზურ-ადილურ ენებში. - არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 66-ე სამეცნიერო სესია მასალები, თბილისი., 2007
87. ჩუხუა 2007ა : ჩუხუა მ., დენტალური რიგის ბგერითი შესატყვისობანი ქართველურსა და აფხაზურ-ადილურ ენებში. - არნ. ჩიქობავას საკითხავები, XVIII, თბილისი, 2007
88. ჩუხუა 2008 : ჩუხუა მ., იბერიულ-იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა, თბ., 2008
89. ჩუხუა 2008 : ჩუხუა მ., საერთოკავკასიური სამეურნეო ყოფა (შენობა-ნაგებობები). - არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები, XIX, თბილისი., 2008
90. ჩუხუა 2009 : ჩუხუა მ., პროტოკავკასიური ფუძე-ენის ლექსიკური შედგენილობისათვის (დრო, ცა, მნათობები, ბუნების მოვლენები). - არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები, XX, თბილისი., 2009
91. ჩუხუა 2011 : ჩუხუა მ., კვართი და სხვა სამოსელი საერთოკავკასიურ ფუძე-ენაში. - ქართველურ ენანათა სტრუქტურის საკითხები, XI, თბილისი., 2011
92. ჩუხუა 2017 : ჩუხუა მ., ქართულ-ჩერქეზულ-აფხაზური ეტიმოლოგიური მიეზანი. თბილისი 2017